DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13955

Radoshkovichi Memorial Book

Radoshḳovits

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Radoshkovits : sefer zikaron / ba-ʼarikhat Mordekhai Rabinzon, Yiśraʻel Rubin, Betsalel Izakson.
IMPRINT	880-02 Tel Aviv : Hotsaʻat Irgun yotsʻe Radoshkovits be-Yiśraʻel, M.A. Bar-Yuda, 1953.
DESCRIPT	222 p. : ill., ports. ; 23 cm.
SUBJECT	Jews -- Belarus -- Radoshkovichi.
	Radashkovichy (Belarus) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Belarus -- Radoshkovichi.
ADD'L NAME	Rabinzon, Mordekhai, 1877-1953.
ADD'L TITLE	Radoshkowitz, a memorial to the Jewish community

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר זכרון לקהילת רדושקוביץ

רדושקוביץ

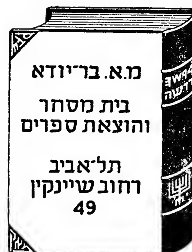
ספר זכרון

בעריכת
ד״ר מרדכי רבינזון
ד״ר ישראל רובין
בצלאל איזקסון

הוצאת ארגון יוצאי רדושקוביץ בישראל, תשי״ג

RADOSHKOWITZ

A MEMORIAL
To the Jewish Community

Distributor:
M. A. BAR-JUDA
TEL-AVIV, 49, SHEINKIN ST.

נדפס בישראל תשי"ג
Printed in Israel 1953
דפוס „זהר" תל־אביב

בהוצאת ארגון יוצאי רדושקוביץ בישראל
רח' הרמן כהן 8, תל־אביב

התוכן

אישים ודמויות

פרשת השואה

קדושינו

לא שברון הלב ודווי הנפש על אבדן עיירת־מולדתנו היקרה בין מאות קהילות־הקודש שנמחו במבול הנאצי, בא להביע הקובץ הדל והצנוע הזה. עמוק וצורב הכאב מלהביעו בדברים. אך רפרופי זכרונות וקטעי רגשות הועלו כאן על המכורה הבלתי־נשכחת שנספתה תוך מצוקי שאול, מעין שיחת נכאים קלה של בית־האֵבל לזכר אם אהובה שהלכה בלא עת.

העדה הקטנה של בני רדושקוביץ, שניצלה מן האסון וזכתה להגיע לחוף־מבטחים במולדת ההיסטורית, מתייחדת כאן עם זכר עיירת־המכורה שנעלמה לבלי שוב ומדליקה לה נר־נשמה. יוצאי־רדושקוביץ במדינת ישראל מעלים על לבם בדפים הבאים את פינתם החביבה בפולין המזרחית שראו בה אור העולם, גדלו בה והגיעו להכרה יהודית ואנושית. חוזרות וצפות לפניהם כל אותן הנפשות הקרובות והיקרות, שהיו קשורות בנפשם מנוער ואשר נגזרו מן החיים באופן אכזרי כל כך. והם מנסים לחדש ברוזום ולהציג ציוני־זכרון לכל תג ושרטוט בדמות היקרה שנבלעה בערפלי הנצחים.

לא יצירות של ספרות ומחקר באות בקובץ הזה, אלא תווים והדים משפחתיים ואינטימיים המדברים ללב בני העיירה, חוויות ילדות ושחרות שגיבשו את היסוד הנפשי של הדור הצעיר. ודרך אגב הותוו כאן הקווים היסודיים של אורח־החיים באחת העיירות הנאורות ורבות הפעולה והפריון התרבותי, חומר הווי מגוון, שחוקר הקהילות שהושמדו בשואה הנאצית, ישתמש בו לפעלו.

בְּזִיו חַמָּה לֹא אוּכַל לִשְׂמֹחַ,
לֹא אַעֲלֶה הַזֶּמֶר עַל שְׂפָתַי.
לְעוֹלָם לֹא אוּכַל לִשְׁכֹּחַ,
תִּרְדְּפֵנִי דְמוּת טְבוּחַי-אַחַי.

בְּצֵל אִילָן לֹא אוּכַל לָנוּם,
לֹא אָרִים רֵים צִיץ שָׂדַי.
בְּאָזְנַי תִּלְחַשׁ תָּמִיד הָרוּם,
בִּכְנָפָהּ תָּבִיא לִי אֶת הַדְּוָי.

לוּ בְשֵׁנָת אַף פַּעַם אוּכַל לִשְׁקֹעַ
וְלָנוּס כְּיֶלֶד אֶל חֲלוֹם פְּלָאִים.
לִבִּי כְּגַל יָנוּעַ וְיָזוּעַ,
מְהַלֵּךְ לֵילִי עֲלֵי אֵימִים.

אסתר איזקסון

מ י מ י ם
ע ב ר ו

לתולדותיה של רדושקוביץ

זימן לנו המקרה הטוב ספר *, המוסר לנו פרטים מענינים מחיי העיירה שלנו לפני 160 שנה בערך, היינו בסוף המאה השמונה עשרה לספה״נ או במחצית המאה הששית למניננו. מפאת חשיבותו של חיבור מיוחד־במינו זה, המתאר לפנינו דמות־דיוקנה של עיירת מולדתנו בעבר הרחוק, הרינו מביאים ממנו ליקוטים, פרטים ושירטוטים אפייניים.

המסדר והמביא אותו לדפוס, מר מ. מ. זלאטקין, כותב בהקדמתו:

„בדרך מקרה, שאין כאן המקום לספר אותו בפרוטרוט, באה לידי חבילה של כתבים, מעשה ידיו של אחד הרבנים במדינת ליטא, בתקופת הגאון דווילנא, ר׳ אליהו זכרונו לברכה. הכתבים האלה, כפי שנודע לי, היו שמורים דורות רבים בידי יוצאי חלציו של הרב הנ״ל, והיו נמסרים מאב לבן, דור אחר דור. בחינת הכתבים האלה איפשרה לי לקבוע בודאות, שהנם מעשה־ידיו של הרב ר׳ שלמה דוד, שהיה רב אב״ד ומחזיק ישיבה ברדושקוביץ, עיר לא גדולה במדינת ליטא, במחוז מינסק. והרב הנ״ל חי במחצית השניה למאה הששית, בתקופת הגאון דווילנא.

בין הכתבים האלה, שרובם נמנים על סוג הספרות הרבנית: חידושים על התלמוד, שאלות ותשובות, דרושים וביאורים לתנ״ך, משכו את עיני עליהם ביחוד קונטרסים רבים, המכילים רשימות זכרונות, ספורי מאורעות ומקרים, ורעיונות ומחשבות על ענינים שונים שהיו קרובים ללב הרב ומשפטו עליהם. ונוכחתי לדעת שהרב הנ״ל היה רושם מזמן לזמן על הגליון לזכרון את הדברים שהיו מענינים ומעסיקים אותו באותה שעה: אם מעניניו הפרטיים הנוגעים לו

---

* מספר הזכרונות של רב ליטאי, ה׳ אלפים תקמ״ח—תק״ן לבריאה. פרקים נבחרים, נערכו, נסדרו, ונמסרו לבית הדפוס ע״י מנחם מנדל זלאטקין, הוצאת „מחברות״, פאריס, 295 עמוד.

ולמשפחתו, ואם מעניני הקהילה שהיה הרב ואב"ד שלה, ואם מענינים הנוגעים לקהילות אחרות, או לכלל ישראל במדינת ליטא. ובודאי רשם הרב את הדברים האלה רק לו וליוצאי חלציו בלי שום כוונה לפרסם אותם אחרי כן בדפוס ולעשותם לקנין הרבים.

עיינתי ברשימות האמורות ומצאתי שיש בהן ברכה וענין היסטורי כמפיצות אור על החיים הרוחניים והדתיים של אחינו בני ישראל במדינת ליטא בתקופה הנ"ל, אף כי הרב לא מצא לנחוץ להשאיר לזכרון אלא מה שהיה מעניין אותו כרב ואב"ד בישראל וכפי הרושם שעשו הדברים עליו. מהזכרונות שלו אנו למדים לדעת פרטים מעניינים בתקופתו בנוגע לרבנים ולדיינים, לפרנסים ולגבאים, לשוחטים ולמנהלים, לאברכים מופלגים ולתלמידי ישיבות, למקובלים ולמגידי עתידות, למגידים ולמוכרי ספרים, לבתי מדרשות ולישיבות. הכלל לכל אלה שהיה להם איזה תפקיד בקהילה ושייכות לחיים הדתיים והרוחניים של אנשי הקהילה.

ובידעי שרבים המה אלה המשתוקקים והמתאוים לדעת דבר־מה מחיי אבותינו במדינת ליטא בדורות עברו, העמסתי עלי העבודה לבחור מהכתבים של הרב הנ"ל את הזכרונות היותר חשובים שיש בהם ענין אפילו למי שאינו תורני ואיננו מצוי ורגיל אצל הספרות הרבנית, ומסרתי אותם לדפוס בתקוותי שהקוראים ימצאו חפץ בהם".

אנו בני רדושקוביץ יש לנו ענין כפול ומיוחד בזכרונות שלפנינו, המחיים שוב את הוויי העבר של עיירת מולדתנו והרינו מחזיקים טובה רבה למחבר שפירסם אותם והצילם מן הנשייה.

אין בספר זכרונותיו של הרב תאור מלא, רצוף ומפורט מחיי הקהילה ברדושקוביץ מבחינה כלכלית וחברתית או על הרקע הרוחני והתרבותי שלה. רשימותיו של הרב נוגעות בענינים שונים של הכלל והפרט ובהן גם דברים אינטימיים הנוגעים לו ולמשפחתו והמוסיפים חן לאישיותו המלבבת. הנושאים משמשים אמנם בערבוביה, אך בצרופם יחד הם נותנים לנו תמונה כללית מחיי הקהילה ששימש בה כרב במשך שנים רבות והיה קשור ומעורה בה בכל נימי נפשו.

והנה תמצית הדברים, הכתובים בסגנון ברור וכמה קטעים אופייניים מהם.

א.

המבנה הכלכלי והסוציאלי של העיר

הרב, שהיה חניך הישיבה הגדולה בבריסק ומוצאו משם, הגה חיבה ורחשי כבוד לקהילת רדושקוביץ ומחשיב ביותר את כהונתו. הוא רושם בזכרונותיו: „נקראתי מעדת בני ישראל בעיר רדושקוביץ להיות להם לרב, מורה הוראה ואב״ד יושב על מדין״; „והתגאה בי (חותנו ר׳ נתן הדיין מבריסק) על אשר זכיתי, בעודני צעיר לימים, לשבת על כסא הרבנות, בקהילה חשובה, מושב של גאונים ורבנים מפורסמים״.

העיר היתה באותה תקופה מרובת אוכלוסין ותושביה אנשי תורה ומעשה, עוסקים במסחר, במלאכה ובאומנויות שונות. „הודות להבורא יתברך — כותב הרב — קהילתנו הנה מרובה באוכלוסין, כן ירבו, והמלאכה מרובה לי ולהדיינים. והדיינים מאז הבוקר ועד הערב עסוקים להשיב לשואלים דבר, בשאלות של איסור והיתר ולדון ולפשר בסיכסוכים שבין איש לרעהו בדיני ממונות וכמעט שאינם מספיקים״.

חשיבות נודעת לעיר מחמת מקומה „כעיר העומדת על אם הדרך בין שני הגבולים״ והרב מספר על המסילה החדשה „רחבת־הידים העשוייה מאבנים וחצץ״ שעומדים לסלול בה. „אדון העיר״ הנמנה על חשובי המדינה ויושב בסוד השרים והאצילים השתדל עליה בפניהם והם נענו לו להעביר את המסילה דרך העיר. עלתה הצעה במועצת השרים בעיר הבירה ווארשה לסלול כביש־בטחון, שיעבור „על פני רוחב כל המדינה מהגבול האחד לגבול השני״ בתוך מסגרת התיקונים הנחוצים „להיטיב מצב התושבים ולהגביר חילה של המדינה״.

„דבר המסילה החדשה — מספר הרב — נודע לאנשי קהילתנו מפי ר׳ מרדכי טויבס, היוצא ונכנס תמיד אצל אדון העיר ועל ידו הוא עושה כל העסקים שיש לו בעיר ובסביבה. לדעת אדון העיר, תביא המסילה הצלחה גדולה לתושבי עירנו ותפח רות־חיים חדשה בכל העסקים, בהביאה את עירנו בקשר ישר עם הכרכים והערים הגדולות שבמדינתנו ויתרבה המשא ומתן עם הסוחרים בערים אחרות. וגם בהיות עירנו עומדת על אם הדרך בין שני הגבולים והעוברים והשבים בה יהיו מרובים, ועגלות משא מובילות סחורות תהיינה למכביר, תשמש עירנו מקום מנוחה ומלונת ליל לסוס ולאדם. ועל ידי זה תתרבה

ההכנסה בעיר ולכל התושבים כאחד: לסוחרים, לאומנים ולפועלים — ושלם ירויחו על ידה.

דא עקא, שאת המסילה, לפי דברי אדון העיר, החליטו המהנדסים העסוקים בהכנת תכניתה להעביר בצפון העיר על פני הככר הגדולה, המשמשת מקום מרעה לבקר וצאן ושם נמצא גם כן בית־העלמין שלנו. לפי תכנית המהנדסים תעבור המסילה דרך בית־העלמין ותחצה אותו לשנים. וברצותו להגדיל ערך השתדלותו לטובת עירנו, סיפר האדון לר' מרדכי טויבס, שהערים השכנות מצדן השתדלו גם כן במרץ לזכות במסילה החדשה, אלא שהוא ניצח את כולן והצליח להכריע את הכף לטובת עירנו. והוא שמח מאד על נצחון זה, בהיותו בטוח, שברכה רבה צפויה לתושבי עירנו במסילה זו".

אולם בשורה זו הממה את בני העיר, „כי ראו תיכף ומיד הצרה הנשקפת להם מהמסילה החדשה הזו. אי־אפשר שהבית־עלמין ישאר על מקומו אם תעבור בו מסילה, שתהיה בה דריסת רגל לאדם ולבהמה ולעגלות משא; כי קדוש המקום ומנוחת עולמים היא לישני עפר ובודאי נהיה מוכרחים להרגיז נוחי־עדן ממנוחתם ולהעביר עצמותיהם למקום אחר — דבר שימלא צער ויגון לבב כל אנשי עדתנו". „לשמועה הרעה הזאת, שבית־העלמין שלנו, הקיים זה מאות בשנים, יהרס גדרו ואת הנפטרים יחרידו ממשכבותם לבקש להם משכנות אחרים, פלצות אחזה כל אנשי קהילתנו".

לאחרונה בטלה גזירת המסילה החדשה וסכנת חילול בית־העלמין חלפה. „והסיבה לכך היא, כפי שהסבירו שתדלני העיר ווילנא, שבעצתם הלכו פרנסי עדתנו לשאול, כי קופת הממשלה היא ריקה וסלילת מסילה חדשה מהגבול האחד לשני, מהלך של כמה מאות פרסאות, מפעל כביר הוא שאיננו לפי כוחם".

והרב מוסיף: „עוד טעם אחד בדבר, מדוע ענין סלילת המסילה החדשה עדיין בספק גדול. השרים והאדונים מתאספים בכל יום לדון בתיקונים הנחוצים לטובת המדינה ולהרמת מצב התושבים. וגם הנם מבקשים דרכים להביא סדר ומשטר בכל עניני הממלכה — אבל אינם מסיחים את דעתם אף לשעה מהסכנה הצפויה לקיום הממלכה. כי יודעים המה שכל שכניהם מסביב חורשים עליהם רעה ומתכוננים לקרוע ממלכת פולין לגזרים. ואם האויבים יוציאו זממם לפעולה, כל התיקונים שהנם אומרים לתקן לא יועילו להם ביום צרה. וקרוב לודאי,

כי בזמן שחרב חדה כזו מונחת על צוארם, לא יגשו למפעל כביר וגדול כזה".

אנו עומדים איפוא בתקופה שלפני החלוקה השניה של פולין שבוצעה בשנת 1793 ואילו הדברים נכתבו בשנת תקמ"ט, היינו 1789, בימי מלכותה של ייקטרינה הגדולה. ויש לשער שהמסילה הנדונה היא המסילה העוברת כיום את עיירתנו, מסילת וילנה — מינסק — סמולנסק, ושלפי המסורת הקיימת בעירנו משנים רבות, נוטעה עצים משני צדדיה בפקודתה של המלכה ייקטרינה הגדולה. אולם לא רוצפה באבנים כפי התכנית הראשונה וגם לא עברה דרך בית־העלמין שלנו ולא נגעה בו לרעה.

מסתבר איפוא מדברי הרב, שעירנו העומדת על אם הדרך מינסק — ווילנה, היתה אז עיר של מסחר ומלאכה וקיימה קשרים רחבים וענפים עם הסביבה הקרובה והרחוקה. ברשימותיו מזכיר הרב כמה שמות של נגידי העיר, ברובם סוחרי עצים ותבואות, שמסחרם הגיע עד ארץ אשכנז וארץ הגר (הונגריה), מהם ששהו לרגלי עסקיהם בעיר הנמל דנציג ומקומות רבים אחרים. „טובי העיר ופרנסיה" אלה היו מתומכיה העיקריים של קופת הקהילה ודעתם נשמעת בכל ענייני הקהל.

היו בעיר גם בעלי־בתים אמידים שעסקו במסחר מקומי ובכפרי הסביבה. רבים הם שמות החנוונים שהרב מזכירם ברשימותיו, ואחד מהם ר' בנימין החנווני, שהלך בשליחות הפרנסים של הקהילה לכרך ווילנא להשתדל לבטל גזירת המסילה החדשה.

רב היה אז מספר בעלי־המלאכה והאומנים, ששימשו את העיר ואת הסביבה. השפעתם הצבורית בעיר היתה ניכרת ובית הכנסת בו התפללו נקרא על שמם: בית הכנסת דבעלי מלאכה. ריב דברים היה פורץ לעתים בינם לבין בעלי־הבתים האמידים והעשירים שבעיר. באספה הגדולה שעליה מספר הרב בענין בית־העלמין והמסילה, גינו, למשל, בעלי מלאכה את העשירים על התבדלותם מהעניים אף בקבורת מתיהם בבית העלמין, וכן פורשים הם בענינים אחרים מן העדה ונוטלים שררה לעצמם בעסקי הכלל. ולרקע החברתי של היחסים האלה עוד נייחד לו את הדיבור.

גדול למדי היה מספר האנשים בעיר שתורתם אומנותם, דיינים, שוחטים, חזנים, לומדים, בחורי־ישיבה ו„כלי־קודש" ששרתו את הקהילה ואף את הישובים הקרובים והרחוקים, שהיוו עדות קטנות ונפרדות ונזקקו לשרותי הקהילה בעיר.

על ישוב יהודי אחד בקרבת הכפר הנמצא במרחק ט"ו פרסאות מעירנו ועל המחלוקת שפרצה בינו ובין טובי העיר שבקהילתנו מספר הרב באריכות. וזה דבר הסיכסוך:

„בקירבת מקום מהכפר הנ"ל היה חוכר יהודי אחד מאדון העיר זה שנים רבות בית מזיגת יין־שרף ואכסניה לעוברי דרך. בית המזיגה והאכסניה נמצאים על יד הדרך העוברת מרדושקוביץ לבאריסוב ומספר ההולכים ושבים בדרך זו הוא גדול. וביחוד גדולה שם התנועה בהובלת סחורה מעיר לעיר. היתה לו לחוכר פרנסה בשפע, וברבות הטובה התחילו בעלי־הבתים של הישוב לבקש דרכים להשתחרר מעט מהשעבוד לקהילתנו לכל דבר שבקדושה ועניני משפחה: לבוא לימים נוראים ולימי החג להתפלל עם הצבור בבתי־התפילה שלנו; להביא בהמות דקות ועופות לשחיטה לשוחטים דמתא ולבוא אל העיר לחגיגות של משפחה כגון ברית מילה, פדיון הבן, ברכת נשואין וכדומה. הרי אין להם משלהם לא רב ולא דיין, לא שוחט ולא חזן, לא קורא בתורה ולא בעל־תקיעה, והנם נזקקים לכל הצרכים האלה לבוא אל העיר. הם התחילו בידולם בזה שהיקצו באחד הבתים חדר גדול להיות להם למקדש מעט — לבית־תפילה, ובימות השנה היה אחד מהם ממלא בתורת נדבה וכפי יכלתו מישרת חזן ויורד לפני התיבה. ולימים נוראים וימי החג היו שוכרים להם חזן ממחננו והוא היה גם בעל־תקיעה. וספר תורה נתנו להם הגבאים של בית הכנסת דמחננו לקריאה עד שיהיה להם ספר אחר משלהם. ומה שהועיל ביותר לתקנת הקהילה הקטנה הזאת, לכוננה ולסעדה על בסיס נכון, היתה ביאת הבחור ברוך לייב בן הנגר ר' שמואל דוד דמחננו, אל הישוב".

אותו בחור היה בקי באומנות השחיטה והבדיקה ולו קול ערב ונעים ויודע נוסח הנגינות של החזנים. הוא למד קודם בישיבת הרב וכשהכיר בו רבו שאינו מוכשר להיות מופלג בתורה, יעץ לאביו ר' שמואל דוד ללמד לבנו אומנות השחיטה, שהיא מלאכת הקדש ודורשת מבעליה שיהיה גם בר־אורין במקצת. הדבר ישר בעיני ר' שמואל דוד ומשלמד הבחור את אומנות השחיטה וכל הדינים, יעץ

הרב לאנשי הישוב הנ״ל שיקבלוהו לשוחט. ויהי ברוך לייב לשוחט, לחזן ולמלמד תינוקות בקהילתו הקטנה. במשך הזמן מצא לו הבחור את זיווגו, נשא בת אחד מבעלי־בתים של הישוב ומאז היה מושבו איתן.

עם השתחררות אנשי הישוב יותר ויותר מהשעבוד לקהילת העיר לכל דבר שבקדושה, לא בקשו בכל זאת להשתמט מתשלומי מסים וארנוניות ולגביות לכל צרכי הקהילה עד שנתהווה במשך הזמן שנוי גדול במצב הישוב הקטן, שהביא לידי כך שאנשי הישוב לא רצו להשתתף עוד בכל התשלומים לצרכי הקהילה של העיר.

וזה דבר השינוי: הנגיד המפורסם ר׳ שמואל ב״ר יהודה מכרך מינסק, שהוא נמנה על מספר העשירים היותר גדולים שבמדינתנו ומסחרו פרץ בכל רחבי מדינתנו ומדינת פולין ומוטות כנפיו עד מדינת אשכנז יגיעו, לקח באריסות לשנים רבות אצל אדוני הארץ במחוזנו היערות הגדולים, המשתטחים על שטח של הרבה פרסאות וגבולו לא רחוק מקצה הכפר שאצלו נמצא הישוב הנ״ל.

„לעסקים גדולים כאלה, שהעבודה בהם היא מרובה, נחוצים פועלים למאות; ולהשגית על עבודת הפועלים ולנהל כל העבודה נחוצים פקידים־משגיחים לעשרות. הפועלים, כנהוג, הנם ערלים, והמשרתים־הפקידים — הנם יהודים. ור׳ שמואל ב״ר יהודה הנ״ל מתנהג עם הפקידים שלו בנפש רחבה וברוח נדיבה ומשלם להם שכר עבודתם בלי צרות עין.

„ולצורך פקידיו ומשרתיו ביערות אשר לקח באריסות בקרבת הכפר הנ״ל, היקצה — על פי בקשתו — אדון הארץ כברת ארץ רחבת ידים לבנות עליה בתים לדירה לפקידים ולמשרתים וכל הבנינים הנחוצים לצורך עסקיו. באופן כזה, כשנגמרו כל הענינים ופקידי הנגיד הנ״ל באו הנה עם אנשי משפחתם, נתהווה לא רחוק מהישוב הקיים כבר קודם — ישוב חדש. ושני הישובים המאוחדים האלה קיבלו צורה ותכונה של קהילה קטנה. הם נגשו תיכף ומיד ליסד קהילה מסודרת, כפי סידור שאר הקהילות במדינה. וראשית פעולתם היתה לקבוע להם בית־תפילה. הם הקצו לכך אחד הבנינים החדשים המכיל ב׳ חדרים גדולים ורחבי־ידים כמו אולמים, והיה להם החדר האחד בית־תפילה לאנשים והחדר השני, הנבדל מהראשון על ידי וילון — לעזרת נשים. וארון־קדוש הכין למענם בווילנא אומן מפורסם ביפי־

מלאכתו, מלאכת מחשבת, עם עמודי פקעים ופטורי ציצים. ולצורך כתיבת ספר־תורה בידי סופר אמן וירא שמים בכרך מינסק עשו גבייה ביניהם ואספו סכום שהספיק לכל ההוצאות הכרוכות בזה. והנגיד ר׳ שמואל ב״ר יהודה נדב מצדו ש״ס תלמוד־בבלי, דפוס אמסטרדם, בכריכות עור יפות וששה סדרי משניות ועוד הרבה ספרים תשובים.

„הגבאים והפרנסים דקהילתנו — ממשיך הרב — שמחו למראה צמיחת הישוב הנ״ל וקיוו שירבה גם את ההכנסות של הקהילה בר—ץ, כי ברבות מספר המתישבים המתפרנסים ברווח — ניתנה היכולת להגדיל הערכתם למסי הקהילה. על הנגיד ר׳ שמואל ב״ר יהודה אמרו להטיל סכום הגון לטובת הקהילה, לפי חשיבות העסקים שיש לו במחוזנו, בקירבת המקום הנמצא ברשותנו. אבל תקותם זאת לא נתקיימה. ולא די שלא נתווספו ההכנסות מגידול הישוב, אלא נתמעטו עוד. הנגיד ר׳ שמואל ב״ר יהודה הנ״ל השיב פני הפרנסים ריקם, כשבאו אליו בתביעה לצורך הקהילה, באמתלא שהוא משלם כל המסים והארנוניות והגביות לצרכי הקהילה ולצרכי הכלל במדינה בעיר מושבו מינסק, במקום שמעריכים אותו על פי הרווחים שהוא מקבל מכל העסקים שיש לו בכל מקום שהוא ולפי הנכסים שיש לו לא רק בעיר מושבו מינסק אלא בכל מקום שהם. איננו רואה איפוא חובה לעצמו לשלם כל המסים והארנוניות הגביות וההערכות שתי פעמים: גם בעיר מושבו מינסק וגם באותן הקהילות שיש לו עסקים. והוא מוצא שגם פקידיו ומשרתיו, עושי דברו בישוב אינם חייבים לשלם כלום לקהילה דמחננו; כי יש להם הוצאות מרובות בשביל הקהילה הקטנה שיסדו, וגם הם פטורים מתשלומי כפל. וכדבריו עשו גם הם, והשיבו פני הפרנסים דקהילתנו ריקם״.

„כמובן — מוסיף הרב — הפרנסים דמחננו אינם יכולים להסכים לגרעון גדול כזה בקופת הקהילה ולקבל הטענות של ר׳ שמואל ב״ר יהודה ואנשי הישוב כצודקות ונכונות והם מתכוננים לתבוע לדין גם את הנגיד ר׳ שמואל ב״ר יהודה וגם את אנשי הישוב. הם באים בטענה, שעד עתה, במשך שנים רבות, היתה לקהילתנו חזקה על הישוב הזה.

„וכשאני לעצמי — מסיק הרב — אני מוצא, שאי־אפשר לפטור אנשי הישוב מתשלומים לצרכי קהילתנו לגמרי ואם כי הם בונים

להם במה לעצמם, בכל זאת לא יצאו לגמרי מרשותנו. וכמדומני שכל זמן שהם מוליכים מתיהם לקבורה בבית־העלמין שלנו אינם יכולים על פי דין להוציא עצמם מרשותנו. ואם כי, כפי ששמעתי, הנם רוצים לקבוע להם בית־עלמין מיוחד בישוב שלהם, עוד הדבר מוטל בספק אם יכולים הם לעשות דבר זה בלי נטילת רשות מקודם מקהילתנו".

ככה נותן לנו המחבר תאור נאמן וחי מהתהוותו של ישוב חדש בכפרי הסביבה וכל הבעיות הכרוכות בכך: סיפוק צרכי הקהילה החדשים הדתיים וההברתיים, כפיפותם של הישובים החדשים לקהילות הגדולות הקיימות בסביבה מכבר ושאיפתם להשתחרר ממרותן וחובותיהן. מקבלים אנו מושג מהכנסותיהן של קופות הקהילות, אופן הערכת המסים וגבייתם, השירותים, זכויותיהם וחובותיהם של התושבים באיזור שיפוטה וכו׳.

עם זה מופיעה לעינינו בבהירות רבה דמותו של „נגיד" כר׳ שמואל ב"ר יהודה, ה„תקיף" ורב־הפעלים, הדואג לפקידיו ולמשרתיו עושי דברו, המספק להם בנדיבותו את כל צרכיהם החמריים והרוחניים והנוהג בתקיפות „מעשה סוחר" בעניינים שאינם לפי רוחו.

כמו כן מצטיירת לעינינו דמותו של הבחור ברוך לייב, „כלי קודש" הרוכש לו „עמדה" בישוב החדש הזקוק לאברכים מסוגו לסיפוק צרכיו הדתיים והרוחניים. אברכים כאלה מילאו תפקיד נכבד בישובים הכפריים והרב המחבר מספר בשבחם, צדקתם ותום־לבם של כמה מהם.

ואשר לחוכרים והאריסים היהודים, ניכר מדברי הרב שמקרהו של הנגיד ר׳ שמואל ב"ר יהודה הוא יוצא דופן מיחסם הרגיל לצרכי הקהילות. שכן במקום אחר הוא כותב:

„חכירת הנכסים אצל השרים והפריצים, אדוני הארץ, היא המתיה היותר משובחת שיש לנו עוד במדינתנו ובמדינת פולין הסמוכה לנו. כי טוב הארץ הוא בידי הגויים אדוני הארץ ועמידתנו בה דלים וריקים. אין אנו מתפרנסים אלא מהפירורים שאדוני הארץ מפזרים מעל שולחנם, ורוב אחינו בני ישראל בהערים ובהעיירות מתפרנסים בדוחק מהמסחר הפעוט ומהחזירה על הכפרים בתור רוכלים, המוכרים סחורה לאכרי

הכפר, או מאומנות ומלאכת־יד שאינן מפרנסות את בעליהן אלא בלחץ ובדוחק גדול. רק אחדים — ונער יספרם — בתור יוצאים מן הכלל עושים עושר בעסקים גדולים של תבואה ומסחר העצים, ואין בידי בעלי־בתים אחדים שעשו עושר לשאת בכל קהילה וקהילה נטל המשא של הקהילה כולה. רק החכירה והאריסות הנן עדנה הפרנסות היותר מצויות ומביאות שכר לבעליהן, ועל ידם באה רווחה גם לאחרים, כי מסביב לכל אריס וחוכר חיות ומתקיימות הרבה משפחות מאתינו בני ישראל, וגם לקהילה כולה הם לתשועה גדולה, כי החוכרים והאריסים בישובים נושאים בנטל הקהילה הסמוכה, וחלק גדול של המסים שעל הקהילה לשלם ויתר ההוצאת לצרכי הקהילה מטילים על החוכרים והאריסים לפי הרווחים שלהם ולפי ממונם. ובזה מקילים הם על בעלי־הבתים הבלתי־אמידים ועל המתפרנסים בדוחק שאי אפשר להעמיס עליהם מסים כבדים מנשוא. והשם יתברך הוא היודע, אם הקהילות שלנו היו יכולות להתקיים בלי ההכנסות הבאות מהחוכרים והאריסים לקופות הקהילות.

„ואשר על כן דאגו הגאונים והרבנים, ביחד עם הפרנסים וראשי הקהילות, במדינת פולין ובמדינתנו, מדינת ליטא, במשך מאות שנים, לתקנת האריסים והחוכרים, ותקנו הרבה תקנות לבל יהין איש מישראל לדחוק רגלי חברו החוכר ולהעלות המחיר עליו, מפני שראו שמהעוברים על איסור זה תצמח גם רעה לכלל ישראל ולא רק להיחיד."

צרכי צבור, החזקת לומדי התורה והעזרה לעניים

קופת הקהילה שהכנסותיה באו ממסי הקהל ובעיקר, כאמור, ממסי בעלי־הבתים האמידים, החוכרים והאריסים „לפי הרווחים שלהם ולפי ממונם", לא עצרה כוח לכלכל את כל עניני הציבור המרובים והשונים. יש לשער, שחלק הארי של ההוצאות הופרש לתמיכת מוסדות התורה בעיר, בראש ובראשונה לכלכלת הישיבה הגדולה שהרב עמד בראשה ולהחזקת ידי לומדי התורה, כדי שיוכלו ללמוד במנוחה ומבלי מפריע, חפשים מדאגת פרנסה. כמו כן החזיקה הקופה את הבית־דין שבעיר, הדיינים, השוחטים, החזנים ושאר עובדי הקהילה.

„לגודל צערנו — רושם הרב — אין קופת הקהל מספקת להחזיק גם מטיף מישרים בתמידות; חסרון שלא יוכל להמנות הוא — מה

שאין בקהילתנו מ ג י ד מישרים תמידי שיעורר לבות האנשים לקיום המצוות, לתשובה ולמעשים טובים. הוצאות הקהילה מרובות מההכנסות שלה, ולי אין אפשרות להעמיס עוד עלי גם את העול הזה — לדרוש לעתים יותר תכופות בקהל ולעורר למוסר אזני השומעים; כי משרת הרב והאב״ד בקהילה איננה מניחה לי די זמן להשיב רוחי, וכל היום הנני עסוק בעסקי הקהילה המרובים״.

„שני מוהלים יש לנו — כותב הרב — ושניהם בעלי־בתים חשובים ואינם עוסקים בזה לשום תשלום כסף. האחד מהם הוא עשיר גדול ומרובה בנכסים ועוסק בזה משום גודל המצווה; והשני הוא גם כן בעל־בית חשוב, אבל הוא בחר באומנות של מוהל מטעם אחר: הוא נולד במזל מ א ד י ם, ולפי דברי חכמינו זכרונם לברכה, מי שנולד במזל מאדים נגזר עליו שיהא שופך דמים, אם שיהיה גונב והורג נפשות, או שוחט בהמות, חיות ועופות, או אומן מקיז דם, או מוהל תינוקות. והוא בחר באומנות של מוהל, מפני שהיא מצווה ומתן שכרה בצדה״.

על קשיי הקהילה, עול הצרכים הגדולים המוטל עליה ועל מצבם הקשה של בעלי־הבתים משלמי־המסים אנו שומעים דברים מפי הפרנס ר׳ שלמה מרדכי באספת הקהל שנועדה בעניין הגביה לטובת הכלל שהוטלה על הקהילה מטעם הפרנסים והעסקנים בעיר הגליל:

„חס וחלילה שיהיה בדעתנו להשתמט מקחת חלק בגביה זו, כי אנו מכירים נחיצותה וגודל ערכה. אבל שואל אני: איך ובמה נוכל להושיע? הרי קופת הקהילה היא ריקה ואין בה אף פרוטה אחת, ובקושי גדול עולה לנו לשלם מסי הממשלה המוטלים עלינו. אין ההערכה של בעלי־הבתים מספיקה, ואנו רואים עצמנו מוכרחים למלא הגרעון על ידי הלוואות אצל בני־ברית ושאינם בני־ברית. ומבלעדי מסי הממשלה, הלא מוטלות עלינו כל ההוצאות התדירות של הקהילה, העולות לנו בדמים מרובים והן מעיקות עלינו כמשא נטל כבד. ונוסף על זה — ההוצאות הבלתי תדירות המרובות שהיו לנו בזמן האחרון, הן לצרכי הקהילה והן לצרכי הכלל במקומות אחרים. בשנה זו, כשהיתה יד ה׳ בקהילת דרעווינישוק והעיירה כולה עלתה על המוקד והיתה לבערות אש וכל בתי ישראל, רחמנא לצלן, נשרפו והתושבים נשארו בעירום ובחוסר כל, שלחנו להם, תיכף כשהגיעה לאזנינו השמועה

הרעה הזאת, כמה עגלות טעונות מזון ומחיה, בגדים וכלים, וגם קראנו לנדבות ואספנו כמה מאות זהובים להיות להם לעזרה לבנין הבתים מחדש. גם הגביה לטובת עניי הארץ הקדושה ולומדיה, שנעשתה בקהילתנו בשנה זו, עלתה לנו גם כן בסכום הגון. ומבלי הביא בחשבון ההוצאות הבלתי־תדירות שהיו לנו בקהילתנו בזמן האחרון לתיקון גג בית־המרחץ ובית־הטבילה, תיקון שלא סבל יותר דחוי; וההוצאות להרחבת ההקדש, שנעשה צר מהכיל המון העניים, הבאים למהנגו מארבע כנפות הארץ, המון רב כארבה, ומוכרחים אנחנו לנהל אותם בלחם ומים ולתת להם תמיכת כסף להוצאות הדרך, כדי שילכו מאתנו ולא ידריכו מנוחתנו. וכל זה בזמן שהמצב של הרבה בעלי־בתים דקהילתנו התמוטט והתרועע, כי הרבה מקומות פרנסה שהיו לנו מקודם נסתתמו ונתדלדלו ואינם עוד, וכבר פנו הלכו למו בעלי בתים אחדים ממחנו לבקש להם מחיה ופרנסה במקומות אחרים. ובאותו זמן עול המסים ושאר ההוצאות לא הוקל מעלינו, ועל בעלי־הבתים הנשארים למלא הגרעון שבא בהכנסות הקהילה. ושואל אני: איך אפשר לגשת עתה לגביה חדשה, בזמן שאנו יודעים שאין יד בעלי־הבתים דקהילתנו משגת לשלם הסכומים המגיעים מהם מההערכות הקודמות?"

על תקנת העניים החוזרים על הפתחים והבאים מן החוץ שהיתה למעין „מכת מדינה", כותב הרב:

„אין כל ספק, שבין העניים האלה ישנם כאלה שהיו יכולים להתפרנס מיגיעת כפיהם על עבודה ומלאכת־יד, או לשרת אצל בעל־הבית ולא לאכול נהמא דכסופא אבל לנו אין שום אפשרות לבדוק, מי הוא הראוי להתפרנס מן הצדקה ומי — לא. ואם כי רבים הם המתאוננים על תקלה זו, שהיתה למכת מדינה, אבל אין שום עצה ותרופה נגד צרה זו. כי אי־אפשר לסגור הדלת בפני מי שפושט את ידו. ובפרט שבין העניים האלה ישנם חלכאים הרבה הזקוקים באמת למתנת־יד, אומללים — שהיתה בהם יד הזמן לרעה: נשרפים ומגורשים, שגרשו אותם ממקומם אדוני הארץ ופריצים קשי־הלב, או שקיפת מי שהוא פרנסתם בחוזק־יד ואינם יכולים למצוא פרנסתם במקום אחר. וביחוד שגור מין זה בין העניים הבאים ממדינת פולין, מקום המוכן תמיד לפורעניות לאחינו בני ישראל, וההכרח הביאם להיות חוזרים על הפתחים. הבורא יתברך הוא היודע, מי הראוי לתמיכה ומי שאינו ראוי, ואנו אין לנו אלא להיות נתבעים ונותנים".

ואשר לעצם ההערכות בכלל ודרכי הגבייה של מסי הקהילה הנה נשמעו באספה שכונסה בענין בית־העלמין והמסילה החדשה דברי בקורת ומחאה חריפה מצד גבאי בית התפילה של בעלי המלאכה, „שמצא בהזדמנות שעת הכושר לגבות את חובו בשם האומנים ובעלי־המלאכה שהוא בא כחם, מהפרנסים ומטובי העיר. הוא בא עליהם בהאשמה שהנם נושאים תמיד פנים להעשירים ולהנגידים, התקיפים שבקהילה, והם מעריכים אותם שלא לפי ערכם, לא לפי ערך הרווחים שלהם ולא לפי הונם, ואת האומנים ובעלי המלאכה ואת החנוונים הקטנים, כל אלה שמתפרנסים בדוחק, הם מעריכים, להיפך, יותר מהראוי, בסכומים שאינם לפי מדתם והעול כבד מנשוא. לא מן היושר ולא מן הצדק הוא איפוא, שלצורך הגבייה החדשה יעריכו מחדש את כל אלה שאין הכנסתם מצוייה ברווחה, אלא רק העשירים והבעלי־בתים האמידים ישאו בעולה. הרי הם הלוקחים תמיד ובכל מקום חלק בראש, וגם את מתיהם יקברו במבחר הקברים, בשורות הראשונות. והם עתה המפחדים ביותר מהעברת בית־העלמין למקום אחר, לבל יוצאו מתיהם מהשורות הראשונות ויניחו אותן יחד עם עצמות בני דלת העם".

טענה זו מצד גבאי בית התפילה של בעלי־המלאכה הוכחשה ע"י אחד הפרנסים: „לא אמת הדבר שהעשירים והאמידים לוקחים למתיהם המקומות היותר חשובים בבית־העלמין, כי לא ניכר שם עשיר לפני דל, אלא תלמיד־חכם לפני עם־הארץ ואיש תם וישר לפני רשע ובעל עבירה. אדרבה, תלמיד חכם דל ואביון קודם לעם הארץ המשופע בנכסים מרובים. והראיה, שלהישיש ר' ישראל אבא, עליו השלום, שנפטר בשנה זו ושהיה מתפרנס בדוחק ממלאכת החייטות, נתנו מקום באחת השורות הראשונות. לעומת זאת כמה וכמה עשירים שסורם רע והם קופצים ידיהם מתת פרוסת לחם לעני הוקצה להם מקום בשורות האחרונות. ואם על פי רוב נותנים להאומנים ולבעלי־המלאכה מקום בשורות האחרונות, אין זה מפני שהנם עניים, אלא משום שהם על פי רוב אנשים פשוטים ולא בעלי תורה, ולפי הדין לא מקברים תלמיד חכם בצד עם הארץ ועבריין בצד איש תם וישר".

תשובת הפרנס לא הרגיעה את הרוחות וההתקפה על הפרנסים וטובי העיר הלכה ונמשכה עד ששם הרב קץ לויכוחים.

כאן מתגלה כבר משהו מיחסי „המעמדות" והניגודים החברתיים הבולטים בכמה רשימות והם מוצאים להם ביטוי גם בפרק הבא.

ב.

צביונה החברתי, הרוחני והתרבותי של העיר

עומדים אנו בתקופת הגאון מוילנה ובמדינת ליטא שהיתה מפורסמת אז בישיבותיה, ושאחת מהן הסתופפה גם ברדושקוביץ „מושב רבנים וגאונים מפורסמים", ולפיכך מובנת לנו הבלטת חשיבותה של הלמדנות בזכרונות שלפנינו, המעדיפים ומעלים את ערכו של ה„תלמיד חכם" וחובש בית המדרש לעומת האיש הפשוט ובעל המלאכה. הרב המחבר שהערכתו נאמרת בכובד־ראש ואוביקטיביות מסוימת, נאמן להשקפת בני דורו ששמה חייץ רוחני וחברתי בין לומדי התורה ופשוטי־העם, אף כי הוא מסתייג מדעות קדומות ומאמונות תפלות שרווחו אז בצבור מתוך הגיון ושכל. בולטת כאן השתרשות עמוקה בהווי הדתי ובמסורת הדורות, בלי פירצה של השפעות זרות; פרט לרוח החסידות שהתפשטה אז על פני פולין וליטא והגר"א נלחם כנגדה והדה הגיע גם לשערי עירנו.

„על אנשי הקהילה — כותב הרב — נאמנים דברי הפסוק: וכל בניך למודי ה'. ואם לא על כלם בלי יוצא מן הכלל, לכל הפחות, על רובם; כי תודות לאל, בכל בתי המדרשות יש חברות ללימוד משניות וגמרא, עין יעקב ומדרש, גם קבוצות אברכים הלומדים ביחד פוסקים מספרי הלכה". ביחוד מתגאה הרב בתלמידי ישיבתו: „הנם כמעט כולם בחורי חמד, דגולים מרבבה, מחוננים בכשרונות נעלים, לומדים בהתמדה ובשקידה ורואים ברכה בלימודם, ולהם יצא שם במדינה וגם מעבר למדינה. ומטעם זה בעלי־הבתים האמידים הרוצים להשיא את בנותיהם לתלמידי חכמים נותנים לתלמידי הבכורה על כל הבחורים ומרבים להם מוהר ומתן, נדוניה הגונה במזומנים, וגם מקבלים עליהם, כדי שיוכלו האברכים גם אחר החתונה להמשיך למודם במנוחה ובלי דאגת פרנסה, להחזיק אותם ובני ביתם מספר שנים ידוע על שולחנם. וכמעט כל תלמידי נכנסים לחופה למועד אשר יעדו חכמינו ז"ל: „בן שמונה עשרה לחופה".

על שנים מבחורי הישיבה שיצאו מן הכלל ובגיל עשרים שנה עוד טרם נכנסו לחופה מדבר הרב בצער רב: „האחד מהם הוא הבחור יונה בן ר' ישראל הסנדלר, והשני — הבחור שלמה בן ר' משה לייב לוריא, הסוחר והנגיד המפורסם בעיר באריסוב. ומי הוא המעכב

בדבר? האבות, ולא חס ושלום שאבותיהם מפריעים בידם לשאת אשה ולקיים מצוות פריה ורביה כמצווה בתורה, אלא שהנם הגורם בנזקין. בשביל האבות קשה כקריעת ים־סוף למצוא זווג לבחורים האלה; כי אין איש מבעלי־הבתים האמידים רוצה לתת ליונה את בתו לאשה, מפני שהוא בן סנדלר בזוי־משפחה, ולחרפה תיחשב להם להתחתן עם סנדלר. וכן אין ההורים, האב והאם, של הבחור שלמה, שהנם מגדולי היחש בישראל, מוצאים משפחה שוה להם ביחוסה להשתדך עמה".

לא הועילה כאן חריצותו של השדכן ר' מרדכי מייט׳ס „הטוב שבשדכנים" „שאין בו ממידת ההגזמה וההפלגה שישנה אצל רוב בני אומנותו השדכנים. וידוע, שכשהוא עסוק בענין של שידוך והוא רואה שאין הזיווג עולה יפה — כפתור ופרח — איננו מבקש, לפתות את המעונינים בדברי שקר ובלבד שיקבל שכרו, אלא הוא מסתלק מהשידוך ואינו שם לב לזה שעמלו עלו בתוהו". כשנתבקש ר' מרדכי למצוא זיווג לשני הבחורים האמורים אמר להרב „שמהבחור שלמה הוא משך לגמרי את ידיו, כי אי אפשר למצוא משפחה אחת בישראל שאביו ואמו יסכימו להשתדך עמה, וביחוד האם. לפי דבריה, מונות שתי המשפחות שלה ושל בעלה ששים רבנים, ואיך יעלה על הדעת שנשדך את בננו שלמה המצטיין ביחוס כזה עם משפחה שיש בה רק שנים או שלשה רבנים, הלא כאין הוא. לשמע דבריה אלה יצא השדכן מביתם לבלי שוב עוד. ור' מרדכי האוהב לתבל דבריו בשיחות נאות, כמנהג השדכנים, הוסיף: „ועל הבחור שלמה, אשר ששים רבנים נמנים על משפחתו ומעכבים למצוא למענו אשה עזר בחיים, יסובו דברי המלך שלמה: „הנה מטתו של שלמה ששים גבורים סביב לה מ„גבורי ישראל", ומי הם גבורי ישראל אם לא תלמידי־החכמים שרוב חילם לאוריתא".

ובנוגע להבחור יונה הביע ר' מרדכי לפני הרב את צערו: „מה אוכל לעשות אם מלאכת הסנדלר כה בזויה בעיני כל, ובבואי לאחד מבעלי־הבתים בדבר שדוך עם הבחור יונה ובפצותי את פי להגיד מה היא מלאכת אביו, מיד מפסיקים אותי ואומרים לי: „אל תטריח עצמך לחנם, כי לעולם לא נסכים לתת את בתנו לבן סנדלר".

כשהציע ר' מרדכי את העניין בשביל בתו של ר' לייב ציפה׳ס, יהודי פשוט שעשה עושר בכפר ונמנה על בעלי הבתים האמידים בעיר, ניסה להסביר להורי הכלה, כי סנדלר איננו פסול, והלא אחד

מגדולי התנאים היה סנדלר ועל שום מלאכתו הוא נזכר בגמרא בשם ר' יוחנן הסנדלר. אך דבריו הרגיזו את האשה ותאמר: „אם באמת התנא שאמרת היה סנדלר, גם לבנו לא הייתי נותנת את בתי לאשה" וככה נכשל הנסיון האחרון שעשה ר' מרדכי לשדך את הבחור יונה.

וליחס הצבור ליגיעת כפים אופייני גם ספור אחר. מעשה באחד מבעלי־הבתים, סוחר תבואה, שרצה לקחת לו פועל ונודע לו שהוא כהן. מפי אחד האברכים הלומדים בבית המדרש שמע, שאסור להשתמש בכהן, כי היא מעילה בקודש, ויש לכך דין מפורש בשולחן־ערוך. היסס בעל הבית בדבר, לקחת אותו לפועל, כי אם בעל הבית מחויב להיות נזהר בכבודו של הפועל מפני שהוא כהן, איך יוכל להשתמש בו? ומה טיבו של פועל כזה, שאין לאדונו שום מרות עליו?

„השאלה החמורה" הובאה לפני הרב, והוא מצא טעם להיתר. אם בעל הבית לא יקח לו את הכהן לפועל יהיה הלה מוכרח להטיל עצמו על הצבור ולהתפרנס מן הצדקה, והרי יש פחות זלזול לכהן לשמוע לפקודת אדונו מאשר לפשוט יד לנדבות.

ענין אחר בעסקי עבודה היה נוגע למינוי הבחור שלום לבלן בבית המרחץ של הקהילה במקום אביו שנפטר והשאיר אחריו אלמנה ושלשה ילדים. כדי להבטיח פרנסת המשפחה החליטו הפרנסים למנות את בכור הבנים שלום לבלן במקום אביו. „והבחור שלום הוא בחור כהלכה, גדל הקומה, חזק ובריא בגופו, והוא נאה ויאה למשרת בלן. אבל דא עקא, שהוא נקרא בשם שלום, ואחדים מבעלי־הבתים הלומדים עוררו את השאלה אם מותר למנות לבלן אדם שנקרא בשם שלום. הרי שם זה, כידוע, הוא אחד השמות הקדושים של הבורא יתברך, ובלן הנמצא כל הזמן בבית־המרחץ, במקום שהאנשים עומדים ערומים והוא משמש אותם, בודאי הם קוראים אותו בכל פעם בשמו ונמצא השם הקדוש מתבזה".

גם בשאלה זו מצא הרב הנות דרך היתר. „האפן היותר טוב והיותר נאות לאפשר מינוי הבחור שלום לבלן בלי שום פקפוקים וערעורים הוא — לקרוא אותו בשם חול — פריעד או פריעדל, שהוא התרגום של שם הקודש שלום". „ובאמת שמעתי — מוסיף הרב — שבמדינת אשכנז מכנים לאדם ששמו שלום בכנוי פרידמאן". לפי פקודת הרב הודבקה על פתחי בתי התפילה, ולהבדיל על פתח בית

המרחץ, מודעה, שמהיום והלאה יקראו להבחור שלום בשם החול שלו, ובבית המרחץ, במקום שהאנשים עומדים ערומים, אזהרה חמורה לכל המתרחצים שלא ישתמשו בשם הקודש של הבלן, אלא רק בשם החול שלו".

הנה כי כן אנו רואים באיזו מדה קבעו אז המושגים הדתיים את צורות החיים של הכלל והפרט, והרב המחבר מדבר על חסידותם של כמה מאנשי קהילתו, על תום דרכם ומידת צניעותם. למשל, סיפור המעשה באברך העוסק בתורה ר' נתן נטע, שבא לידי הרהורי עבירה בהיותו פרוש מאשתו ומרוחק מביתו ואופן התגברותו עליהם; או מקרה האברך ר' שמחה נטע שניזוק בנפלו ממקום גבוה על הארץ ונשברו לו יד ורגל. האסון קרה לו ברדפו אחר שלשה זבובים על התקרה בחדר המטות ועלה על השולחן לגרשם; כי בליל הטבילה לאשתו היה „נזהר כדברי חז"ל וככתוב בספרי מוסר ומדות שלא תימצא בחדר בשעת הזווג שום בריה חיה, אף לא זבוב, אף לא יתוש". רגליו נמעדו ונפל לארץ, ונס גדול נעשה לו שנשאר בחיים, והוא מתנה את צרת נפשו לפני הרב: „כמובן, לא יכולתי כבר באותו ליל טבילת מצווה לקיים מצוות עונה בזמנה, כפי הדין; ועל ביטול מצווה זו נפשי דואבת ודואגת, ואינני יודע במה לכפר עוון זה". ועל ספורו של האברך ר' שמחה נטע מוסיף הרב: „ואמרתי בלבי, לו היה כל עם ישראל צדיקים כמוהו כי אז היו בודאי מקרבים את הגאולה".

*

לא יפלא, שבדפוסי חיים אלה, המיוסדים על הלכי רוח שבאמונה ודת נשתמרו גם עקבות של אמונות תפלות, וייאמר לשבחו של הרב המחבר, כי הביע את מורת רוחו נגד האמונה הרווחת בצבור בקמיעות ובלחשים, בהשבעות של גילגולים, שדים ומזיקים והלהיטות אחרי „סגולות" ותרופות פלא למיתושים ולמחלות.

אחת מרשימותיו מספרת לנו על המקרה הכלב המסתורי, שחשדו כי גילגול נכנס בו:

„בבית המדרש שברחוב ווילנא, כשתי שעות לערך לפני תפילת המנחה, בעת שישבו שני האברכים תנחום מיכלס ופנחס ר' מאטלס ועסקו יחד בסוגית תגרי לוד, ולמודם כנהוג בקול ובנגון, נכנס פתאום דרך הדלת הפתוחה לרווחה כלב גדול כנמר, שערות עורו ארוכות

ושחורות, ובפסיעות מדודות הלך ישר אל הכתל המזרחי, שם נמצא ארון־הקודש וישכב על הרצפה. הוא העמיד מבטי עיניו על שני האברכים הלומדים, מבלי הסר אותן אף לרגע, ונשמתם פרחה כמעט מגודל האימה והפחד. מקום מושבם לא היה רחוק מהפתח, והם מצאו תחבולה, מבלי לקום ממושבם להזיז גופם לאט לאט לאורך הספסל שישבו עליו בדרך לפתח ולאחר נסיעה איטית כזו לאורך הספסל שארכה כרבע שעה הצליחו להגיע עד הפתח וכחץ מקשת רצו החוצה וניצלו משיני הכלב הנורא. אחד האברכים אף סיפר לקהל האנשים שנתאספו ליד בית המדרש אותה שעה, שעיני הכלב היו רטובות מדמעה, ויהיה הדבר לחידה בעיני כל. ור׳ גרשון נחום המלמד, שהוא למדן ומקובל, והיה בין הקהל, חיווה דעתו, שאין כל ספק בדבר שיש לנו כאן עסק עם נפש חוטאת שנכנסה לגוף הכלב למרק עוונותיה. והנפש הזאת, הסובלת יסורים גדולים בגוף הכלב, כידוע, היא שהכריחה את הכלב ליכנס לבית המדרש לבקש לה שם תיקון, כדי שתוכל לצאת ממאסרה״.

ר׳ גרשון נחום יעץ איפוא „לאסוף עשרה אנשים לומדים ויראי שמים, עטופים בטלית ותפילין, לפתוח ארון־הקודש ולהדליק לפני העמוד נרות שעווה ולאמור מזמורי תהלים; ואחר כך יתקעו בשופר, והזקן שבחבורה יצעק בקול גדול להרוח שנכנסה בגוף הכלב וישביענה שתצא ממנו ולבל תכנס לגוף אחר״.

אך בעוד הנאספים עומדים ודנים על מזמורי התהלים שיש לקרוא לתיקון הנפש החוטאת, נשמע פתאום קול קורא: צזר, צזר! („מלה בלתי מובנת, ובודאי שם הכלב״). מאחת הסימטאות הקרובות יצא אדון לבוש בגדי ציד ושוט ארוך בידו, ולא עברו רגעים אחדים והנה ראו את הכלב קופץ מפתח בית המדרש החוצה ורץ לקראת אדוני בשמחה רבה.

אך ר׳ גרשון נחום הוסיף להחזיק בדעתו, שזה היה גילגול, ובודאי נגמר זמן ענשה של הנפש החוטאת. הפעם בא אדון הכלב והפריע את התיקון, אלא שעתידה היא הנפש להוליך שוב את הכלב לבית־התפילה, בתקוותה שאחינו בני ישראל ירחמו עליה ויעשו לה התיקון הראוי.

ספור ארוך ומרתק בנפלאות ומסתורין מוסר הרב בזכרונותיו מפי מלכה לאה החנוונית, אשת ר׳ יענקל ברוך חיה דבורה׳ס, „שחנותה

נמצאת בקרן דרומית מערבית של ככר השוק, במקום שמתחיל הרחוב הווילנאי והחנות עושה זווית ככר השוק והרחוב הווילנאי". האשה סחה ברוב דברים על בעלה שהתמכר בגופו ונפשו לעסק של חכמת־היד וחכמת־הפרצוף וסגולות ורפואות שלמד מספרים שבאו בדרך מקרה לידו. האשה הנבונה מבינה כי אלה הם מעשי תעתועים, אבל בעלה אינו שומע בקולה ומוסיף לעסוק באומנות של בעל שם לרפא חולים ולעשות נפלאות ע"י סגולות וסודות. ולפיכך באה לדרוש בעצת הרב ולבקש את עזרתו כדי להניא את בעלה מתעתועיו לבל יצא לו שם של „יענקל המשוגע".

הרב שמצא ענין רב בדברי האשה ורשמם לפניו, מעיר על כך: „לו היתה היכולת בידי הייתי דן לגניזה הספרים המכילים רפואות וסגולות, קמיעות והשבעות, שנדפסו בזמן האחרון במספר גדול ונתפשטו במדינת פולין ובארצות הקרובות אליה, וגם במדינתנו הנם נמצאים לרוב. הפסדם מרובה משכרם".

*

תיאור מיוחד ומענין מקדיש הרב בזכרונותיו לר' גרונם מוכר הספרים. עולה תמונה חיה של מספק המזון הרוחני לעיירה: „כשמופיע ר' גרונם ובנו עם הסלים הגדולים המלאים ספרים בבית המדרש, חג הוא לכל מוקיר וחובב ספרים. ומי מהלומדים ומחובשי בית־המדרש איננו אוהב וחובב ספרים. ואם כי מעטים הם אלה שיש בידם די כסף לקנות ספר, בכל זאת כל בעלי הבתים, האברכים והבחורים הלומדים בבית המדרש סובבים כדבורים את השולחן שעליו מונחים הספרים של ר' גרונם. כל אחד ואחד לוקח בידו כל ספר וספר ובוחן ובודק אותו, כאילו בדעתו לקנות כל הספרים המונחים על השולחן, אחד לא נעדר. והנם כה שקועים בבחינת הספרים עד שאינם שמים כמעט לב לתפילת הש"ץ.

„וגם לי, יום בוא ר' גרונם למחננו יומא דפגרא הוא, כי הוא חביב עלי יותר משאר מוכרי הספרים הבאים מזמן לזמן למחננו. הרי ר' גרונם הוא למדן, יודע תורה וירא שמים, ויחד עם זה פקח ובקי בהוויות העולם. הולך ונודד הוא כל הימים מעיר לעיר, מכרך לכרך וממדינה למדינה, והוא צופה ומביט בעין בוחנת וסוקרת כל מה שנעשה בכל הקהילות, רואה ומבין נכוחה, ויש לסמוך על דבריו".

מלבד ספרות מביא אתו ר׳ גרונם ידיעות וחדשות מן החוץ ומספר על הנעשה בעולם ובקהילות ישראל. לשאלתו של הרב, מה הן החדשות והנצורות שהביא הפעם בידו, עונה ר׳ גרונם באנחה:

„אין אתי חדשות משמחות־לב לספר לכבודו. בהיותי בפעם האחרונה, זה כארבעה חדשים, בעיר הבירה ווארשה, שמעתי מאנשים היודעים את הנעשה מאחורי הפרגוד, שהשרים והאדונים מפחדים לבל תפתח מחדש הרעה מצפון. הרוסים חורשים רעה על ממלכת פולין ומבקשים לקרוע ממנה מדינת ליטא ולספח אותה לאחוזתם, כמו שעשו למדינת רייסן, והפולנים הנם אובדי עצות, באין להם על מי להישען ולמי לפנות לעזרה; כי גם שאר הממלכות שכניה הן בעצה אחת עם ממשלת רוסיה לקרוע ממלכת פולין לגזרים. והשם הוא היודע מה צפון לנו בחיק העתיד״.

מדובר כאן במצבה המדיני של פולין ערב חלוקתה השניה, שבוצעה בשנת 1793. הדברים נרשמו ע״י הרב בשנת תקמ״ח, היא שנת 1788 לספה״נ, היינו, חמש שנים לפני חלוקתה השניה של פולין ושבע שנים לפני חלוקתה השלישית בשנת 1795.

בהמשך דבריו מגיע ר׳ גרונם למחלוקת הגדולה שנפלה אז בקהילות ישראל במדינות פולין וליטא בין כת „החסידים״ הנתונה בתהליך התהוותה, ובין „המתנגדים״ לה:

„בעולמנו הקטן, עדת בני ישראל, גם כן אין נחת. כי נקרע העם — כבימי ירבעם בן נבט — לשני קרעים: כת החסידים ויתר המון עדת ישראל המתנגד לה ולשיטתה. והמלחמה נטושה על פני כל הארץ. בכל קהילה וקהילה שיש בה מאנשי הכת, שם ריב ומחלוקת. וחושש אני שמחלוקת זו, שכל אחד מהצדדים מחזיק בה ומאמין שהצדק אתו ושהיא לשם שמים, עתידה היא להתקיים לדורות. המצב עתה הנהו, בערך, כך: בפולין אנשי הכת ידם על העליונה, והרבנים והלומדים יודעי התורה, הנאמנים ללימודה ולקיום המנהגים הישנים הקיימים במדינה זה דורות רבים, אנוסים לשתוק ולא למחות כדי לחדול מריב. כי ההמון הרב הולך כבהמה בבקעה אחרי מנהיגי הכת, הרביים והצדיקים, ומי שמעיז לפצות פיו ולהוציא הגה אחד נגדו בנפשו הוא. קנאת המון העם לרביים שלהם היא עזה וקשה והם רודפים באכזריות גדולה כל מי שמתנגד לשיטתם ולמעשיהם.

ובמדינת ליטא המצב הוא מהופך: אנשי הכת הם הנרדפים, והרבנים הלומדים עם המון בית ישראל הם הרודפים ובכל מקום שאנשי הכת מתכנסים ומתאגדים לאגודות ובונים להם במה לעצמם בתי תפילה למנינים מיוחדים — הם נרדפים בלי חשך, וגם מהלומות אגרוף ומכות לחי לא יחשכו מהם. וההתעוררות למעשה אלמות נגדם באה מצד הגאונים והרבנים בכרכי ליטא, ובראשם הגאון ר׳ אליהו נ״י. ומבלעדי הכרוזים נגד אנשי הכת, עיני הגאונים והרבנים צופיות בכל רחבי מדינת ליטא לבל תכה הכת שורש, והם עומדים על המשמר לגדור את הפרץ לבל תתפשט התורה החדשה הזו בין העם״.

ואמנם הגיעה במשך הימים גם לרדושקוביץ עינו הצופיה למרחוק של הגר״א מווילנא.

„היום בא למחננו הרב ר׳ ברוך מווילנא — רושם המחבר — ודבר בואו הוא גם כן בענין הכת. הוא ציר שליח מהגאון ר׳ אליהו לכל הקהילות שבמדינתנו, לעורר אותן ולזרזן לחדש המלחמה ביתר שאת וביתר עוז על אנשי הכת ולהתחקות על שרשי רגליהם לרדפם ולכלותם עד תומם. ואמרתי בלבי: אם מן השמים הוא, שבזמן שאני מתענין לדעת טיב שיטת החסידות, על מה נוסדה ועל מה אשיותיה כוננו, המציא לידי הקדוש ברוך הוא הזדמנות נאותה כזו — איש סודו של הגאון ר׳ אליהו ועוזרו הקרוב העומד על ימינו במלחמתו עם החסידים, הרב ר׳ ברוך הנ״ל, שבודאי נהירים לו שבילי שיטת החסידות כשבילי כרך ווילנא. ובודאי על ידו יתברר לי גם כן הדבר, מדוע הגאון ר׳ אליהו שיחיה, קשר מלחמה על החסידים יותר משאר הגאונים, אשר רבים מהם אינם לוקחים חלק כלל במלחמה זו ועומדים מרחוק, אם כי גם להם ידועה מציאותה של כת זו, שיטתה, מעשיה ומנהגיה. שאלה זו מעסיקה אותי מכבר ולא ידעתי לה פתרון״.

ר׳ ברוך שאל את הרב „אם נמצאים גם במחננו אנשים מכת זו ואיזו תחבולות אנו עושים כנגדם, שלא ילכדו ברשתם אנשים תמימים וישרים שאינם מכירים עדיין בערמתם ותרמיתם, ואם אנחנו רודפים אותם כיאות לבל יהיו למוקש לנו״. והרב ענה לו:

„רב תודות להבורא יתברך, שעד עתה הצילנו מהצרה הזאת ולא נשמע במחננו קול תרועת מלחמה. מאז התחילה הכת להתפשט במדינתנו לא נמצא אף אחד במחננו שנספח אליה, ולא אף אחד שהוא

נוטה לשיטתה, או לכל הפחות, שהוא מצדד בזכותה. וכל מה שאנו יודעים על הכת הזו הוא רק על פי השמועה, מן הכרוזים הבאים אלינו מזמן לזמן מהגאונים והרבנים בווילנא ובריסק. ובאמת אין לנו מושג נכון משיטת החסידים ומעשיהם, במה הם נבדלים מאתנו ולשם מה המה מתגודדים לאגודות ונבדלים מיתר עדת ישראל".

הרב מתנצל אגב בפני ר' ברוך על הספיקות שהתגנבו אל לבו מחסרון ידיעה בטיבה של הכת ושיטתה ובקש ממנו לבאר לו את העניין. אך תשובותיו של ר' ברוך לא שיכנעו כנראה את הרב ולא הרגיעו את רוחו. ר' ברוך שמח בעיקר על שאין לכת זו כל אחיזה בעיר „וכי אין בקהילה זו מקום למלחמה עם החסידים, בהיות שאינם נמצאים בה".

ברם לא הועילה קנאותו של הגר"א ובמרוצת השנים הכתה החסידות שורש גם בעירנו והוקמו בה שני בתי כנסת של חסידי קוידנוב וליבאוויטש, הזכורים יפה לבני עירנו.

*

זוהי תמצית קצרה מרשימות זכרונותיו של הרב ר' שלמה דוד ז"ל במידה שהן נוגעות בדמות דיוקנה של קהילת רדושקוביץ לפני מאה וששים שנה בערך. ויש בהן משום ענין לא מעט להגדרת פרצופם של חיי אחינו בליטא בכלל באותה התקופה.

בצלאל איזקסון

א.

סמסון — „הגוי של שבת״ *

אבידה שאינה חוזרת להקהילה שלנו — היא מיתת סמסון, הגוי שלנו, ששמו, להבדיל, כשם שמשון הגבור. ובאמת היה דומה בקומתו הגבוהה ובכתפיו הרחבות ובשערות ראשו הארוכות לאחד הגבורים אשר בארץ. ועליו הייתי אומר — לולי יראתי להגזמה — שהיה אחד מחסידי אומות העולם, שעליהם אמרו חכמינו, זכרונם לברכה, שיש להם חלק לעולם הבא. הוא היה בקי בהלכה כמו, להבדיל, טבי, עבד רבן גמליאל וידע כל המלאכות הנעשות על ידי גוי בשבת והתקנות לתיקון העולם דרך קנין, מכירה, ושותפות עם גוי, שתקנו החכמים, ושמבלעדיהן כמעט קיומנו בגולה היה בלתי אפשרי. בכל יום שבת קודש בבוקר, בימות החורף, היה בא בהשכמה לבית־הכנסת ולכל בתי־המדרשות והיה מסיק התנורים, למען לא יסבלו מקור המקדימים לבוא ללמוד ולהתפלל. וככלותו מלאכתו בבתי־התפלה היה הולך לכל הבעלי־בתים שאין להם בביתם שפחה ערלית. ובידעו כבר המקום שם מונחים העצים, ומבלי שאול פי איש, היה מביא העצים להבית ומסיק התנורים. וכשראה דבר בבית שאסור לטלטל אותו בשבת, מחמת מוקצה, ואיננו מונח על מקומו; כמו, למשל, המנורות, שנשארו עומדות על השולחן מערב שבת, או מטבעות כסף פזורים פה ושם. היה נוטל ומניחן על מקומן הראוי. וכזה היה עושה בכל הבתים שהיה עובר עליהם. ומבלי שיגיד לו איש דבר, ומבלי שאול פי איש; כי ידע הדין, שאמירה לעכו״ם שבות והיא אסורה. ואחרי שגמר מלאכתו בבתי הבעלי בתים, הן בקיץ והן בחורף, היה הולך לראות שלום החבל הסובב רחובות היהודים שבעיר, והמשמש גדר ומחיצה

* שתי הרשימות הבאות, ככתבן וכלשונן, לקוחות מספר הזכרונות של הרב ר׳ שלמה דוד, רב אב״ד ומחזיק ישיבה ברדושקוביץ, שתמצית כללית ממנו ניתנה בפרק הקודם. המערכת.

להתיר הטלטול ביום השבת. ומשום מעשה שהיה. כי פעם אחת ביום השבת, אחר שנגמרה התפילה בבית־הכנסת ובבתי־המדרשות, והמתפללים יצאו והלכו לביתם, הטליתים והסדורים בידיהם, והמטפחות בכיסיהם. והנשים נושאות בידיהן קדירות־התבשילין של שבת, שהוציאו מתנורי האופים, מקום שנשארו שם מערב שבת לשמור את חומן, עד אחר תפילת שחרית ביום השבת. והנה פתאום הגיעה השמועה, שחבל העירוב, נמצא נפסק במקום אחד — מה שעשו בודאי הנערים הערלים השובבים, כדי להקניטנו. ולשמע השמועה הזאת, נשאר כל אחד — מבלי לזוז ומבלי לנוע — עומד על מקומו. כי בהיפסק החבל, נאסר הטלטול ברחובות העיר ביום השבת. מהר הגיע הדבר לאזני הדיינים והם קרבו אלי בבית המדרש להתיעץ, באיזה אופן להתיר הטלטול על ידי קטן, כדי שכל אחד ואחד יוכל ליכנס לביתו. ובעודנו עוסקים בשאלה זו, נודע הדבר לסמסון, והוא רץ מהר, כחץ מקשת, אל המקום, אשר שם נפסק החבל, ויקרב שתי הקצוות שנפרדו ויהי החבל מחדש לאחד. ובאופן כזה — כל אחד ואחד היה יכול ליכנס לביתו בשלום עם כל מה שהיה בידו. ומאותו שבת והלאה היה סמסון משגיח בעין פקוחה על החבל. ובכל יום השבת היה סובב פעמים אחדות מסביב לרחובות היהודים לראות, אם לא נפסק החבל מחדש, כדי שלא נבוא חס ושלום לידי תקלה, לידי חלול שבת.

ולי היה סמסון לתועלת רבה בענין מכירת החמץ של הבעלי־בתים דמחננו לפני חג הפסח. כי הוא היה כבר בקי בדבר וידע מה עליו לעשות. בערב פסח, לעת שריפת החמץ, היה בא אלי והייתי קורא לפניו השטר מכירה שהכינותי. והייתי מפרט לו כל מיני חמץ וכל מה שיש בו חשש של חמץ, הנמצאים ברשותם של הבעלי־בתים דעירנו והבעלי־בתים דהסביבה, שהנני מוכר לו מכירה גמורה ומוחלטת; וכל הדירות, וכל החנויות, וכל המחסנים וכל המקומות ששם נמצא שום חמץ הנני משכיר לו לזמן ידוע, כפי הרשות שיש לי מהבעלי־בתים. וסמסון היה שומע בקשב רב לדברי ומנענע בראשו לכל תנאי ותנאי של המכירה, כפי שקראתי לו מן הכתב, וכזה גם כן לתנאי השכירות — לאות כי מסכים הוא לדברי. ובגמרי קריאת השטר־מכירה, היה נותן לי ב׳ זוזים דמי קדימה על חשבון המכירה והשכירות ואני הייתי מוסר לו השטר מכירה. והוא היה הולך ושב לביתו. וכעבור ימי חג הפסח, היה בא אלי מחדש ומוכר לי בחזרה כל מה

שקנה אצלי בערב פסח ומחזיר לבעליהם הדירות והחנויות והמחסנים שהשכרתי לו קודם הַפסח — וכל זה בעד ריוח של זהובים אחדים, שהייתי נותן. ועתה* דאגתי למצוא ערל אחר, שיקח את מקומו, ומי יודע, אם אמצא חכם ונבון כמוהו, שיבין דבר מכירת חמץ ושכירת החנויות כנזכר. כי מוחות הערלים — על פי רוב — הנם אטומים ומטומטמים, ואין מכירה מעין זו, שנעשתה לתיקון העולם, נקלטת במוחם. וכמו שנוכחתי פעם אחת מעובדא זו. שערל אחד, העובד בבית אחד הבעלי־בתים בעירנו, ראה ביום שלפני חג הפסח, איך אשת הבעל הבית היתה מנחת ביום בחורים ובסדקין שבבית פתותי לחם. ובאותו ערב, ראה את הבעל הבית הולך ונר וכף בידו ומחפש בכל הבית פתותי לחם ומאסף לתוך הכף הפרורים, שהטמינה אשתו באותו היום במקומות שונים בבית. ואחרי כן ספר הערל הזה לחבריו הערלים, בישבם על כוס יין שרף בבית המרזח, המעשה־שטות שראה שעושים היהודים, שהנם מטמינים בידיהם פתותי לחם ואחרי כן הם הולכים בעצמם ומבקשים אותם, כדי לבערם בערב פסח באש.

כל השומעים צחקו לשמע ספור הדברים האלה והתלוצצו על היהודים. וסמסון שהיה גם כן בחברתם, אמר להם: אל תתלוצצו על היהודים ולא היהודים הם השוטים, כי אם אתם, כי אין עם חכם ונבון בעולם כעם ישראל. ולכל מה שהם עושים, יש תמיד טעם בדבר. ואני אשאל את הרב והוא בודאי יבאר לי, מדוע היהודים עושים דבר כזה לפני הפסח. וכשבא סמסון אלי וספר לי מה ששמע מפי הערל המתלוצץ על היהודים, אמרתי לו שהטעם הוא פשוט: כי בעור חמץ בערב פסח היא מצווה. ועל כל מצווה הננו מברכים ברכה מראש להבורא יתברך. וכשהננו נגשים באור ליום י״ד לפני הפסח לבדיקת חמץ והננו מברכים הברכה על בדיקת חמץ, והיה אם לא נמצא שום חמץ בבית, כי אז הברכה על בדיקת חמץ תהיה ברכה לבטלה. ומטעם זה מכינים מראש פרורים אחדים בפנות הבית, או בחורים ובסדקים, כדי שלא תהיה ברכת המברך לבטלה. וסמסון הבין כל מה שאמרתי לו. ואמר לי: ידעתי מראש, כי לא דבר ריק הוא מכם, ובודאי יש לכם בזה טעם ידוע, וטפשים הנם אלה המתלוצצים עליכם.

ומלבד החמץ של הבעלי בתים דהעיר והסביבה, שהיה נמצא ברשותו כל ימי חג הפסח, עוד היתה לסמסון החזקה על כל הפרות

* לאחר מותו של סמסון — המערכת.

שלא בכרו, שהיה קונה אותן מבעליהן, עד אחר עבור עליהן ימי הלידה. וזה — כדי לפטור הולדות — הזכרים מדין בכור. ומאותו זמן שבא המכשול להאלמנה שפרינצה ציפקעס, שלא מכרה פרתה בעוד זמן ונולד לה עגל בכור והבכור עשה הרבה היזקות בעיר, ורק על ידי נס נצלנו ממנו, — מאותו זמן היה סמסון הולך אל כל בעל־הבית, שידע שיש לו פרה שלא בכרה והיה מזרז אותו למכור הפרה בזמנה, כדי שלא יהיה אנוס לטפל בהבכור, אם הפרה תלד עגל, כמו שקרה להאלמנה שפרינצה ציפקעס.

ובזה לא נגמר עדיין סדר העבודות המוטלות עליו לצורך אנשי הקהילה: עוד אחת, שאיננה נעשית אלא על ידי גוי, היתה מוטלת עליו — והיא — לבשר בשורה רעה. וכשהיתה באה בשורה רעה, רחמנא ליצלן, ובר־מינן לאחד מאנשי הקהילה ונחוץ היה להודיע אותה לו, משום שבעה ושלשים ואמירת קדיש, היו מוסרים משלחת זו לסמסון. והוא ידע כבר לכלכל את דבריו בחכמה ודעת, לבלי להפתיע האיש בידיעה פתאומית, אלא, מעט מעט ובהדרגה, היה מכין לב השומע לקבל הידיעה הרעה. ורק אחרי כן היה מודיע אותה לו.

וסמסון לא היה מסתפק רק בעבודה, שאינה יכולה להעשות אלא על ידו — על ידי גוי — אלא היה עוסק גם בעבודה של רשות, כלומר, עבודה שיכולה להעשות גם בלעדו; על ידי בן ברית. כן, לחג השבועות היה מביא להבעלי־בתים מהשדה עשבים לשטוח על רצפת הבית ופרחים לעטר בהם התלונות והכתלים. ולחג הסוכות היה מביא ענפים וזרדים לסכך בהם את הסוכות. והיה הולך מרחק רב לבקש ערבות נחל להושענא רבה לחבוט ערבות. ובחג הפורים היה נספח לחבורת הבחורים, החייטים והסנדלרים, המתחפשים בבגדי מלכות, של מלך ומלכה, אחשורוש והמלכה ושתי. וסמסון היה להם המן, „המשנה למלך". והוא היה לובש בגדים על בגדים, כדי שיהיה נראה כרסן, כראוי למשנה למלך. וזקן ארוך משערות תישים דבק ללחייו ולסנטרו, כדי שיהיה נראה עבדקן. וחרב עץ שם על צדו. ומה נהדר היה סמסון במראה המן, משנה למלך אחשורוש! וכל הרואים אותו לא היו יכולים להתאפק מצחוק. והחבורה הזאת היתה מחזרת על בתי הבעלי־בתים והיו מבדחים אותם בספורים ובשירים מעניני דיומא — חג הפורים. ועל זה מקבלים מהבעלי־בתים מתנת כסף. וגם היו מכבדים אותם בכוס של יין ומיני מתיקה.

סמסון היה כמעט תמיד בחברת יהודים. ויודע לדבר יהודית כאחד מאתנו. וידע כל המנהגים שלנו. וכשהיה רואה לפעמים אשה מאחרת ליכנס הביתה בערב שבת עם חשיכה, היה מזרז אותה, שתמהר ליכנס לביתה להדליק נרות של שבת, כי השעה כבר מאוחרת. וכשהיה פוגש בחוץ חברת נערים שובבים, שאינם הולכים ללמוד אל החדר, או שאינם נכנסים לבית־הכנסת להתפלל, היה מעיר למוסר אזנם בדברים: „הוי, הוי נערים שובבים וחסרי דעת, עד מתי תשתובבו ועד מתי תבלו זמנכם בהבל, הלא מרה תהיה אחריתכם, כשתגדלו ותהיו לאנשים תשארו בורים ועמי־הארצים. הלא תהיו לבוז ולקלס בעיני כל. ואוי לכם ואוי לאביכם ואוי לאמכם!" ובסוף כל חודש היה שואל את הבקיאים בלוח זמן מולד הלבנה של חודש הבא. ואחרי כן היה מודיע לכל מי שהיה פוגש בשוק או ברחוב זמן המולד של החודש הבא. ומשנכנס החודש וכבר עברו שבעה ימים היה מביט השמימה, אם נראית הלבנה ואם הנה ראויה לקדוש לבנה. והיה מבשר לכל עובר ושב הבשורה הטובה בשמחה: הלילה תהיה לבנה מהודרת וראויה לקדוש לבנה. ואם כי היה תמיד בחברת יהודים, לא סר מאמונתו והיה אדוק בה. ובכל יום הראשון ובכל יומא דפגרא שלהם היה הולך לבית המסגד שלהם להתפלל. ובימי הצומות שלהם לא אכל בשר, כמנהג הערלים האדוקים באמונתם. אבל יין ויין־שרף היה שותה כל ימות השנה. ובנידון דבר זה לא היה משגיח בצום כלל.

בעד עבודתו אצל הבעלי־בתים היה מקבל שכרו מהם, מתנת כסף בעין יפה. כל אחד ואחד — כפי אשר ידבנו לבו. ובשבתות וימים טובים, או כשהיתה איזו שמחה בבית אחד הבעלי־בתים: סעודת אירוסין, סעודת חתונה, סעודת ברית־מילה, פדיון־הבן, בר־מצוה וכדומה, או סעודת מצוה של צבור: סיום בחברת־משניות, או בחברת־ש"ס; יומא דפגרא של חברה קדישא, או של חברה אחרת; או אחר קלפי ובחירת גבאים — מכל הסעודות האלה היה נהנה גם סמסון. כי היו מכבדים אותו בכוס של ברכה, שהיה שונה ומשלש, ובפרוסת חלת לחם ופשטידה; ולפעמים גם בחתיכת דג ממולא על פי נוסח היהודים, חתיכה הראויה להתכבד. ובאופן זה, בכל שבתות השנה ובימי המועדים, וגם בכל שמחה שהיתה בעיר, שמחת היחיד ושמחת הרבים, היה שולחנו של סמסון מלא דשן. והשמחה היתה גם כן במעונו. וגם בימי החול אכל בשר לשובע. כי כל עוף, שהיה נטרף

אצל הבעלי־בתים, היה עולה אחרי כן על שולחן סמסון. וזה לא כבר קרה מקרה, ששועל נכנס ללול של אחד הבעלי־בתים, תרנגולים אחדים שסע ואכל, ואחדים מהם הכה ופצע. ומחשש דרוסה הטרפתי את כל התרנגולים שהיו בלול. ובמשך שני שבועות היו התרנגולים האלה מאכל לסמסון.

והנה נגזר מן השמים על סמסון, הגוי שלנו, שימות מיתה חטופה. והיום בבוקר, מצאו אותו מת, שוכב בלי רוח חיים, וכפי הנראה, נדון בשריפה ונשרף ביין שרף. כי אתמול הגדיש את הסאה ושתה יין שרף כל היום, מבוקר עד הערב, בלי הרף. ובלילה שכב שיכור במטתו ויישן שנת עולם, לבלי קום עוד. חבל, חבל, כי מי יביא לנו תמורתו?

ב.

מעשה בעגל

לולא יראתי לבזיון הקדושים הייתי מברך היום הברכה: ברוך שפטרנו מעונשו של העגל הבכור של האלמנה שפרינצה ציפקעס, אשר הדריכנו מנוחה יותר משני חדשים וכל זה באתנו באשמת האשה הזאת, שלא מכרה את הפרה המבכרת שלה בזמנה לגוי, כדי לפטור הולד הנולד מן הבכורה. שכנותיה הזהירו בה שתמכור הפרה לגוי ולא תוכל להצטדק שלא ידעה מהתחבולה הזאת או שנשכח הדבר ממנה. ובפרט, שבמחננו אין שום קושי בדבר: די היה לקרוא להגוי של הקהילה סמסון והוא כבר בקי בהלכות בכורות ויידע איך על פי הדין הקניה צריכה להעשות.

איך שיהיה ומאיזה סיבה שהיא, אם מהתרשלות, או אולי טעתה בתשבונה ולא ידעה לנכון, מתי נתעברה הפרה, וחשבה שיש עוד זמן הרבה לפניה למכור הפרה לגוי, היא אחרה המועד, וכשיצא הולד־העגל מבטן אמו, כבר לא היתה לו שום תקנה. האלמנה באה אלי לשאול בעצתי, מה לעשות עם העגל הבכור. ועל זה אמרתי לה, שעליה לטפל בו, להאכילו ולהשקותו עד שיפול בו מום ואז

תתן אותו לכהן. ועד אותו זמן — אסור לעשות בו מלאכה, ולא תטיל בו מום, לא על ידה ולא על ידי אחרים. כי רק מום שנפל מעצמו, או שבא על ידי אחרים בלי כוונה, מכשיר את הבכור לאכילה לכהן. ואם כי על פי הדין בעל־הבכור מחויב לשמור הבכור אצלו במשך חמשים יום ואחרי כן יוכל לתת אותו לכהן, ואין הרשות להכהן לסרב לקבל אותו ממנו, אבל כל זה, אם לא היתה שום התרשלות מצד בעל הבכור למכור הפרה המבכרת בזמנה לגוי. אבל בנדון זה, שבפשעה בא לה, שהפרה לא נמכרה בזמנה לגוי והעגל נולד ברשותה, הרשות ביד הכהן למאן לקבל בכור תמים, שאין בו מום ולטפל בו עד שיפול בו מום. ועתה אין לה אפשרות אחרת אלא לשמור את העגל עד שיפול בו מום, או — עד שימות.

ובאין ברירה, מוכרחת היתה האלמנה לשמור העגל ולטפל בו ולהאכילו ולהשקותו. ובהיות שהנה עסוקה כל היום בחוץ להביא טרף לביתה, וגם אי אפשר יהיה לה להחזיק העגל קשור בתבל בזיז היוצא מן הבית, כי בגעיתו כל היום היה מטריד השכנים ממנוחתם, והשכנים היו מתרעמים עליה על דבר זה, הניחה את העגל חפשי לנפשו — לרוץ, לדלג ולפזז בחוצות העיר כל היום, ובתקוותה — אולי יקרה לה נס והעגל יוזק במרוצתו באיזה דבר ותפטר מצרה זו.

חפשי לנפשו ובלי אדונים לו, היה העגל רץ בחוצות העיר כל היום, מדלג ומקפץ ומהפך כדים וחביות, שהיה מוצא על דרכו. ואם מצא פתח פתוח באיזה בית, היה נכנס לבית ומדלג ומקפץ ומהפך בקפיצתו שולחנות וספסלים ומשבר כלים וכוסות. ומה שחמור עוד יותר הוא — שהטיל אימה על הילדים הקטנים, המשחקים בחוץ, וכבר קרה פעם אחת, שהפיל במרוצתו ילד קטן, וגדול היה הנס שלא הזיק את הילד בפרסות רגליו. ומאז קרה המקרה הזה, היו האמהות מזהירות על ילדיהן הקטנים, לבל ישחקו בחוץ בזמן שדרכו של המזיק לעבור שם באותה שעה. והילדים הקטנים, כשהיו רואים מרחוק את העגל מקפץ, היו נחפזים לנוס ממנו הביתה, או היו מרימים קול צעקה כדי שיבואו הגדולים לעזרתם. וכשם שהיה מטיל אימה על הילדים הקטנים, כך, להיפך, היה משמח ומבדח את הילדים הגדולים, שלא היתה יראתו עליהם. והם, כשהיו רואים אותו, היו רודפים אחריו, בועטים בו ברגליהם, סותבים אותו בזנבו, או משליכים

עליו חול ואבנים, קוצים וברקנים, עד שהיה נמלט מהם במרוצה. ובהיותו משוטט כך בחוצות העיר בלי מפריע, נכנס פעם אחת לבית־המדרש בזמן שהייתי מגיד השיעור לפני התלמידים והתחיל, כדרכו, לדלג ולקפץ מסביב להבימה ומטפס על הספסלים והשולחנות ומפריע אותנו מלמודנו. והייתי מוכרח להפסיק את השיעור, עד אשר גרשו אותו התלמידים מבית־המדרש וסגרו הדלת לבל יכנס עוד הפעם מחדש. ופעם אחרת נכנס להאכסניה של ר׳ זאנוויל סאסיעס, ואם כי הבית גבוה מעלות אחדות מעל הארץ, קפץ כקוף על פני המעלות ונכנס לחדר האוכלים בזמן שהאורחים היו מסובים על השולחן לאכול סעודת הצהרים. והאורחים כולם השתאו למראה אורח בלתי קרוא כזה.

ככה היה עושה העגל כל הימים, ובכל מקום שעבר היה דרכו להזיק, והנזוקין היו מתרעמים על האלמנה, על שהנה מניחה את העגל לטייל חפשי כל היום, אבל היא לא שמה לב לתרעומותיהם, כי לא היתה לה שום אפשרות אחרת. וכבר נמצאו בעלי־בתים אחדים בקהילה שהיו טוענים שנחוץ לקרוא הקהל לאספה ולדון בשאלה, מה לעשות עם מזיק זה; כי מבלעדי היזקות של ממון יש גם חשש של סכנת נפשות לכשיגדל הבכור ותצמחנה קרניו ויהיה לשור נגח. ומוטב לדאוג לסכנה זו בעוד מועד ולמסור את העגל לשמירה לידים אמונות. ואם כי רבים היו המצדדים בזכות האספה — לדון בשאלת הבכור, מרובים היו גם כן המתנגדים לה, באמרם: הבכור הוא ענין פרטי ואין להקהל לטפל בו, נחוץ רק להכריח את האלמנה, שתשגיח על הבכור כראוי ותשמור אותו שמירה מעולה. ורק כשנווכח, שבאמת אין לה שום אפשרות לעשות דבר זה, אז נדון בדבר מה לעשות; ולעת עתה אין כל צורך להטריח את הקהל באספה בענין בלתי חשוב כזה. בויכוחים בין שני הצדדים האלה עבר זמן מה, ובינתים קרה מקרה, שעשה למיותר הויכוחים האלה. וכדברי המלך החכם מכל אדם: לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים. וגם לצרת הבכור במחננו בא הקץ.

כל יום הראשון בשבוע הוא יום השוק בעירנו. והאכרים, מהכפרים של הסביבה, באים ליום השוק ומביאים למכירה תבואה, זרעונים וקטניות ופירות וירקות וכל מעשה מלאכת ידיהם, וקונים כל מה שנחוץ להם בעיר. וביום הראשון הזה, שהיה גם כן יום השוק,

הביא ערל קדר מהסביבה קרון מלא קדרות חרס למכירה. את הקדרות פרק מן העגלה והעמיד אותן שורות שורות על הארץ, למען יראום הקונים ויבחרו באשר יבחרו. והוא בעצמו הלך לראות אחד מאנשי הכפר שלו, שהביא גם כן סחורה למכירה בעגלה. ושניהם עמדו משיחים בצד העגלה של אותו הכפרי, ופתאום בא במרוצה לככר־השוק העגל הבכור, מורדף בלי חשך מלהקת נערים, הרודפים אחריו, זורקים בו אבנים ומאיימים עליו בשריקות ובצעקות גדולות ובמרוצתו הוא נכנס לתוך שורות הקדרות, שהציג הערל הקדר לראוה, ושבר הרבה מהן לרסיסים. וכראות הקדר מרחוק מה שעשה הבכור לקדרותיו, חטף מעל העגלה, שעמד בצדה, מטיל ברזל וישלח אותו בכל כוחו על ראש העגל. המטיל הכה במצחו של העגל ונכנס לתוך עינו הימנית וסימא אותה. השמועה בדבר המקרה שקרה להבכור הגיעה לאזני והלכתי בצירוף הדיינים לראות המום שנפל בו. וקיימנו שהוא מום קבוע, ולא מום עובר; כי לא נשאר מהעין שנסמאה ולא כלום, והתרנו את הבכור למסור לכהן. ובזה נגמרה במחנני הפרשה של צרת הבכור.

העיירה בשלהי המאה הי״ט

קטעי זכרונות

מה יקרת לי, רדושקוביץ, מכורת ילדותי הרחוקה! לא בך חזיתי לראשונה אור שמש, לא תחת שמיך קלטו אזני שיר־ערש, אך בך צצו ביכורי תלומותי — ואדבק בך בכל מתק המולדת. אבי הרב, המחליף ערי כהונתו, הוליכני והביאני אליך בהיותי כבן עשר, ובעינים תמימות ובוהות ראיתי את מראַיך ופני אנשיך. וברבות הימים עמדתי על טיבך, חמודותיך ובריותיך. היכן הן כיום? מי בחיים, ומי נשאו השוט השוטף?

הרוגעים עוד נחלי מימיך בסתר קנה וסוף עד קצה הרקיע? המטיילים עוד צמדי נאהבים על שני גשריך, ולבם פועם לקול דפיקת טחנת־המים? השולחות עוד שתי הכנסיות לסירוגין צילצולים כבדים בדמי בין־ערבים?

יובל־שנים מפריד ביני ובינך, רדושקוביץ, ועדיין לבי הומה לך...

*

בקו ארוך ואלכסוני משתרע הרחוב הראשי מצפון לדרום, ונדמה לי שהוא נתון תמיד באור רך. העיירה נצמדה לשדרת עצי־ליבנה נטועים משני צדי דרך־המלך, המתפתלת ומוליכה מווילנה למינסק, והיא כשירטוט רעיוני בין כרך לכרך.

הסימטאות הצדדיות והכרמליות חשיבותן בכך, שהן פונות למרחבי חוץ, לשדה ויער. ובקצוות — שכונות־גויים סתמיות ומעורפלות, שקול שכווי וכלב מספר על ההווייה החשאית שלהן.

במרכז — קצת במעלה המדרון — השוק וחנויותיו, לא רבות במספר ולא משופעות במרכולת. לפני „השרפה הגדולה״ בתרנ״א התנשאו כאן בתי־עץ אמידים עם אכסדראות ויציעות, שנהנו, כביכול, מן המרחב ו„ראש־הומיות״. אך מירצפת־האבנים בוששה לבוא, וביום־השוק וביריד

השנתי „טרויצה” בוססו הסוסים והעגלות ברפש בתוך צפיפות המוטות המורמים. בימים הבאים צצו כאן בתי חומה ותומותים, ונשתרר ה„חולין” המסחרי.

ממול, בשפל, נצטמצם המרכז הרוחני של בתי־התפילה, והרחוב הראשי כאילו הבדיל בין קודש לחול. בין בית־המדרש הישן והחדש (דמוקרטי ומתקדם במובן־מה) ושני ה„קלויזים” של חסידי ליבאוויטש וקוידינוב התנשא בית־הכנסת העתיק וה„קר”, בניין אפלולי ומסתורי קצת, השרוי תמיד באור מגוון של זגוגיות חלונותיו הגבוהים, שראשו נראה מרחוק מעל כל הבתים. סיגנונו, שהיה בו משהו מן הקדרות הגותית של ימי הביניים, נשתייך לטיפוס בתי־הכנסיות המונומנטליים שהוקמו בכמה קהילות חשובות. והבניין הדגול, כמו פינקס הקהילה בן מאות השנים, העידו יחד על עתיקותה וחשיבותה, בטרם אכלה בה שן ההגירה אל עבר לים בצוק העתים וקושי הפרנסה. מצד מערב סכך גג נמוך וצמוד אל הקיר על מסדרון הכניסה, ומדרום וצפון היה חטוב בעץ הנוקשה של כתליו, חלון אופקי ארוך וצר לעזרות־הנשים. מבפנים היה ההיכל מצופה מלמטה למעלה, בגובה כמה קומות, במעטה קרשים דקים, מצויירים ומקושטים באמרות־קודש, כעין „רוטונדה” שקערורית, שעיגולה הולך וצר ונגמר באמצע בכיפה תלויה ויורדת. נערים זריזים ונועזים היו חודרים בעד פירצה דחוקה אל מעבר למסך הקרשים, והיו מתהלכים שם במסתרים על גבי הקורות הנטויות מקיר לקיר, מטפסים עד מרומי הכיפה ומוציאים עשן סיגריות דרך נקביה אל חלל ההיכל. נוער מאושר, רב תעלולים וחרוף־נפש! אילו מעדה, חלילה, רגלו של אחד המעפילים לעלות ל„מעי” הבניין, ונפל ארצה בעד המסך הדק — היה נעשה גל של עצמות... אכן מרכז מסתרים ופלאים היה בית־הכנסת ה„קר” לגדול וקטן, ובשוב ילדי ה„חדרים” בערב הביתה עם פנסים דלוקים היו מצטדדים מן הבניין השגיא והאפל, שהמתים עולים בו, כביכול, לתורה באישון לילה. וביום ה„שרפה הגדולה” דלק בית־הכנסת ה„קר” כאבוקה ענקית בהפצצת עצו היבש והמאובן ובלבת־אש בהירה וחורקת, המתמרת ועולה לשמים כלהבת המקדש הבוער... כשנתחדשו אחר זמן במאמצים רבים ובסיוע־חוץ הבנייה והשיקום, הוקם במקומו מאבנים וסיד בית־המדרש הגדול והכללי, אך בקיר המזרחי שלו נבעו מהרה פרצים מאיימים ודורשים תיקונים. ממולו בלטה ימים רבים עריית יסודו של בית־המדרש הישן, שלא הוקם עוד מחדש.

מינסק, הסמוכה כדי ארבעים קילומטר, כרך מבוסס במסחר ותרבות מודרנית, ששימש כשער לדרום המשופע בתבואות ומשא־ומתן — חתכה במידת־מה את גורלה הכלכלי של העיירה והטביעה עליה את חותמה. אנשי העיירה היו בעלי סבר קל, נוחים לבריות ונוטים לחברתיות. השכלה עברית וכללית, חדרה פה ושם. היו מורים פרטיים לעברית, ובית־הספר העממי של הממשלה הורה רוסית וראשית לימודים. בבתי־המדרשות למדו, בחסותו של הרב, כמה בחורים בעלי כשרונות, שהורו תלמוד לתלמידים מתבגרים. האספות של ה„פני" והפרנסים היו נדירות וקצרות, שקטות ועניניות. דיברו על מכס־הבשר וחלוקת הכנסותיו, על תיקוני המרחץ וכדומה. ובערבים היו מכרים מתכנסים בבתים נבחרים לשיחה ושעשועים, למשחקי קלפים ו„דאמות". הנוער היה משוטט, כדרכו, בשדות ואפרים סמוכים, והיה להוט אחרי הרחיצה במימי הנחלים הקטנים. מצד דרום־מזרח היתה הסביבה עטופה צמיחה עשירה של חורשות ויערים נחמדים לטיולים. בימי בגרותי הייתי מתבודד שם במשך שעות עם ספר ומחשבה, ומעולם לא נתקלתי בפגע רע ובערל עויין. ובתקופת הנערות הרחקתי ללכת עם חברי כשני קילומטר עד האחוזה הנאה קאליסברג, והכלב הגדול לא הפריע לנו לאכול תפוחים נהדרים בסוכת הגן החכור ליהודי. צפונית־מזרחית לעיירה התנשאו על הגבעה האלונים הרמים והעתיקים של שדה־הקברות, והלאה מזה נדף ריח של בורסקאות ונתפשט שטח חול עד היער הגדול והאפל של „אודרנקה", ששימש קייטנה לאמידי המקום וגם לאורחים ממינסק. פעם ופעמיים זכיתי לארות בין סבכיו גרגירים אדומים ואוכמניות, המתבקשים מיד לפה — ואזכרהו לטובה.

העיירה השקטה, השוכנת על מי מנוחות וירק אילנות, אנשיה הנוחים ומסבירי־הפנים וכל עסקנותה האיטית נדמו לי תמיד כשרויים באווירה של קורת־רוח ושלוות חול־המועד. וכשהייתי חוזר מדי פעם בפעם בעגלה משרכת מנדודי ב„ישיבות" ו„מקומות־התורה" ורואה ממרחק כמה קילומטר את המגדל הלבן של הכנסיה הקתולית — היתה נחה עלי אותה הנעימות השאננה והחמה של קירבת בית ומכורה, העוברת את החושים כיין הטוב. ישבתי וניחשתי מי ומי מן האנשים הקרובים והחביבים יזדמן לפני ראשונה?

וכעבור יובל שנים מזדקפת עוד באופק אותה האצבע הלבנה, הרומזת לאבדה שאינה חוזרת כעלומים...

מ. ר—ן

דמותה
של
העיירה

עיירת מולדתי

המשקיף מעל ככר השוק במעלה הגבעה ונגלתה לפניו העיירה על טבורה ואגפיה, כשהרים סוגרים עליה מעבר האחד וגוש צפוף ירוק־כהה של עצים מזדקר ביניהם. זהו בית־העלמין עתיק־היומין, השריד היחיד, המעיד על עתיקות העיירה. לא נשתמרו בה בנינים עתיקים מחמת השרפות המרובות שפקדוה לעתים וצורתה נשתנתה חליפות. בטבור העיר, בשפולי ככר השוק, נבנו בתי־לבנים, ששיוו למקום מראה עירוני. עמודי הטלגרף והחשמל ומדרכות העץ שלאורך

רדושקוביץ — קרן רחובות וילנה ומינסק

הרחובות הוסיפו אף הם לשיפור החיצוני וזכתה העיירה להקרא בפי השלטונות בשם „עיר", כבוד שלא זכו לו שאר העיירות שבסביבה.

שני רחובות ראשיים חצו את העיירה במרכזה בזוית ישרה, האחד שהוליך למינסק, במרחק 35 ק"מ מהעיירה, ונקרא „רחוב מינסק", והשני שהוליך לוילנה, 150 ק"מ בערך מהעיירה מערבה, בשם „רחוב וילנה". דומה ושני הכרכים האלה היוו את שני הקוטבים

שסביב צירם הסתובבו החיים בעיירתנו. לפני מלחמת העולם הראשונה עמדה בקשרים מסחריים, חברתיים ותרבותיים עם מינסק, לשם נסעו בני העיירה לקנות את סחורתם, מכרך זה קבלו את ההשפעה החברתית והתרבותית ושם גם למדו רבים מצעירי העיירה בבתי־הספר ובגמנסיות הרוסיות. לראשוני המשכילים מר—ץ שיצאו לעולם הרחב היתה מינסק התחנה הראשונה, ומשם התפזרו על פני ערי רוסיה וארצות אחרות. עם קביעת קו הגבול הרוסי־פולני בינינו ובין מינסק נותקה העיירה מכרך זה ונשארה בתחום הפולני, אך הזיקה למינסק הגדולה והקרובה לא פסקה עוד מלב רבים מבני הנוער ומאין סכויים להסתדר או להמשיך למודיהם בפולין עברו את הגבול והגיעו דרך מינסק לרוסיה. עם ניתוק מינסק הקרובה היתה וילנה הרחוקה למטרופולין לעיירה, ומאז קיימה את כל קשריה אתה וינקה ממקורותיה, וילנה העיר היתה לה הפתח לעולם הרחב.

*

שקטים היו החיים בעיירה לפני מלחמת העולם הראשונה. אמנם התהלכו שמועות על ארגוני מחתרת שנתקיימו כאן בשנת 1905 ועל אספות מהפכניות שנועדו בסתרי היער, אך לא נשאר כל זכר ממשי למעשים הללו וברבות הימים שקטה העיירה ושכנה לבטח בפיקוחו של ה„נאדזיראטל" — מפקח המשטרה — ושוטריו המעטים, שעיקר תפקידם היה להשגיח על האכרים השיכורים ביום השוק ושאר עניני הרשות. חשיבותו של מפקח המשטרה היתה גדולה בעיני התושבים וחלקו לו כבוד רב. אך בפרוץ המהפכה בשנת 1917 נאלץ אותו מפקח להתחבא בבית אחד ממכיריו היהודים מפני ההמון המפגין והזועם שרצה לכלות את חמתו בנציגו של שלטון הצאר.

בשורה ארוכה משני עברי הרחובות שבמרכז הסתופפו חנויות היהודים עם בעליהן המצפים לקונים. ובהזדמן הקונה הערלי ביום חול רגיל (לא ביום שוק) ועמדו החנוונים ליד פתחי חנויותיהם ורמזו וקרצו ואף קראו ל„גוי" בקולי־קולות. מאפס מעשה ופדיון היו החנוונים מתאספים באחת החנויות וסתים בצוותא על דא ועל הא בעניני דיומא ופוליטיקה. בשלהי הקיץ היה מגיע לעיירה הד שירתם של הקוצרים והקוצרות ממרחבי השדות הסמוכים. עגלות עמוסות

תבואה חדשה היו עוברות בסך ברחובות ומובילות העמרים הגורנה. החנוונים היהודים היו מפסיקים אז את שיחותיהם מתוך הרהורים על היבול ומריחים את ריח השדה, ויש שהיו אוספים פקעות תבן וקש שנפלו מהעגלות העמוסות למען פרותיהם הגועות ברפתות. בימי חורף מכורבלים היו החנוונים בפרוותיהם ומתחממים ב„סירי הגחלים", שוהים בחנויות כל היום עד שעה מאוחרת בלילה ומקללים במגינת־לב את יומם ולילם ואת הקונה גם יחד.

תנועה ושינוי למראה הרחוב השקט היתה מחוללת לפעמים חתונה יהודית. בימים שלפני מלחמת העולם הראשונה היו נוהגים להוביל את החתן והכלה לחופה דרך רחובות העיר לחצר בית הכנסת. עלוב היה מצבו של החתן בעמדו תחת החופה, ביום שלג נזרקו עליו כדורי שלג ובקיץ רגמוהו בפירות וירקות. ואם עמדה לו בכל אלה שלוות רוחו והיה הדבר לסימן טוב. גם לוויה יהודית עוררה ריגשת תנועה בעיירה. נפטר אחד החשובים וגמלה לו העיירה כולה את חסדה האחרון. היה המת מחשובי העיר והספידו הרב הספד מר ואם נמנה בין פשוטי־עם היה מספידו בלשון קצרה: „רבותי, גם כפתור קטן הנתלש מהבגד הרי זו אבדה לבעליו, ועל אחת כמה וכמה תלישת כפתור גדול כזה מאתנו". וכל הקהל מיצר ומצטער עם האבלים.

ולהבדיל, הלוויה נוצרית כי תעבור בעיירה וסגרו היהודים את דלתות תנויותיהם בעבור נושאי האיקונין ותשמישי הקדושה ולפי חשיבותו של המת כן גודל הפאר בהלוויתו. בשנה שחונה ובעת בצורת היתה עוברת תהלוכה דתית נוצרית ברחובות העיירה והיהודים היו מנחשים, התתקבל תפלתם של אלה, או שמא עדיפה ממנה „תפלת הגשם"...

תנועה והתעוררות היו מכניסים לחיי העיירה תמרוני הגדוד של מכבי־האש, הנערכים בימי הקיץ. כובעי־הנחושת המבריקים של הכבאים וכפתוריהם הנוצצים, מכונות־הכבוי המצוחצחות ומיכלי המים הרתומים לסוסים, הפקודות וההוראות של המפקדים וההמולה של הקהל הרב המתאסף לראות בתמרונים — כל אלה הוסיפו חליפות המראה וריגשת תנועה לחייה השקטים של העיירה. בגדוד מכבי־האש

השתתפו יהודים כנוצרים, והוא שימש גם מעין מרכז חברתי לתושבים. בנין הכבאים העשוי עץ, שימש גם לאספות ולהצגות. אך לרוע המזל עלה באש ונשרף על כל ציודו באחת השרפות שפרצה במקום, ועבר זמן ממושך עד שהוקם בנין אחר, נאה הימנו, ששימש כמרכז צבורי בעיירה.

גדוד מכבי־האש ברדושקוביץ —1920

מצויים היו בעיירה גם אורחים מן החוץ שהוסיפו גוון לחיים. לעתים היו מופיעות להקות „עושי להטים", המחזיקים שלחנות וכסאות על רגל אחת בשיניהם, מושיבים אדם על קצה המוט הנתון על כתפיהם, ופלאים כיוצא בהם.

יום־חול שהופיעו בו חזן־אורח עם להקת משוררים היה נעשה לחג בחיי העיירה. החנוונים ובעלי־המלאכה היו סוגרים אז את חנויותיהם וסדנאותיהם בשעה מוקדמת ונוהרים עם משפחותיהם לבית־הכנסת לתפילת המעריב „לשמע אל הרנה ואל התפילה". בית הכנסת היה מתמלא קהל רב והחזן החבוש כפה גבוהה ושחורה לראשו מוקף חבר „המשוררים" היה מנעים בקולו ובסלסוליו, ובעיקר

היה מאריך בתפילת „השכיבנו" ומטעים בניגונו את התחינה „והסר מעלינו אויב, דבר וחרב ורעב ויגון". משהצליח בתפילה זו ורכש את לב הקהל והגבאים, הוזמן גם לתפילה בשבת הבאה והיתה שבת זו למאורע בעיירה, ובימים הבאים היו מזכירים את שמות החזנים שעשו רושם על קהל „המבינים" שבעיירה.

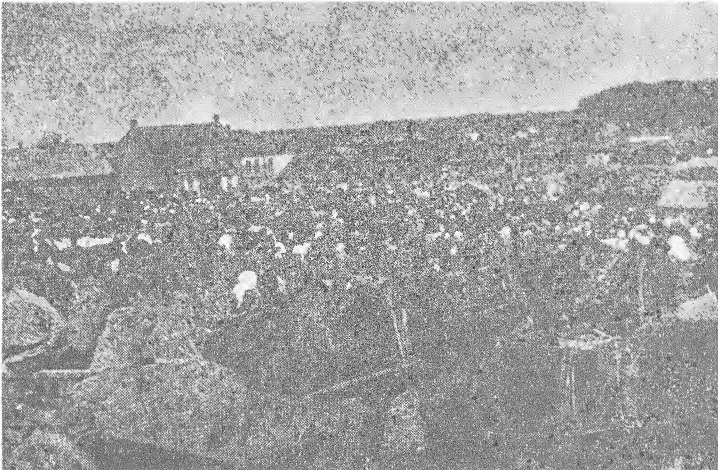
מזמן לזמן היו פוקדים גם „מגידים" את העיירה. כמה מהם לא הצליחו להקהיל אלא קומץ מאזינים לדרשותיהם, אך אם שיחקה לנו השעה ונזדמן לעיר „מגיד" כדבעי, היו כל בני העיירה מתפנים מעסקיהם ונוהרים לבית־הכנסת לשמוע לדרשתו. אחד „המגידים" (מקובנה או מעיר אחרת בליטא) כה התחבב על הקהל שבמשך שבוע ימים היה נושא את משאו ערב־ערב בבית הכנסת והקהל לא נלאה לבוא ולהקשיב לדבריו וימים רבים אחרי כן סחו וספרו בשבחו.

מנהג היה בעיירה ללכת בהמונים ביום תשעה באב ולהשתטח על קברי הקרובים המתים בבית־העלמין. רבים היו בעיקר המבקרים בבית־העלמין „החדש", אך הוותיקים היו פוקדים גם את בית־העלמין „הישן", שמצבותיו ההרוסות ואותיותיהן המטושטשות עד לבלי הבחין בהן העידו על עתיקותו. גדלו כאן עצים עתיקי־ימים ועבותים, ששרשיהם וענפיהם מתפשטים בהרחבה, וצמחים רברבים עם שפע שיחים צמחו ועלו בינות למצבות הצפופות. בין הקברים בבית־העלמין „הישן" התבלט ביחוד קברו של המשורר המצי"ר מרדכי צבי מאנה, בן העיירה שנולד ומת בה. „האהל" שעל גבי הקבר טופח ונשמר במשך כל השנים על ידי משכילי העיירה ואחר כך — ע"י ההסתדרות הציונית וההסתדרות המקומית של „תרבות", ולעתים מזומנות, מדי שנה בשנה, פקדוהו תלמידי בית־הספר ומוריהם, ששמרו אמונים לזכרו של המשורר הנערץ.

*

יום השוק הקבוע אחת לשבוע היה מכניס רוח חיים בעיירה. כל ככר השוק היתה מתמלאת אז עגלות האכרים מכל הסביבה שהביאו למכר את תוצרתם, והמקום היה הומה מאדם רב ומצהלות סוסים. גויים ויהודים היו מעורבים כאן יחד, והם משפשפים ובודקים בעגלות,

עומדים על טיב הסחורה הנמכרת ועל המיקח. אכר מביא מפרי גנו דובדבנים, שזיפים ותפוחים וכדומה, ופלוני מוכר מפרי שדהו תפוחי אדמה, דגן וחטה, תוצרת חלב ומלאכת הבית. סוחרי הסוסים והבהמות בדקו את המקנה העומד למכירה ובתקיעת־כף וכוס יין־שרף סיימו את העסק. בתי המרזח המעטים שבעיירה היו מלאים באותו יום עד אפס מקום. המוזגים שבשוק נהגו אז דרך שררה וה„גוי" המשתולל מתוך שיכרות הוצא בכוח החוצה וידידיו העלוהו אל העגלה והובילוהו הביתה. שיכור שלא קיבל מרות והתפרע ביותר נלקח לבית־האסורים ובילה שם את לילו תוך חרפות וגידופים עד שהתפכח עם בוקר. חנויות היהודים היו מתמלאות קונים ומתרוקנות ממרבית סחורתן.

יום שוק ברדושקוביץ

בתי המלאכה שבעיר, סנדלריות, נפחיות, מסגריות וכו' היו עסוקות אף הן ביום השוק והיו מקבלות וממלאות הזמנות. הנוער הכפרי, צעירים וצעירות, היו מטיילים שלובי־זרוע בחוצות העיירה ושרים בלוויית מפוחיות־יד או כלי זמר אחר. היה במראה זה כדי לעורר קנאה בלב צעירי ישראל שבעיירה, החיים לפי סייגי מסורת אחרת.

בהתרוקן השוק התרוקנה גם העיירה, היהודים הלכו לתפילת מעריב בבית הכנסת והתכוננו ליום הבא, יום הששי וערב שבת.

*

„חצר בתי־הכנסת" („שולהויף") היוותה את חוט השדרה שבעיירה. על פני רחבה גדולה ומרובעת המוקפת בתים מכל עבריה שכנו כבויד במרחקים גדולים זה מזה ארבעה בתי הכנסת של העיירה: „בית המדרש הישן", „בית המדרש החדש", ה„שטיבל" דליבאוויטש וה„שטיבל" דקוידינוב.

בית־המדרש „הישן", הגדול שבכולם, השתרע על פני שטח רחב־ידים, היה עשוי לבנים ונראה גדול מדי לפי מספר המתפללים בו. יש לשער, שמידתו נקבעה בשעתה לפי הצורך וכמותו של קהל מתפלליו, אך ברבות הימים נתמעט מספרם ובצוק העתים גם לא הוסק והוחם כראוי בשל גדלו והיו המתפללים מתרכזים מסביב לשלחנות ליד שני התנורים שמשני צדדי הכניסה, ועינו הפקוחה של „משה׳קה השמש" משגיחה עליהם. בבית־מדרש זה התפלל הרב דמתא ושם גם דרש בשבתות ובחגים. בשעתו נחשב לבית־הכנסת המרכזי, ששימש גם לצרכי הכלל כולו, לאספות הקהל וכו׳. ובהיותו בנין רחב־מדות גרם מזלו ליהפך לאחר מהפכת אוקטובר למועדון ציבורי לכל תושבי העיר, לגויים כיהודים ושימש גם כאולם לריקודים ומשחקים, למגינת־לבם של התושבים היהודים.

בית־המדרש „החדש" היה עשוי עץ, ונקרא כך משום שנבנה מחדש במקום בית המדרש שנשרף ב„שרפה הגדולה". מספר המתפללים היה מרובה כאן ופה נתבצר מבצרם של הגבאים הקצבים יאשה ולייבה, שהחזיקו בתוקף ברסן ההנהלה והטילו מרותם על המתפללים ואת פחדם על הילדים. הרוח החיה בבית מדרש זה היה ר׳ חיים משה השמש, שכיהן בכהונה זו שנים רבות במסירות ובנאמנות והיה חביב על הבריות, לרבות הילדים שאהבוהו על יחסו הנלבב אליהם. קהל המתפללים כאן הצטיין ברוחו הערה לענייני הצבור ובנטיה לתקונים והתחדשות, וכאשר התעוררה בעיירה התנועה הציונית, היה בית־מדרש זה למעוז לה.

ממול בתי־המדרש של ה„מתנגדים", במרחק־מה מהם, עמדו שני ה„שטיבלאך" של חסידי ליבאוויטש וקוידינוב. אולי היה ביניהם אי־אלה הבדלי נוסחאות ומנהגים, אך לא היה ניכר רישומם כלפי חוץ. בין מתפללי ה„שטיבל" דקוידינוב בלטה דמותו של משה־אהרן ה„קברן",

גבה־הקומה ורחב הכתפים, שברוחו הטובה עליו תמיד מלא את תפקידו כקברן מתוך מסירות למקצוע. סייעה לו בכך אהבתו לכוס יי״ש שהיה מוכן תמיד בכיס בגדו. לעתים היו מוצאים אותו נרדם בשיכרותו באחד הקברים שחפר, והיה צורך לנערו ולהחזירו להכרתו. שמו של משה־אהרן נישא בפי כל. חרזנים שבעיירה שהיו מתנצחים ביניהם ומטילים דופי איש בחרוזי רעהו, היו משלבים שמו של משה־אהרן בקינטוריהם בזו הלשון:

„פאר אַזאַ גלייך ווערטל
ווערט משה־אהרן באַקומען אַ האַלב קווערטל
און ווערט דיר אָוועקגעבן איפן הייליגן ערטל״...

לעומת ה„שטיבל״ דקוידינוב, שבו שלט היסוד החסידי „העממי״, היה ל„שטיבל״ דליבאוויטש גוון „אריסטוקרטי״ במקצת. שם התפללו נכבדי „בעלי־הבתים״ שבעיר, הגבאים הגו חיבה למתפללים „הציונים״ ואף התירו להתפלל עמם במנינם „הציוני״ ולאסוף תרומות לטובת הקרנות. רוח טובה וסדר נכון השליט כאן ר׳ זלמן הלל ה„שמש״, שהצטיין באצילות הליכותיו ובנועם דרכיו ועסק גם בהוראה לילדי העיירה.

אוכלוסית „חצר בתי הכנסת״ היתה מעין משפחה אחת, בעלת ענינים כלליים ופרטיים משותפים. בבתים הקרובים זה לזה נתפתחה קירבה אישית של השוכנים בהם, ויכול היה איש מפתח ביתו לפתוח בשיחה עם שכנו שממול על דא ועל הא כשכל השכנים מסביב נעשו שותפים לשיחה־בצבור זו.

מבחינה סוציאלית וכלכלית היה ה„שולהויף״ מעין מרכז בעלי־המלאכה. רוב תושביו עסקו באומנויות שונות, בעוד ששאר התושבים חיו ברובם על החנוונות והכנסות אחרות. היה קיים מעין חייץ חברתי דק בין ה„שולהויף״ ושאר חלקי העיירה, שני תחומים שלא התמזגו כל צרכם אלא בשנים האחרונות עם שינוי המבנה הכלכלי והחברתי של העיירה.

כאן ליד הנהר עמדו גם האטליזים שהוסיפו על גוון המקום. ופה גרו גם שני השוחטים ר׳ נחום ליברמן ור׳ אליעזר לייב גרייס.

סמוך לנהר עמדו ביתן של האשה החסודה והצדקנית צירה־מרה ובתה שרה אפשטיין, בעלות המאפיה והקונדיטוריה הטובה שבעיירה, ובית המלאכה לחייטות של ר׳ אלתר שולמן שבו התקיים „המנין הציוני״. ולהשלמת התמונה יש להזכיר גם את חיים השיל הפחח ובנו פישל שמביתם עלה תמיד קול הלמות פטישים ושירת העבודה; את באשה „עקומת־הראש״ ובנה אברהם־איצה המנגן ושתי אחיותיו המוסיקליות שהפליאו בנגינתם את לב כל שומעיהם; את גרונה האופה, אשת־החיל, שלחמה הטוב קנה לו שם טוב בעיירה ואת וועוקע החייט המפורסם וחיה ה„געגענית״, שתפוחי העץ שלה הרעננים בקיץ והקפואים בחורף היו ידועים לשבח.

מעבר לנהר המקיף את ה„שולהויף״ הובילה הדרך על פני הגשר הצר לרחוב הטטרים ובמרחק־מה משם נסבה שמאלה ל„הקדש״.

המלה „הקדש״ שימשה בעיירה כתואר גנאי לציין בו עזובה, סחי ומיאוס. ואמנם עלוב היה מראה החדרים ב„הקדש״ שבהם התגוררו קבצני העיירה ופושטי־היד שחזרו על הפתחים. הבנינים הוקמו ע״י הצבור והוקדשו לעניים ואף מזונותיהם נקבצו להם מקופת הקהל, אך הקיצבה לא הספיקה להם והיו חוזרים על הפתחים לפרנסתם. ב„הקדש״ התגוררו גם אורחים־פורחים, קבצנים עוברי אורח, שהיו פושטים בעיירה ומביאים עמם משהו חדש מהחוץ. לפעמים היו מגיעות ל„הקדש״ משפחות נודדות שלמות בעגלות טעונות כלי־מטה וכלי־בית ואף כלביהן וחתוליהן עמן, והיה ה„הקדש״ הומה אז מרוב אדם, מאורחים ומבקרים סקרנים מתושבי העיירה.

בין התושבים הקבועים של ה„הקדש״ נמנו שתי הנשים ה„משוגעות״ פייגה ואלקה, שהיו חוזרות על הפתחים. עם היותן שתיהן בלתי שפויות בדעתן נבדלו זו מזו במזגן וברוחן. פייגה הצטיינה בעליזותה, במזגה הער ובדבורה השוטף והחי, וספרו עליה כי לפנים היתה בת עשירים, התחתנה עם בעל־הון והיתה באה להתארח בעיירה במרכבה רתומה לכמה צמדי סוסים כדרך ה„פריצים״. אך אירע לה מה שאירע, והיא יצאה מדעתה ונגרשה מבעלה, ולאחר מות הוריה נשארה גלמודה ועזובה והוקצה לה מקום ב„הקדש״. מזגה החם והסוער העיד על ימים וזמנים טובים שעברו עליה ודבריה בשעות של צלילות הדעת גילו בינת חיים מתוך נסיונותיה בעבר. לעומת זאת היתה אלקה אטומת מבט ומטומטמה, בעלת עינים טרוטות ושער פרוע, גוף מסורבל

ומכוסה סחבות. אף היא היתה גרושה מבעלה, שעזב אותה והשאיר לה בן לגדלו. ברבות הימים הפתיעה אלקה „המשוגעת" את העיירה בהריון חדש והיו נשי העיירה עוסקות בניחושים מי הוא הגבר שנטפל למכוערת זו, עד שפסקה „דעתנית" אחת ואמרה: „תמיהה זו מה טיבה, גם אלקה אשה היא בעירומה"...

על יד הנהר בסמוך ל„הקדש" עמד בית המרחץ הצבורי, שהשתמשו בו כרגיל ביום הששי בשבוע. זרם בלתי פוסק של גברים, נשים וטף היה נמשך אז על פני גשר העץ שעל הנהר. בהסקת התנורים וסיבוב גלגלי המשאבה עסק אברהם בן חיים השיל הפחח, איש שתקן ונוח לבריות, הנראה תמיד כתקוע במקומו ליד המשאבה שהוא מניעה בידיו בלי הפסק.

בכניסה לבית המרחץ היה חדר מפולש, שהרוחות נשבו בו מכל התלונות על המתפשטים והמתלבשים. לעומת זאת רב היה החום בפנים הבית. שכובים ורכונים על גבי הספסלים והדרגשים, דלייהם על ידם, התרחצו כאן בהנאה הזקנים כשהצעירים והילדים משמשים לפניהם, מגרדים ומשפשפים את בשרם ומגישים להם מים. זה מתרחץ בשקט ובנחת וזה בקולי קולות ובזירוז, מתוך תרעומת על המים שאינם חמים די צרכם ואינם בשפע. מי שנשימה ארוכה לו ועומד בפני החום היה נכנס ל„חדר־ההזעה" ומפקיר גופו לאדי הקיטור המהבילים ועולים מן האבנים המלוהטות שבתנור ולהצלפותיו של הבלן המנופף עליו בחבילת הזרדים להאדים ולמרק את בשרו. מתוך גניחה ואנחת רווחה היה יוצא אחרי כן המטוהר מחדר ההזעה ומפיג חומו בחדר המפולש.

בימי הקיץ היו מתרחצים בני העיירה בנהר החוצה את העיר לכל רחבה בין דשאי השדות. זקן וטף טבלו עצמם במי הנהר כשתכלת השמים פרושה על ראשם, עשב האחו תחת רגליהם ומראה היערות נשקף לפניהם באופק. לעתים היה מזדמן לכאן גם הרב דמתא, מתגלה במערומי גופו רחב־המדות ומייחד לעצמו גם פה מקום מבודד משלו. ויש שהיה מופיע כאן גם הרופא הקתולי זאלינסקי, איש מדות ובעל כרס, בלווית שמשו הנאמן פאולוק, הנכנס יחד עם אדוניו לתוך המים ומשמשו בסיבון גופו מפנים ומאחור, בשטיפה, בניגוב

ובהלבשה. והיו הבריות עומדים ותמהים עד היכן מגיעה מידת ההנאה בעולם הזה...

משני צדי הנהר השתרעו שדות־בר ואפרים ובמרחק לא רב מהם נגלה „היער הקטן", היא החורשה שעל פני הגבעה הרמה שמטיילים רגילים לבוא אליה בשבתות עם מזונותיהם ומבלים שם שעה ארוכה.

מאחורי „היער הקטן" השתרע „היער הגדול", שהנוער היה הולך אליו בחבורות ללקוט שם גרגרים ופטריות. גדול ורב היה היער ואך מעטים הכירו דרכיו ושביליו. משל כאן בכיפה ה„גוי", ויהודי לא התהלך שם יחידי. היערות הללו שימשו לאחינו מגן ומחסה בימי שואה וחורבן.

*

בדמותה זו נשתמרה העיירה בזכרוני משנות ילדותי. מאז חלו בה שנויים ומאורעות עד שעלה הכורת על יושביה. העיירה נחרבה ואיננה עוד ומשואותיה כיסו על העבר הרחוק והקרוב גם יחד. נישא את זכרה בקרבנו.

בצלאל איזקסון

שם בהרס עמדת אבות

(אלומת זכרונות משדה־החיים ברדושקוביץ)

„מה נעמת תור־האביב,
הודך מי ישמיע!..״
(מ.צ. מאַנה)

א.

ראשיתו של סליל

מי ידיר את עצמו מהנאת מרי־המתק שבסנטימנטליות אשר בהעלאת זכרונות־ילדות בכלל וזכרונות על עיר־המולדת בפרט?

אף אלה הנחשבים בדרך־כלל למוכי תרבוני־רגש, למחוייצים ומובדלים מכושר התלהבות, כשהם מגיעים להעלאת זכרונות־ילדות בכלל וזכרונות על עיר מולדתם בפרט, פורצת מעמקי־לבם הסנטי־מנטליות, מתיישרים מיד קמטי־רצינותם ופניהם מוקרנים מזיו ההתרגשות. כי מהי עיר־המולדת לאדם, לכל אדם, ללא הבדל מזג ואופי? — אתחלתא דרקמת־חייו, ראשיתו של סליל. לאותו סליל נדבקו ונדהקו חוטי־חיים ראשונים, אשר אחר־כך הומשכו והוארכו, יש והם גם נתפתלו פה ושם, נסתבכו ונתערבלו ויד־ההכרח היתה בהם להטותם מיושר־המשכם בקשרים ולולאות רבים ושונים. ברם כל החוטים הארוכים הללו הסתדרו בצורת שכבות של קפוליך־קפולין, זו על גבי זו, נערמו ורוכזו מסביב לסליל הראשון, רבתה וטפחה במשך השנים פקעת־החוטים שמסביב לסליל והסליל עצמו נשאר אחד־יחידי כפי שהיה בראשיתו, וכל הרוצה לבדק ולהתמצא בפקעת של חוטים, כל הבא להשקיף אחורנית על דרך־חייו הארוכה מ„נער הייתי״ ועד ל„גם זקנתי״ ולהגיע לנקודת־המוצא של דרכו, לתחנת־ההתחלה בה נחתך — מבלי שהוא עצמו ידע על כך בשעתו — גורל הכיוון של מסע־חייו כולו, אל ראשיתו של סליל יגיע, כל דרכי חייו של אדם מובילות אחורנית לעיר־מולדתו.

ואף אם יצאת את עיר־מולדתך בעצם נעוריך ועלומיך, הרי נפרדת ממנה אך פיזית וארעית, כי נפשך נשארה קשורה לה תמיד,

אליה תשוב פעמים רבות ללא־ספור כשאתה רכוב להנאתך על כנפי הדמיון והזכרון. כל אדם הוא לגבי עיר־מולדתו בחינת „יצא וחזר", יצא פעם אחת וחוזר־חלילה. ותהיה דרכיית־חייך מלאה וגדושה ככל אשר תהיה סימני־„ויזות" לנדודים ומעברים ממקום למקום, הרי כל אלה אינן אלא „ויזות־מעבר" זמניות וכולן תדהינה ותטושטשנה, בה בשעה ששם עיר־מולדתך, תחנת יציאתך למסע־חייך, יישאר ברור ובהיר כל הימים.

וככל סנטימנטליות הרי יש אף בזו, ואולי ביחוד בזו, שבאה עליך להציפך תוך כדי העלאת זכרונות־ילדות בכלל וזכרונות על עיר־מולדתך בפרט, משום המזיגה המרירה והמתוקה. אלה על יד אלה מסתרגים בה נצוצות־אור שניתזו וכבו ורשפי־אש שנשארו ונשמרו מתחת לרמץ־החיים. „אוי" ו„הידד" משמשים בסנטימנטליות זו בערבוביה, ומה טוב ומה נעים וביחד עם זאת גם מה קשה ומעציב לפעמים לחזור מעל כנפי הזכרונות הסנטימנטליים אל הילדות שחלפה ועברה, אל עיר־המולדת שהיתה ואיננה עוד!

ב.

יהודים מושרשים

מזכרונותי על רדושקוביץ עיירת־מולדתי אני נמצא למד, כי כל אלה המשייכים בהכללה ובסיטונות לכל יהודי באשר יהודי הנהו, את יצר־הנדודים ואת הנטיה לחבק זרועות־עולם מבחינה גיאוגרפית, אינם אלא טועים. האמת היא, שמשהו דומה ליצר־נדודים ולרצון גמיאת־מרחקים דבק ונתגלה ברדושקוביץ בימי־נעורי אך במספר קטן מאד של נכדי־סבים ובני־אבות, ואילו הסבים והאבות עצמם לא ידעו כלל ואף לא רצו לדעת נדודים ומרחקים מה הם. אלה היו יהודים מושרשים, כאותם ארזי־עד שלא זו בלבד ששום רוח אין בכחה לעקרם, אלא אף להניע את צמרת־בדיהם ולהרכינם מטה אינה יכולה.

קטנת־שטח היתה רדושקוביץ ותחומה צר ומצומצם. מעטים וספורים היו אלה שחרגו ויצאו מעבר לתחומה. שטח קטן זה ספג עשרות ומאות בשנים את כל השמחות והתוגות שבחיי האוכלוסיה היהודית בעיירה. אדם חדש כי נולד ונוסף על הישוב היהודי, הרי בגבולותיו

של אותו תחום מצומצם נשמעו קודם אנחות אמו־יולדתו, ואחר־כך קול־בכיו הוא, בו הציג את עצמו בפני החיים בכללם ובפני חייו בעיירה, בין אחיו בני־עמו בפרט; ובגבולותיו של אותו תחום מצומצם עצמו אף המשיך אחר־כך במשך שנים רבות, עד ל„מאה ועשרים", להשמיע קול ששון ואסון גם יחד, ואף קול־גסיסתו האחרון, עם יציאת־נשמתו, הדהד באותו תחום.

מי היה יוצא את גבולות העיירה? — אך הרוכלים המעטים שהסתובבו ושרתו במעט הפרקמטיא שבסלם את בני־הכפרים הקרובים. אולם אלה היו, ראשית, כאמור, מעטים, ושנית אף הם לא הרחיקו נדוד, האריכו אך במעט מאד את הרדיוס המצומצם של העיירה. וזה שכבר האריך בהרבה אותו רדיוס, זה שהרחיק מאד לכת ונסוע (בכוונה נאמר „לכת" קודם ל„נסוע", כי ע"פ־הרוב היה ה ו ל ך אחרי עגלתו שנסחבה לאט־לאט ברפשן של דרכים לא־סלולות) היה אחד־י ח י ד י, זה היה ר' ליב־הרץ, אשר היה פעם בשבוע נוסע למינסק ומביא משם לחנוונים השונים את מרכולתם. מין „סוכן" היה ר' ליב־הרץ לחנוונים אשר מלאכתם נעשתה על ידו והם עצמם היו פטורים מלצאת את גבולות־העיירה. הוא הוא שהביא וסיפק להם את סחורתם.

ואף בני הכפרים הסמוכים, אלה שהיו צרכני התנויות היהודיות, אלה שעליהם היתה פרנסתם של רוב יהודי העיר, החנוונים ובעלי־המלאכה, היו משחררים את יהודי רדושקוביץ מהצורך לנוע ולנוד, כי הם, הצרכנים, היו באים א ל המוכרים. פעמיים בשבוע היו ממלאים את ה„שוק" שבמעלה הגבעה במרכזה של העיירה, רועשים וסואנים היו מתרכזים כאן מכל הסביבה ומוכרים וקונים, עוסקים במסחר־חליפין, כמעט כבימי־קדם פרימיטיביים: תמורת תוצרת־חלב, תנובת־לולים ותבואות־שדה היו מקבלים מידי חנוונינו ובעלי־מלאכתנו היהודים כל מיני מצרכים הכרחיים, נפט וטבק, דגים מלוחים ואריגי־לבוש, כלי־עבודה לשדה וכלי־רתמה לבהמות־העבודה. ואף זה למצרך חיוני נחשב בעיניהם: י י ן ש ר ף ל ש כ ר ה.

בימים שבין „שוק ל„שוק", היה משתלט שקט בככר המרכזית שבעיירה, בבתי־המרזח ואף בין החנויות. חדל הרעש ופסקה התנועה בעיירה. ואף פרט אחרון זה בנגוד להשקפה המקובלת ומוכללת על ד י נ מ י ו ת ם ה מ י ו ח ד ת כאילו של היהודים בכל זמן ואתר. לפי

השקפה זו הלא צריכים היו יהודי־רדושקוביץ לכל־הפחות לפצות את עצמם, לכסות את הגרעון שבמרחב בתחום מצומצם ע״י תנועה רבה בתוך התחום המוצמצם גופו. משל למה הדבר דומה בעיני הפסיכולוגים המשייכים את הדינמיות המיוחדת לסימניה המובהקים של המנטליות היהודית? — לאותו אסיר שהוכלא בתא־סוהר צר, והוא, בהתעטף נפשו תמרורי־מחאה מתפרצת, צועד בעצבנות ומהירות כל הזמן מקיר אל קיר והוא עובר בתחומו הצר מרחקים עצומים. לא כן היה ברדושקוביץ שלנו. מובטחני שבין יהודי־רדושקוביץ היו כאלה אשר לא נצלו אפילו אותו מרחב קטן, שבין שתי קצות העיירה, בין בית ר׳ נח בערקע׳ס וביתו של ר׳ יהודה שלום׳ס, ואשר כל ימי־חייהם לא עברו אלא משולש אחד־בלבד: מביתם לבית־הכנסת ומבית־הכנסת לחנותם או לבית־מלאכם ומשם שוב לבית־הכנסת והביתה וחוזר־חלילה.....

האם היתה ליהודי רדושקוביץ, שלא שאפו כלל לחבק זרועות־עולם ולגמא מרחקים, הרגשת „המסתפק במועט", הרגשת „גזירות" כלשהי? — לשאלה זו מתבקשת תשובה שלילית. הם כלל לא הצטמצמו מאונס. הם היו פטורים ממאמצים נפשיים בשטח זה, כי פשוט לא ראו צורך במצב אחר.

היתגעגע עץ מושרש לשנוי־מקום בשעה שטוב לו ואשריהו במקומו הוא? —

ר׳ ליב־הרץ, כפי שכבר הזכרתי לעיל, היה מתווך בין העיר הגדולה ולבין יהודי עיירתנו הקטנה והיה מביא ומספק להם את צרכי החומר המעטים, אשר בלעדיהם אי־אפשר היה להתקיים. היה מביא ומספק להם את אלה מן המוכן, ובלבד שלא יצטרכו יהודי עיירתנו עצמם לנוע ולנוד ולצאת מתחומם האהוב והרצוי להם. ובצרכי־רוח היה המצב אפילו שונה מזה שבצרכי־חומר — לא היה כלל צורך בר׳ ליב־הרץ שיביא וימציא גם את אלה מן התרץ. בשטח זה היתה קיימת אצלנו כמעט שיטת־„אוטרקיה": היו מסתפקים בתוצרת מקומית ועצמית. די היה להם ליהודי־רדושקוביץ במלמדים שלהם, ברב דמתא שלהם, בחזן שלהם, בבעלי־תפלה שלהם. בוודאי שלא היו סבינו ואבותינו ברדושקוביץ, חלילה, נעדרי חוש־תצרוכת אמנותי (פרימיטיבי, כמובן), אלא שגם כאן הסתפקו בתוצרת עצמית משלהם

היו להם כ ל י ־ ז מ ר משלהם לחתונות, בדחנים ומשמחי־הבריות משלהם ליומא־דפגרא כ„פורים״. „שחקני־פורים״, ור׳ משה־אהרן באליגלויסקי בראשם, יכולים היו להתחרות בכל להקה של בעלי־מקצוע מן־החוץ, ואף את „מכירת־יוסף״ הציגו בחורי־ישיבה וסתם חובבים לא פעם בתוך הבנין המרווח של כבאי־האש והמציגים היו בני רדושקוביץ. ר׳ מיכל השוחט ז״ל היה החזן מנעים־הזמירות, אשר מסלסולי־תפלתו, מהקומפוזיציות המוסיקליות שהוא עצמו חברן ואף השמיען, נהנו יהודי־רדושקוביץ, הסבים והאבות, לא פחות מאשר בניהם ונכדיהם אחר־כך ממיטב־האופירות שבעולם הגדול!

אמנם כן, היו באים אף לרדושקוביץ מזמן לזמן חזנים ומגידים מן החוץ, ואת פניהם אף קבלו יפה וברצון, אולם בכל אלה ראו אך ת ו ס פ ת לעיקר, והעיקר היה במקום. בכל אופן לא היה הכרח ב„יבוא״ אמנותי מן־החוץ.

אף העץ המושרש חי חיי־„אוטרקיה״, מהנה את עצמו מזה הנמצא בתחום־גידולו הוא! פרשת „וישב״ היתה מובנת יותר ליהודי רדושקוביץ מאשר פרשת „ויצא״. וכשנאלצו גם להכיר בגופם לפעמים את הפרשה השניה, הרי התיחסו אליה כאל מלאת זממות רעות וקללות כפרשת „בלק״...

זוכרני, למשל, באיזו אוירה של עצבות וצער כללי היו מקיפים כל מקרה של הגירת אחד מיהודי עיירתנו לאמריקה. כל בני העיירה היו באים להפרד ממנו ורובם ככולם מופרי־נשימה ומפליטי דברי־גמגום כבשעת בקור לניחום־אבלים. בין יתר הצרורות אשר הוכנו למהגר מסכן כזה ואשר עליו היה לסחבם אתו אל מעבר־לים, היה גם שקיק עשוי בד, דומה לחלק מתכריכי־המת, להבדיל, אשר לתוכו הכניס ואסף את פרוטות־הנחושת בנות שתי הקופיקות, ה„פירער׳ס״, שכל אחד מהנפרדים מעליו תחב לו בידו הרועדת לשם ברכה בצר לו ולשם סגולה. היסוד למנהג הזה היה במשחק־המלים, בשתי המשמעויות אשר לשמה של מטבע זו: א) „פירער״ פשוטו, „בת א ר ב ע (פרוטות)״, ב) פירושו — „מנהיג״, ולמשמעות השניה הזאת התכוונו תוחבי המטבע לידי המסכן, המקיים בגופו פרשת־„ויצא״, הם היו מוסיפים בפירוש את דברי־ברכתם ליוצא, תוך כדי תחבם את המטבע לידיו כהאי לישנא: „און גאָט זאָל דיך פ י ר ן אויפ׳ן רעכטן וועג, כלומר:

„שהאלהים יוליכך (ינהגך) בדרך־הישר", וכי מה היה תכנה האמתי של ברכה זו, לאחרי שנוציא אותה מעבר לסוגריים של הניסוח המליצי? — „שתזכה ל ש ו ב אלינו בקרוב", „שלא תהיה יציאתך אלא זמנית"...

ואמנם כן, אף היוצאים עצמם לא התכוונו אלא למהר ולשוב, ורבים מהם אף עשו כן. זוכר אני, שהיו אצלנו כמה וכמה יהודים, שהיו מוסיפים לשמם את התואר „אמעריקאנער". כד הויא טליא חשבתי לתומי שאין תוספת זו אלא אחד הכנויים, שכמעט אף אחד מיהודי־עיירתנו לא נוקה מהם, ושכשם שלא הבינותי אז פשוטם ומקורם של כל יתר הכנויים לא תפסתי ולא הבינותי גם של זה, אולם ברבות־הימים נתברר לי, כי לא נקראו אלה בשם־הלואי „אמעריקאנער" אלא משום שהיו באמריקה ו ח ז ר ו אלינו ונשארו אצלנו לישיבת־קבע.

ויהי כאשר ירוחם פריידה־העניע'ס, זה בעל היוזמה ההרפתקנית, פתח אצלנו מין חנות משונה, שמוכרים בה לא גלנטריה ולא מנופקטורה כרגיל, כי אם „שיפסקארטן" — כרטיסי־נסיעה באניות אל מעבר־לים, ויקשט את דלתה בשלט שעליו מצויר ים סוער, נתקבל הדבר בעיירתנו בריטון כללי של אי שביעת־רצון, ופני המגיבים על חוצפתו של ירוחם פריידה־העניע'ס היו כפני השלט שמעל לדלת־„חנותו" — ס ו ע ר י ם... השמעתם? הנה בא האחד להתנקש בישיבת־הקבע של בני־העיר ולסייע בידי היוצאים ממנה...

וכשבפרשת־„ויצא" התחילו אצלנו עוסקים בני־הנוער, ואלה כבר לא הרחיקו צאת כלקוחותיו של ירוחם פריידה־העניע'ס אל מעבר לים, אלא לערים הגדולות בלבד שבתוך המדינה, בעיקר למינסק ולוילנה, כשהיתה גם בנוער הרדושקוביצי יד הנהירה לכרכים הקרובים לשם השתלמות מקצועית במלאכות שונות והעיקר לשם למוד בבתי־הספר התיכוניים שם או לשם התכוננות אכסטרנית לתעודת־בגרות, התיחסו בני־העיירה, הרציניים והמיושבים שבה, כאל פורצי־גדר מזעזעי־יסודות ומביאי־סכנה. האמיגרציה הפנימית היתה לא־רצויה כאמיגרציה החיצונית. האילן המושרש התנגד לכל סימן של שלכת, לכל עלה שנתלש ממנו והועף מעבר לתחומו.

ג.

בתי־הכנסת וה„מועדונים" הצבוריים

לא היה כלל משום אידיליה ביחסי־החברה בין יהודי רדושקוביץ. הישוב היהודי בעיירה לא היה כלל הומוגוני, פה ושם נראו בשלמות המדומה שלו אף סדקים וסימני פיצול טרום־מעמדי. זוכרני, כשהגיע לידי בפעם הראשונה — ואני אז עדיין ילד בן 9־8 — ספר־ה„טקסה" למנדלי מוכר־ספרים, זהיתי מיד את בעל־ה„טקסה" שבספר, עם ר׳ יהודה שלומ׳ס שלנו. „צד שווה" אחד מצאתי בשניהם: השתלטות מתוך התנפחות גאוותנית על פשוטי־ההמון ונצולם של האחרונים לטובתם והנאתם של הראשונים. ר׳ יהודה שלומ׳ס היה כל ימיו גבאי ראשון, נגיד ומצווה בכל עסקי הקהל, האם לא במישרין אליו התכוון מנדלי בתאוריו השליליים ב„טקסה" שלו? —

ואף ביתר ספרי ההשכלה, הנלחמת ב„גבירים" וב„לומדים" על שלטונם ללא־מצרים בפשוטי־„עמך" מצאתי מיד את קלסתרי־פניהם וצורת־הליכותיהם של יהודים־שליטים ברדושקוביץ, כאילו אלה היו לנגד עיניהם של המחברים. היו משפחות מיוחסות בעיירתנו, שבניהן ראו את עצמם משכמם ומעלה גבוהים ממשפחות דלי העם. מרחק עצום היה באותו תחום מצומצם, עליו השתרעה העיירה, בין ריפל (שנוי־שם מרפאל לביטול וזלזול מכוון) שואב־המים ולבין יושה רוזנהויז, למשל, בעל בית־החומה הגדול, היחידי בין בעלי־הבתים אצלנו שלמספר הרהיטים בביתו הצטרף גם פסנתר. היה הבדל רב בין המשפחה המסועפת של ליבה תיקו׳ס סוחר הבהמות, אשר כל בניו ובנותיו אנשי־גרם וגבוהי־קומה היו, ואנו הילדים, ראינו בהם המחשה ל„נפילים" שבחומש, ולבין ר׳ חטשה (יחזקאל) שפירא, בעל האכסניה המפוארת ל„פריצים" ולפקידי־הממשלה שבאו לבקר בעיר.

בין ה„מעמדות" הקצוניים היו בני ה„מעמד" הבינוני, ואלה היו, כמובן, רוב־רובם של יהודי־העיירה. בין הראשונים היו או משפחות שכולן בחינת־„מועד" או, להיפך, שכולן „חול", חול שבחול. והנה הרוב המכריע של בני האוכלוסיה שבעיירה היה מצורף מבני־„חול־המועד", כלפי המיוחסים המושבעים היו פשוטים וכלפי הירודים והמזולזלים ביותר היו „מיוחסים".

וקרה כך, שכל אחד מאלה שלשת ה„מעמדות" ייחד לעצמו מקום־ריכוז לחיי־חברה, מין „מועדון" לחוד, לקיים מה שנאמר: „עם שונים

אל תתערב״. למטרת־„מועדונים״ אלה שמשו, ראשית כל, בתי־הכנסת, אשר לכאורה נועדו אך לתפלה וללמוד־תורה, לעבודת־קודש בלבד, ולאמתו של דבר היו גם כמועדונים צבוריים לכל דבר. בכל אחד מארבעת בתי־הכנסת שבעיירה היו המתפללים מבלים שעות ארוכות לפני התפלה ולאחריה בשאלות יום־יום. שם הובהרו ונפתרו הבעיות החברתיות השונות, שם נחתכו עסקי מסחר ומשפחה, שם באה לידי בטוי התגובה, ההערכה לכרוניקה המקומית של מעשים ותכונות. בבית־הכנסת הגדול, שהיה ה„מועדון״ המרכזי בעיירה, מצא את מקומי בעיקר ה„מעמד״ הבינוני. בני ה„מעמד״ המיוחס העליון תפסו בו אך מספר־מקומות בכותל־המזרח בלבד, ואילו השטח משורת־הספסלים השניה ועד ל„פלוש״ היה מלא וגדוש יהודים „בעלי־בתים״, כלומר: יהודים שלכלל „עליוני־מיוחסים״ לא הגיעו אבל אף לכלל נחותי־דרגא לא ירדו. ב„שטיבל״ הליבאוויטשי רוכזו בני ה„עלית״, הגבירים והמיוחסים מספר א׳, ואילו בבית־הכנסת החדש וב„שטיבל״ הקוידינובי מצאו את מקומם כל „החלכאים והנדכאים״, בני ה„מעמד״ המושפל והמזולזל. והנה מה שעושים גלגולי־גורל: לאחר־זמן נעשה בית־הכנסת החדש מקום־רכוז למשכילים, לציונים ואף לפרחי המהפכנות הסוציאליסטית בעיירה. ואולי יש לדרש סמוכין הגיוניים־פסיכולוגיים ל„גלגול״ זה! —

לכל בן־„מעמד״ היה לוקל־פטריוטיזם והיה מעדיף את ה„מועדון״ שלו על כל היתר. ואף אם נזקק לפעמים ונכנס לבית־כנסת אחר לשמוע, למשל, אל הרינה ואל התפלה של חזן עובר־אורח או לדברי־דרשתו של מגיד מן־החוץ, הרי נכנס והתעכב שם קצרות ובהרגשת ארעיות. את מלוא הגלוי ליחסים שבין אדם לחברו הראה והפגין בבית־הכנסת־ה„מועדון״ של „מעמדו״ הוא, אשר עשה והרגיש את עצמו בו כבתוך שלו.

ה„מועדון״ המרכזי והכללי לכל בני־העיירה ללא פיצול „מעמדי״ כלשהו היה לא בבתי־הכנסת, כי אם, להבדיל, בבית־המרחץ. לשם התכנסו רוב יהודי העיר בכל ערב־שבת וחג ולא בלבד לשם רחיצת־הגוף, כי אם גם לשם טיפול „מועדוני״, ללא כל צרמוניות מסייגות ומזקיקות בברור־מלים, בעסקי הכלל והפרט. לכל מי שבא לבית־המרחץ היה ר׳ חיים השיל מספק מטאטא לצרכי צליפה, אולם תוך כדי צליפה־רחיצה זו היו המתרחצים מצליפים במלים גם את

תקיפי־הקהל. שם היו מרבים בבקורת החריפה ביותר נגד כל עוולה צבורית וכנגד פשעו של היחיד, שם התפרקו יותר מבכל מקום אחר מה„לאו" שב„אל תלך רכיל" ועסקו ברכילות ללא סייג. בבית־המרחץ של ר' חיים־השיל היתה מתגבשת דעת־הקהל בכל מיני ענינים, עניני קודש וחול כאחד, בעסקי־הכלל כבעסקי־הפרט, במדה רבה יותר מאשר, להבדיל, בבתי־הכנסת.

והיה עוד „מועדון" מרכזי וכללי אחד, וזה מצא לו את מקומו כבר מתחת לכפת־השמים: במרכז־החנויות שבקרן רחובות מינסק ווילנה היו כל ימות־השבוע, מחוץ ליום א' וה', ימי־ה„שוק", מתכנסים ומתרכזים לא רק החנוונים עצמם, שהיו רוב שעות־היום משתעממים מאפס־עבודה, אלא גם סתם יהודים אחרים ששעתם היתה פנויה, ושם התנהלו שיחות על דא ועל הא, נערכו לפעמים ויכוחים סוערים בין בעלי דעות והערכות שונות לענינים הנדונים, שם העבירו דרך כור־הצורף של בקורת כל מעשה ואיש שהופיעו בכרוניקה של היום.

צורה ז ו של „מועדון" בחוץ קדמה ל„בורסה" המפלגתית, אשר הועברה בהגיע העת ממנהגם של המהפכנים שבכרכים גם לעיירתנו, לאחרי שגם אצלנו צצו ופיתחו פעולה קבוצות סוציאליסטיות, אלא שה„מועדון" של אלה בחוץ, מתחת לכפת־השמים, היה במקום אחר: בקצה רחוב־וילנה, מהבתים של ה„גויים" עד לבתיהם של „חיה די עקעדיקע" והמלמד מווטליה בכניסה לשדרת־עצי־הליבנה.

*

אולם האם הפריע פיצול חברתי זה, שהארכתי עליו את התאור, הפיצול על „מועדוניו" השונים באופן יסודי ל א ח ד ו ת ם של יהודי־רדושקוביץ, בשעה שהיה צורך בה? — אמנם לא היו חיי הישוב היהודי בעיירה אידיליה רצופה והיה בה, כאמור, מקום לפלגנות ולחכוכים, ברם לא הגיעו הדברים אף פעם להעמקת תהום, חלילה, בין חלק־ישוב אחד למשנהו. בשעת־הצורך (ומתי לא היה צורך בכך?) שימש הישוב היהודי כולו ממש מופת ל ע ז ר ה ה ד ד י ת ולאינטימיות משפחתית. רוב־רובם של יהודי־העיירה היו שארי־בשר. קשה היה לפעמים להגדיר ולקבוע בדיוק את דרגתן של קרבת־המשפחה בין בית־אב אחד למשנהו, האם פלוני לפלמוני הוא שלישי שברביעי או רביעי שבחמישי, אולם קרבת־משפחה מסויימת היתה

קיימת ביניהם, ושמות־המשפחה יעידו: עשרות בתי־אב, למשל, נקראו בשם־המשפחה „איזקסון", עשרות בתי־אב בשם־המשפחה „רובין" וכיוצא באלה. לכל מקרה של שמחה או, חלילה, של אסון היו באים כל יהודי העיירה כאיש אחד להשתתף עם בעל־השמחה או בעל־האסון. הוקמו חברות־צדקה לרבים שאפשר היה להתגאות בפעולתן המאורגנת יפה אפילו בכרכים הסמוכים והרחוקים („לינת־הצדק", „גמילת־חסד", „הכנסת־כלה", „הכנסת־אורחים" וכו'). בחברות הללו לא התקיימו אמנם שום בחירות של ועדים וגבאים לפי הנוהג הדימוקרטי דהאידנא, אולם בדימוקרטיות האמתית שלהן יכולות היו לשמש דוגמא אף לצבוריות המאורגנת המודרנית. בראש החברות עמדו נדיבי־לב שעסקו בצרכי צבור באמונה ובמלוא־הכנות והמסירות וראו בהגשת עזרה לזקוקים את יעוד־חייהם ממש. מבין אלה ייזכר ר' מיכל השוחט, שבכל שעה שאני מהרהר על „צדיקי ל"ו" — זה המושג המיוחד לאמונת־קדומים והעוברת מדור לדור בישראל — הריני ממחישו בדמותו המופלאה של ר' מיכל. הוא היה שופע עממיות יהודית נלבבת, איחד בתוכו ובהליכותיו רצינות וקפדנות שביראת־שמים וגם הומור טוב ובדיחות־הדעת. בעודני ילד רך היה הוא כבר זקן מופלג, אולם אף בזקנתו זו הכרתיו כצעיר־הצעירים בין כל האבות והסבים שמסביב. הוא הוא שמחה דמעה מעל פני כל מטופל בדאגות והכניס רנן של שמחה בכל מצב וסביבה של עצבות, הוא הוא שרקד והרקיד המוני־יהודים בכל יומא דגנוסיא ובכל שמחת־מצוה, הוא הוא שגרס: „שמחת־מצוה" ו„מצוות־שמחה" חדא הן, ואף על פי ש„מתנגד" היה ומתורת־ה„חסידים" לא יכול היה לקחת שליב־מושגים זה, הוא הוא שעסק כל ימיו במעשי־צדקה בגלוי ובסתר. ולכל אדם זקוק, הן בעיר גופה והן מי שבא לתוכה מן־החוץ, כל עני נודד וכל „חזן" ו„מגיד"־אורח, אחת היתה הכתובת לו למען יפנה לפיה ויבוא על תקנת־עזרתו, והרי זו כתבתו של ר' מיכל. מקצוע כפול היה לו לר' מיכל: הוא היה שוחט וחזן, ואילו התעסקותו במעשי־צדקה שימשה לו, אם נקרא לה בשם המודרני, מעין „הובי". אולם הוא שהפך את הסדר שבחלוקה הזאת וה„טפל" נעשה לו עיקר וה„עיקר" נעשה לו מעין „הובי". ור' מיכל לא היה היחידי במעשי־הצדקה. רבים היו ברדושקוביץ, שבגופם והליכותיהם קיימו הלכות „רחמנים בני־רחמנים". כל האוכלוסיה היהודית שברדושקוביץ היתה משפחה אחת במיטב מובנן של המלים הללו. כבכל משפחה היו בה גם חיכוכים ופיצולים, אלא שאלה לא

חרגו אף פעם מארעיותם ולא יכלו לזעזע אף במעט את תסנו של הגשר הטבעי שבין לב ללב. לעולם נשארו באוכלוסיה היהודית של רדושקוביץ חיכוכים ופיצולים מלבר והאחדות והקשר הנפשי ההדדי מלגו.

ד.

אחדות בתוך תמורות

ואף כשהגיעה שעתן של תמורות יסודיות באפיה המוצק של האוכלוסיה היהודית בעיירתנו, כשסערת המהפכנות הכללית, זו שעברה בכח־איתנים במדינה הענקית כולה בראשית המאה העשרים ובחיי היהודים באותה מדינה בכל אתר בפרט, לא פסחה גם על רדושקוביץ הזעירה־זעירית שלנו והיוותה בה שנויים, כמותם לא ידעו כאן במשך דורי־דורות. ובין היתר הותרפה גם כאן מלחמת־„האבות והבנים". גם אז נשתיירה עוד אחדות ושלמות מנטלית בין המפוצלים והמפולגים. נשתנו שאיפותיו של הנוער במהירות שהדהימה את האבות ובכיוון שהדאיג וציער אותם, אולם עכשו, כשאני מסתכל בכל אלה השנויים רטרוספקטיבית ויכול לראותם ולדון עליהם מתוך האובייקטיביות אשר במרחק של שנים, הריני רואה אותם השנויים כשהם מוקרנים באורה של מסורת־אבות, כשהם נאמנים במדה לא־קטנה להליכותיהם ומבנה־נפשם של אבות. שונות החוליות והשרשרת במבנה, מפאת צורת השתחלותן של החוליות בשרשרת, אחת היא.

הבה ואדגים את הדבר בזכרונותי אני עצמי מראשית־נעורי ברדושקוביץ, כיצד נסחפתי ונסתפחתי לתנועה המהפכנית, שהיתה כה חדשה ומפתיעה בסביבתנו המסורתית בעיירה? בבית־אבא ספגתי מילדותי הרכה השפעתו של למוד־התורה, משחר־חיי נמצאתי באוירה של העדפת ה„עיון בדף" („לערנען א בלאַט") לשם למוד, על הכל, אלא שבאו חליפות מסוימות גם מקודם בבחירת ה„דף" — אבא היה מעיין ולומד ב„דף־גמרא", אחי הבכור שמואל, מראשוני המשכילים בעיירה, כבר עיין ולמד ב„דף־גרץ", מה שהיתה המסכתא התלמודית לאבא היתה ה„מסכתא" החדשה שב„דברי ימי ישראל" לפרופיסור גרץ לאחי. בכל בוקר — זוכר אני יפה — כשאני עוד במטתי וכמר־כן

בכל לילה כשאני כבר במטתי, הייתי בתוך מצב של נים־ולא־נים שומע וסופג שני מיני נגונים, הדומים בעצם אחד למשנהו, את נגונו של אבא מעל „דף־הגמרא" שלו ואת נגונו של אחי מעל „דף־גרץ" שלו, להבדיל, ושני הנגונים האלה גם יחד היו עצובים כל־כך והפגינו את התעמקותם והשתקעותם של בעליהם בחומר־הלימוד עד כדי כך, ששכחו את כל המוחשי אשר מסביב והנוגע להם במישרין. והנה כשבאתי אני, בעודני נער בן שלש־עשרה, לפרוץ, לכאורה, את גדר הליכותיהם הרעיוניות והמעשיות של אבי ואחי כאחד ואפנה מהם בזוית חדה כל־כך לעבר המהפכנות הסוציאליסטית, הרי אף אני התחלתי כמותם ממש שוב ב„למוד־דף"; הפעם היה זה „דף" ב„פרקי כלכלה מדינית" לבוגדנוב הרוסי, הפופולריזטור של מרקס, ואף אני השתקעתי והתעמקתי ב„דף"־ה„גמרא" החדשה עד להתפשטות־הגשמיות... ואתפס את עצמי אפילו בסימן חצוני לזהות מלאה עמם, עם אבי ואחי. לא ידעתי אז עדיין רוסית עד כדי הבנה בנקל בחומר־הלמוד שבספר בוגדנוב והיה לי קושי לא בלבד לגבי קליטת התוכן, אלא גם לגבי קליטת־השפה, וצריך הייתי לא לקרוא־סתם, כי אם ל ל מ ו ד בספר, לקרוא ב ק ו ל, ומפני שלא יכולתי לעשות זאת בבית, בפני אבי ואחי, ששניהם כאחד היו רואים ב„תורה" החדשה שלי מינות מסוכנת והיו, ללא ספק, מפריעים לי, נאלץ הייתי להתייחד עם תורתי במסתרים. הייתי מתגנב בכל יום בקונספירטיביות מהפכנית ממש אל „עזרת־הנשים" שבבית־הכנסת הגדול ושם, אך שם, יכולתי להתמסר אל „למוד" ה„דף" שלי, לקריאה בקול, ללא מעצורים. והנה תפסתי את עצמי בכך, שאני, אף אני, אינני קורא בקול סתם, אלא מלווה את קריאתי זו בנגון, ובאותו נגון עצוב, המעיד על התעמקות והתפשטות מכל, שלמדתיו ושספגתיו מפי אבי ואחי...

עם כל התמורה שבאה לחייץ ביני ולבין מסורתם של אבי ואחי, נשארה, אפוא, מדה לא קטנה של אחדות ביני ולבינם.

והנה עוד דוגמא לתמורה־מלבר ואחדות־מלגו: כשהייתי עדיין ילד קטן, תלמיד דרדקי, שותפתי ע"י אברהם־איטשה מינה־ראדע'ס, הנלהב שבין פרחי־„הלומדים" באותו זמן, האחד מבין בחורי־הישיבה המקומיים שהיה מקובל עלינו הילדים כבעל־אבטוריטה, ומוכנים היינו ללכת בפקודתו „באש ובמים" ואף היינו גאים להיות שליחי־מצוותיו, כגובים ל„חברה ספרים" אשר אורגנה על ידו והוא עמד בראשה בכל

יום ששי הייתי חוזר על הפתחים ומאסף פרוטות ל„חברה” זו. במה עסקה חברת־הספרים של אברהם־איטשה? — ברכישת ספרי־קודש, בקניית פרושי־תורה וספרי משניות וגמרא לארון־הספרים שבבית־הכנסת הגדול. הייתי אז מלא־התפעלות ממסירותו של אברהם־איטשה למפעלו: לא יקר היה לו שום מאמץ וקרבן למען הגדלתו של רכוש־הספרים הצבורי, הוא אף לא חסך שום מאמצי־תעמולה בכדי להפעיל את הצבור להשתמש בספרים שנרכשו על ידו, היה תותב את הספרים הישנים ואלה שנרכשו מחדש לידי היהודים בבית־הכנסת ויעץ להם, ודבר על לבם: „עיינו באלה, למדו, כי ברכה לכם בהם”. והנה עברו שנים והניה בת מנדל, מראשי הנוער המהפכני שבעיירה, ייסדה ספריה חלונית ובה הרומנים של לינצקי, מנדלי מוכר־ספרים, דינזון וכו׳. באמצעותה של ספריה זו המציאה לנוער גם ספרות אסורה: פרוקלומציות וחוברות שדפיהן היו עשויים ניר־פפירוסה דק, אולם תכנן היה „עבה”, מורכב ומרעיש, וגם היא עצמה וכל העוזרים על ידה, וגם אני בתוכם, התמסרנו לאותה ספריית־חול במסירותו והתלהבותו של אברהם־איטשה בשעתו אל ספריית־קדשו הוא...

או האספות החשאיות מדי שבת בשבתה שהיו מתכנסים בני־הנוער המהפכני אל מקום־המחבואים שביער־העבות הרדושקוביצי, אל ה„באיארסקי ראי”. שם היו מופיעים בדברי הסברתם ותעמולתם הסוציא־ליסטית, דברים חוצבי להבות, אלי׳ דוד׳ס, לייבה יהודה׳ס, ולבסוף גם אני, — והרי מקום זה הפך „מועדון” שמתחת לכפת־השמים ממש כ„מועדונים” הפתוחים של האבות, ה„מועדונים”, אשר עליהם כבר התעכבתי לעיל, וכל אלה צעירי־הנוער שטפלו בהתקנת „מועדונם” הם ושומרים עליו, שלא יאונה, חלילה, כל רע למתכנסים לתוכו, חזרו בעצם על אותה התלהבות, על אותה יזמה לוהטת, שהשקיע בשעתו (בעצם, כמעט באותו זמן גופא!) ר׳ משה אהרן באליגלויסקי, כשהקים את ה„שטיבל” הקוידינובי, אותו „שטיבל” שאף הוא שימש „מועדון” לחלק גדול מיהודי העיירה. הלך ר׳ משה־אהרן וקבל רשות מה„פריץ” שניטקה (אגב, לאותו „פריץ” עצמו היה שייך גם היער וה„באיארסקי ראי” אשר בתוכו!) לחטוב עצים ביערותיו להקמת־בנין־ה„שטיבל”, אחר־כך הלך וחטב בעצם־ידיו את העצים והעביר אותם למקום־הבנין ולאחר זה הקים בעצם־ידיו את הבנין עצמו, והלא בערך כך עשו גם מסדרי־ה„מועדון” שב„באיארסקי ראי”...

והאם מפאת סערת־הויכוחים היה איזה שהוא הבדל בין האבות והבנים? האם נתגלתה תמורה־ממש בשטח זה בין אלה, אשר האחרונים שבהם הביאו אתם, לכאורה, תמורה יסודית כלפי מה שהיה נהוג מאז ומתמיד אצל הראשונים? — והרי לא היו ה„דיסקוסיות", זה דו־הקרב אשר בין מפלגה אחת ולבין יריבתה המפלגה האחרת של הנוער המהפכני בעיירה, נבדלות בשום דבר מהמתלוקת אשר בין ה„חסידים" וה„מתנגדים" ללהב־קצוניות ולהחרפת־הבטויים...

בכל אלה ההשוואות וכל הדומות להן ניתן לראות המחשה מלאה לכלל הישן: „מעשה אבות סימן לבנים"... נשארה האחדות המנטלית גם בתמורות!

ה.

הכל נתלין באילן: מ. צ. מאנה

גולת־הכותרת למגילת היוחסין הקולקטיבית אצלנו, לאחדות שבהרגשת הלוקל־פטריוטיזם, נחלת־הנפש של האוכלוסיה היהודית ברדושקוביץ, היתה הגאווה ברדושקוביציותו של המשורר מרדכי־צבי מאנה, אשר הוא עצמו, כבר בפסידונים שבחר לו, קבע את קשרו לעיר־מולדתו כחלק בלתי־נפרד מיצירתו ומהווייתו הפיוטית הברוכה: „המצי"ר" (מאנה) — צרוף של ראשי־התיבות „הבחור מרדכי־צבי יליד רדושקוביץ".

ביחסו של המשורר בשעתו לרדושקוביץ וביחסם של כל יהודי־רדושקוביץ, אבות ובנים גם יחד, אדוקים ומשכילים, אנשים, נשים וטף, לזכרו הנערץ של המשורר אחר־כך, שנים על שנים לאחרי שנגדעו חייו בעודם באיבם, היה משום „אני לדודי ודודי לי".

כל עיר ועיירה בישראל היו זקוקין לאילן גדול, אשר עליו יוכלו לתלות את היוחסין הקולקטיביים של אוכלוסייתן היהודית כולה ובאחדותה הבלתי־מפוצלת, אילן מוצק שיוכל לשמש סעד ומשען־הצדקה וביסוס להרגשת הלוקל־פטריוטיזם. אשרי יהודי ולוזין, למשל, שיכלו לחסות בצל־הכבוד של ה„ישיבה" שלהם וגאוניה ראשי־הישיבה. ברוכים היו יהודי קובנה כולם, לאו־דוקא המשכילים בלבד, בכך,

שבתוכם חי ופעל אברהם מאפו והיו גאים, שאל אלכסוט, אותו רובע בעיר שם חיבר מאפו את „אהבת־ציון" ו„אשמת־שומרון", נהרו עולי־רגל נלהבים מבין המשכילים מכל ערי רוסיה ופולין. יהודי העיירה הקטנה מיכיילישקי התגאו בכך, שאדם הכהן לבנזון נולד בתוכם ואף ציין את זאת, כמו מאנה שלנו בפסידונים הספרותי שלו: „א ד ם", צירוף ראשי־תיבות: „אני דוב מיכיילישקער". — אנו ברדושקוביץ גאוותנו היתה כל הימים על מאנה שלנו. אצלנו שימש מקום לעלייה־ברגל לא רק קברו שבבית־העלמין הישן, קבר שהנוער המקומי דאג תמיד לקשטו בפרחים ושאת המצבה עליו היו בכל מספר שנים מחדשים, אלא אפילו אותה גבעה שביער המקומי, אשר עליה — לפי שמסרו זקנים לצעירים — כתב מאנה את שירו הידוע „משאת־נפשי", ובשיר ההוא העיד בעצמו: „על ראש גבנון בדד דומם יושב לו המשורר"...

זוכרני, כשבאתי בפעם הראשונה למינסק ולשאלת היהודים שבאתי אתם בדברים: מניין אני? עניתי: „מרדושקוביץ", היתה תגובתם המיידית מהולה התפעלות ועידנה את יחסם אלי: „אַהא, אתה בן־עירו של המצי"ר מאנה!". ונמצא שכבר מראשית צעדי נהניתי מרדושקוביציותו של מאנה, והדבר חזר גם ברבות־הימים, עד לידי כך הגיעו הדברים שלשאלה: „מניין אתה?" הייתי לפעמים קרובות כבר מזדרז ועונה בעצמי: „בן־עירו של מאנה אנכי" ותשובה זו השמעתי לא בלי הרגשת־גאווה, לא בלי תקוה להגדלת סכויים להצלחה בפנייתי לבר־שיחתי...

ברדושקוביץ עצמה הפך השם „מאנה" בפי־כל למין שם־כולל בעל משמעויות רבות, אשר המשותף לכולן הוא בטוי התהלה והשבח. הוא שימש מעין סופרלטיב ל„הישגי־כשרון", ל„השכלה מעלייתא", ל„כח־הפלאים שבמזל". בשיחות של יושבי־קרנות מתפלספים היה משמש אמצעי־המחשה ל„מאשפות ירים אביון". כשהוזמנתי, למשל, ע"י ר' זלמן הלל המלמד להוסיף קצת נפכי־„השכלה" לתלמידיו, אשר הוא עצמו הלעיטם, כרגיל, אך בלמודי־קודש, ואני עצמי אז עדיין נער, שוליא דבי־משכילים, ותפקידי היה ללמדם קצת דקדוק עברי, קצת כתיבה עברית (לפי „מורה־הילדים" לטביוב), דרשתי ממנו יותר זמן מאשר הקציב לי לאותה תכלית (כי הוא עצמו, במחילה מכבודו, חשב את כל מה שאלמד להכנסת־„שעטנז" מאונס, ועצם הכניסו לימודים אלה ל„תדרו" לא בא אלא בשל דרישת הורי־התלמידים), וענה לי בלעג

„בין כן ובין כך לא יהיו — כלומר התלמידים — „מ א נ י ם״... השם הפרטי „מאנה״ זכה בשל כוללותו וסמליותו להגיע לשמוש אפילו במספר־רבים.

ברדושקוביץ היו מרבים לספר לא על מאנה בלבד, כי אם גם על ה„שושבינין״ שלו, אלה שסייעו לו לצאת למרחב ואתו יחד ובזכותו נעשו אף הם פופולאריים. כך נודע לי, למשל, מפי אבא בעודני ילד קט על ר׳ אברהם סופר ובנו, שהיו הראשונים לגלוי כשרונו הציורי והשירי של מאנה; על החזן שמואל צ״ז מוורשה, אשר בהיותו עוד בן רדושקוביץ היה בין ידידיו של המשורר; על ר׳ אריה־ליב שינהויז, איש־רדושקוביץ שעבר אחר־כך לממל שבגרמניה. רק כעבור שנים הכרתי את ר׳ אריה־ליב שינהויז, שהיה לו יחוס־עצמו כסופר חרוץ, פובליציסטן ובעל מסות משכיליות, ושמחתי, כמובן, למוצאו הרדוש־קוביצי, אולם לפני כן עמדה לו, אף לו, זכות מאנה, זכות כתבו את הביוגרפיה של מאנה.

ביחוד היה מאנה, כאמור, פופולארי בין בני־הנוער ברדושקוביץ במשך כמה דורות עד לחורבנה של העיר ע״י פריצי החיות הנאציות. אצל הנוער הציוני היה שם מאנה לדגל, למעין של פאתוס. בית־הספר העברי הראשון בעיירה נקרא בשמו של מאנה. כשבאתי בפעם האחרונה לבקר ברדושקוביץ — בשנת 1935 — ומארץ־ישראל הגעתי לשם (לא יכולתי אז, אבוי!, להעלות על דעתי, כי לאחר שנים מעטות תחרב העיר ותבוא כליה על כל יהודיה המושרשים!), היה טבעי בעיני ובעיני כל ידידי, שעלינו לבקר יחד את קברו של מאנה, עליו מצאתי מצבה מחודשת־מרוענגה וזרי־פרחים עליה. בכל מספר־שנים היה הנוער מחדש־מרענן את המצבה על קבר זה, ומתוך הוקרת־קודש נעשה הדבר.

שנתיים אחרי־כן, ואני שוב בארץ־ישראל, הגיעני מכתב מפרג שבצ׳כיה, והכותב הוא ד״ר נחום ווייסבורד, אחד מטובי הצעירים המשכילים שברדושקוביץ, ובמכתב הצעה ואף תכנית מעובדת על הוצאת ספר המוקדש לזכרו של מאנה, „מאנה שלנו״. עד כדי כך היה אמיץ הקשר הנפשי של צעירי־רדושקוביץ למאנה, עד לעצם ימי־השואה.

וככל אשר הייתי מוכה תדהמה עם קבלת הידיעה המעורפלת הראשונה על חורבנה של רדושקוביץ ויהודיה, — ידיעה זו הגיעה

בשלהי 1941 מפי סופר יהודי מליטא, גרודזנסקי שמו, כפי ששמע אף הוא איש מפי איש, — לא הפליאני הפרט שבידיעה הזאת, פרט שנתבדה אחר־כך: כאילו קובצו כל יהודי־רדושקוביץ ע״י התליינים הנאציים לבית־הקברות ושם נשרפו חיים על־יד קברו של מאנה... בהשפעת הרושם המדהים הראשון של הידיעה כתבתי אז על כך ב„הארץ״ רשימת־נכאים וראיתי סמוכין סמליים בין קבר־האחים הגדול של יהודי רדושקוביץ ולבין קברו של מאנה, „הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו״...

בין שתי מלחמות עולם

(קווים לאופיה הצבורי והרוחני של העיירה)

בניני פאר לא קישטו את רחובות העיירה. מארובות גדולות לא נפלט העשן ושקשוק גלגלים לא נשמע מחרושת. היא היתה מוקפת שדות ירוקים ויערים משופעים, ושני נחליה, גויקה וויאזינקה, פיכו מים זכים לשובב נפשות בימי הקיץ הלוהטים, ושימשו לחליקה ואספורט בימי החורף הקרים.

העיירה לא התענגה מעולם על רוב טובה, אך במאבק החיים הקשה שמרה תמיד על אופייה וצביונה, והאקלים הרוחני שלה התמזג כמעט עם נופה הנהדר. היא לא ידעה התרברבות וזחיחות קנתרנית. מפאת העדר בסיסים כלכליים מספיקים לא היו המעמדות מגובשים בתוכה. הנגודים היו מרוסנים ולא העבירו אדם על דעתו. שומרי־דת וחפשיים, בני תורה ועמי־הארץ, סוחרים ופועלים היו מעורבים ומקורבים יחד, ואף המחלוקת בה היתה משפחתית.

העיירה היתה בדרך כלל מתקדמת וערה להדים הבאים מן הכרך הקרוב וכל התסיסות החברתיות והתנועות הצבוריות לא אחרו להגיע משם אליה. אף הקנאות הדתית של חלק מבני העיר היתה מתונה ולא חרגה מתחומים מקובלים בחברה תרבותית. עניני מחלוקת בדבר רבנים ושוחטים לא ידעה העיירה כמעט, והרב כיהן עשרות בשנים וניהל את צאן מרעיתו בתבונה והשכל. גם הריב, שפרץ בין התומכים בבתי הספר מן הטפוס החדש של „תרבות" והמחזיקים ב„חדר" הישן והדתי, לא הביא לידי פירוד־הלבבות; ואחרי בירור דברים חריף וסוער במקצת, נמצאה דרך להבנה והתפשרות.

הקו הדימוקרטי והשקפת־העולם הפרוגרסיבית של רוב תושבי העיירה מצאו את בטויים בתקופות שונות ובמערכות צבוריות רציניות. בבחירות לסיים הפולני לא נכנעו ללחץ השלטונות שתמכו ברשימות מסויימות, והצביעו ברובם בעד הרשימות 16 לסיים השני ו־18 לסיים השלישי, שבראשן עמדו ד"ר יעקב ויגודסקי ז"ל בוילנה, ויבדל לחיים יצחק גרינבוים, בוורשה. יהודי רדושקוביץ גילו כאן את הכרתם הלאומית ונכונותם להגן על עניניהם הצודקים. בבחירות לקונגרסים הציוניים

הלכה בראש רשימת א"י העובדת מתוך הדגשת הרוח החלוצית שפעמה בלבם. הנטיות להתבוללות היו זרות לרוח בני העיירה ולא התכחשו מעולם לשפת העם ולתרבות הלאומית. עשרים שנות השלטון הפולני הטביעו אמנם את חותמם על מערכת החיים הכלכליים של העיירה, אך בחיי הרוח שלה לא נגעו והתושבים לא סגלו לעצמם נימוסים וגינונים פולניים, לא שינו את שמם ולשונם ואת חינוך ילדיהם.

הקשר הרוחני החזק שלהם עם ארץ ישראל הנבנית והולכת שמר אותם מפני השפעות זרות ומזיקות. צעירי רדושקוביץ שעלו ארצה היו לבני המשפחה של העיירה כולה, שהתענינה בגורלם ובתוכן מכתביהם הפרטיים הנשלחים הביתה. כולם ידעו שכל עולה חדש מפלס דרך לבאים אחריו.

עולם יהודי מלא בזעיר אנפין היה מקופל בחיי העיירה. השלטונות לא דאגו לקיומה, לפיתוחה ולקידומה, וכחלק חי וער מהקיבוץ היהודי הגדול בן שלשת המיליונים בפולין הנאבק ונלחם על קיומו נגד משטר עוין ואנטישמי, גילתה עוז־רוח וכוח חיוני לעמוד בפרץ. חיי היחיד והצבור על שלל גווניהם וגילוייהם יצרו את נוסח ההווי המיוחד בתכונתה של העיירה, שרק תושביה המקוריים והקבועים עמדו על טיבו.

*

הפורענות שבאה לעולם עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ביולי 1914, לא פסחה על עיירתנו. כעומדת בדרך המלך, המוליכה מוילנה למינסק, הומטרו עליה כדורים ממזרח וממערב. בשנה השניה למלחמה הגיעה השמועה על התקדמות הצבא הגרמני וכיבוש העיירה הסמוכה מולודיצנה ורבים מבני ר—ץ אחזו במקל הנדודים ועזבו את מולדתם. הפליטים הללו התרכזו לעשרות במינסק הסמוכה ובערים אחרות. אחרי כן באו שני התאריכים ההיסטוריים — מהפכת 1917 והצהרת בלפור מהשני לנובמבר 1918 ומצאו את העיירה מלאת חיים ותוססת. באספות העם שכונסו בבית הכנסת הגדול ובככר השוק נתבשר הקהל הנרגש, כי הצאר ניקולאי השני הורד מכסאו ומשטר חדש של שויון וצדק הוכרז במדינה. רבים נאמו והתנבאו במחנה לכבוד המאורע. התלהבות מיוחדת ועצומה עוררה בשורת הצהרת בלפור. כל יהודי העיירה הפגינו אז ברחובות, דגלי תכלת־לבן בידיהם ושירי ציון בפיהם. זו היתה חוויה לאומית והיסטורית עמוקה וכבירה שכל בני העיירה השתתפו בה.

ברם לא ארכו ימי השמחה והמרגוע. חזה השלום, שנחתם כתום מלחמת העולם הראשונה, לא הביא שלום יציב וקיים לעיירה. מהרה פרצה מלחמה חדשה בין פולין ורוסיה ובשנת 1920 היו דרך־המלך והעיירה השוכנת עליה שוב מטרה לאש הכדורים. במשך חדשים רבים הסתתרו תושבי העיירה במקלטים ובמרתפים. פעמים מספר עברה העיירה מיד הרוסים ליד הפולנים ולהפך, וכל חילוף שלטון הביא חרדה בלב האוכלוסיה לבאות.

עם סימון הגבולות אחרי המלחמה נחרץ גורלה של העיירה. היא נידונה מעתה לעוני ולהתנוונות כלכלית. נותק ממנה העורף הכפרי שעמדה אתו בקשרי מסחר במשך עשרות שנים וסופח לרוסיה הסוביטית. רדושקוביץ היתה לנקודת־הספר האחרונה בגבולותיה המזרחיים של פולין, ועשרות כפרים מזרחה הוצאו מתחומה. האזור הכפרי שנשאר לעיירה מצד מערב לא הספיק עוד לפרנסתה כי היה קשור מכבר ביחסי מסחר עם העיירות האחרות שבסביבה. מפעלי תעשיה ומלאכה לא היו בעיירה וחדשים לא הוקמו. החנוונות הקמעונית והאומנויות המעטות לא יכלו לשמש כבסיס מספיק לקיומה ולא משכו אליהן את לב הנוער. והמשטר העוין שבפולין הישנה, שכל מגמתו היתה לנשל את היהודים מעמדותיהם הכלכליות, הוסיף מצדו לרופף ולערער את המצב. תושבי העיירה כרעו ונפלו תחת נטל המסים שבתקופת גרבסקי. כל ההשתדלויות לפני השלטונות לשים לב למצב הגיאוגרפי המיוחד של העיירה ולהקל מעולה — לא הועילו, ובתי מסחרה הלכו ונתדלדלו מיום ליום ונתרוקנו מסחורותיהם ומקוניהם גם יחד.

וככה הטביע העוני את חותמו על העיירה ורמת חייה ירדה מטה מטה, אלא שרוחה לא נפל. ההכרה האנושית והיהודית של התושבים ומזגם הנוח והאופטימי חיזק את לבם לעתות בצרה, ושגורה היתה בפיהם האימרה: „הכל עשוי להשתנות לטובה". במנוחת נפש נשאו את עול החיים הקשה ומצוקתם לא פגמה בצלם הרוחני שלהם. אדרבה, נתגלה ביניהם רוח יוזמה חברתית ועזרה הדדית והבנק העממי עם הקופה לגמילות חסדים היו לכלי־שרת כלכליים ולמקור עזרה וסעד למאות משפחות הנמקות בעוניים.

*

רצון החיים, יצר הקיום והמרץ המפותח של בני רדושקוביץ מצאו להם מוצא ואפיק רחב בחיי הרוח והחברה. בשטחים אלה גלתה העיירה הקטנה את יתרון כוחה. את מזונה הרוחני ינקה מהציונות, מתחיית

א״י ומהלשון העברית ותרבותה. קריאת „החלוץ״ לצעירי עמנו, לקום ולבנות את ארץ האבות, מצאה לה הד נאמן בעיירה. נוסד בה אחד הסניפים הראשונים של „החלוץ״ ומהרה צצה אחריו הסתדרות „החלוץ הצעיר״, עוד בטרם הוקמה המסגרת הארצית של הסתדרות זו. בין ראשוני העליה השלישית לארץ נמנו גם בני ר—ץ והם היו החלוצים שעברו לפני מחנה העולים מן העיירה בכל העליות הבאות.

הסתדרות „החלוץ״ ברדושקוביץ — 1923

הווי חיים פועלי, דימוקרטי ועממי נרקם בסניף „החלוץ״. יחסים כנים ופשוטים של אמת־חיים ויושר־לב התרקמו בין הנוער הלומד והעובד, בין בני בעלי־בתים ובני פועלים ללא חציצה חברתית ומעמדית ביניהם. ליכדתם יחד ההכרה הציונית־הסוצאליסטית, קשרם לאגודה אחת השיר העברי המושר בפיהם ואיחדם הגורל המשותף. מסניף זה יצאו אחרי כן החלוצים הראשונים לקיבוצי ההכשרה שבסביבה, לאושמינה ולוולוזין, ובימים הבאים גם לוילנה ולמקומות שונים בפולין.

נוער העיירה הצטיין מילדותו בכושר ההתארגנות והשאיפה להתאגדות ועל כן צצו כאן לעתים קרובות מתוך יזמה עצמית והכרה פנימית אגודות נוער שונות, כמו „פרחי ציון״, „גוש לאומי״, „העתיד״ ו„גורדוניה״, שעיקרי הציונות ובנין א״י העובדת האירו את נתיבן.

לחשיבות מיוחדת זכתה בר—ץ אגודת הנוער „חרות ותחיה", ששמשה מרכז לכל המחוז מוילייקה ומולודצנה ועד אושמינה. חבריה מבני ט"ז—י"ח הצליחו ליצור אגודה למופת, עם תכנית פעולה ברורה, עם משרד מאורגן וסניפים בסביבה, שהוקמו ופעלו בהדרכת הסניף מר—ץ. הפגישות המחוזיות שנתקיימו כאן הוסיפו עידוד ופעילות למאות נערים בכל הסביבה.

קן „השומר הצעיר" בר—ץ היה אחד התאים המסודרים והמאורגנים ביותר, והוא חינך את חבריו לחלוציות, לעבודה וליצירה.

פעילי־נוער ברזושקוביץ — 1934

ההסתדרות הציונית הכללית במקום היתה כפטרון רוחני ואירגוני לכל אגודות הנוער שבעיירה והיא תמכה בפעולתן ותלתה בהן תקוות רבות. עסקניה ומנהיגיה של הסתדרות זו היו מן המשכילים ובעלי ההכרה, שמסורת ציונית ארוכה ועבודה לאומית פוריה היתה בידם. הם הצליחו לבצע פעולות חשובות, התקינו שעורי־שבת להיסטוריה ישראלית שמשכו אליהם קהל רב, ואירגנו פעולות הסברה רחבות למען מפעלי הקרנות הציוניות. בהשפעתם ובהדרכתם נתקיימו הבחירות לסיימים הפולניים ולקונגרסים הציוניים והם היו משען איתן גם לבית הספר העברי.

בית הספר העברי החדש מיסודה של „תרבות" היה גולת־הכותרת של היצירה החינוכית בעיירה. מסביב לו התרכזו הורים מסורים לרעיון הלאומי, מורים ותלמידים נאמנים לציונות והם שאבו ממנו עוז־רוח וכוח־תיסון בדרך החיים הקשה שלהם. בעלי ההכרה שבין תושבי העיירה מצאו בחינוך העברי הציוני את נחמתם בהווה ותקוה לעתיד. אבות הילדים, שגורלם גזר עליהם לחיות בגולה במשטר עוין ונוגש, ולעמוד במלחמת־קיום קשה, קיוו כי בניהם יצליחו אולי לצאת למרחב ולבנות את חייהם בא"י בתנאים חדשים ויותר טובים. בית הספר העברי נראה להם איפוא כיסוד ראשון להגשמת תקותם זו. על קיומו של מוסד תרבותי זה נאבקו במשך עשרים שנה כל טובי העיירה המידלדלת, הנושאת בעול תקציבו. ויש שהורי התלמידים תזרו על הפתחים לאסוף תרומות למען ביה"ס, לבל ימוט, וגם כשנסגר לזמן־מה, חזרו העסקנים ופתחוהו מחדש, כדי שלא תשתכח התורה מילדי ישראל.

השלטונות הפולניים התנכרו לביה"ס ונמנעו מלתמוך בו, ובמצבו הדחוק לא זכה לבנין קבוע ומיוחד. אך התלמידים הסתפקו בדירתו הארעית מתוך חיבה למוסד. בין הנאמנים והמסורים לביה"ס נמנו גם המורים שלו, שסבלו ממצוקתו החמרית ומשכורתם הזעומה בוששה תמיד לבוא. במאמצים רבים עמלו לשמור על קיומו של המוסד ועל תכנו הרוחני. המורים הבינו לרוח הילדים, שהיו מאורגנים ברובם בהסתדרויות נוער ובילו בהן את זמנם אחרי הלימודים. כמחנכים בעלי השקפות רחבות תמכו בכיוון זה, שיש לו חשיבות חינוכית וחברתית ועידדו את השיתוף בין ביה"ס וארגוני הנוער. וככה חזקו הקשרים בין המורים, התלמידים וביה"ס העברי ולא נדחה מפני בתי הספר הרוסי, הבילורוסי והפולני שקמו בעיירה. גם התלמידים שגמרו אותו והמשיכו אחרי כן בלימודיהם בבתי הספר הלועזיים מתוך העדר בי"ס תיכוני עברי במקום, שמרו על קשריהם עם ביה"ס, והתורה שלמדו בו היתה להם כתריס מגן מפני השפעות זרות.

ביה"ס הפולני העממי (ה„פובשכנה"), שפיטר את תלמידיו משכר למוד והיה משופר בנוחיות ובתנאי דיור טובים, לא משך אף הוא את לב הילדים וההורים. בעוד שבערים אחרות בפולין היה אחוז התלמידים היהודים בבתי הספר הפולניים גבוה כבר למדי, לא הירבו ילדי ישראל בר—ץ לבקר ב„פובשכנה" ; וגם בשנים האחרונות כאשר נתרבו ההורים

שאין ידם משגת לשלם שכר־לימוד, לא היה גדול בערך מספר הילדים שביקרו בביה״ס הפולני.

המאמצים של החינוך הלאומי החדש לא היו לשוא. עוצבה בכוחם הדמות המיוחדת והמוכרה של הנוער הרדושקוביצי, חניך ביה״ס „תרבות״. וכשהתפזרו צעירי העיירה על פני ערי פולין ולארצות חוץ, הביאו בידם ערכים חשובים ומוכנים ממולדתם ומבית־רבם.

בנכר מילאו בני ר—ץ מתוך רגש אחריות את התפקידים השונים שהטילו עליהם. רבים מהם מצאו להם שדה־פעולה בחינוך העברי, וכמורים, מחנכים ומדריכים הצטיינו לטובה והקנו לחניכיהם אותם הערכים החיוביים שרכשו להם בעיר מולדתם.

רבות וגדולות הן זכויותיו של ביה״ס „תרבות״. הוא השריש בלב בני הדור הצעיר את האהבה לא״י, שהיתה להם למקור נחמה ועידוד ברגעים הקשים ביותר של חייהם. הוא הקנה את ידיעת הלשון העברית למאות תלמידיו, ומתוך כך נוצר הקשר הטבעי והרוחני בין הארץ והנוער, בין הספרות העברית וקוראיה הצעירים; וכאשר עלה בן העיירה לארץ הרגיש את עצמו שם כבן־בית המכיר מכבר את שפתה ודרכי חייה. השפעתו של ביה״ס לא נצטמצמה בחוג תלמידיו בלבד, אלא נתפשטה בתוך הצבור כלו. חברי תנועות הנוער מחניכי ביה״ס העברי הכניסו תוכן חדש לחיי העיירה ושיוו הוד רוחני ולאומי לחגים ולמועדים. ימי מאורעות היסטוריים וזכרונות מחיי אנשי־שם הוחגו בנאומים ובהפגנת הנוער לכבוד הרעיונות והשאיפות הרצופים בהם. בימים כמו כ׳ תמוז וי״א אדר נקראו, למשל, עצרות־עם להתיחדות עם רעיון שיבת ציון, גבורה והגנה לאומית. רושם כביר לא ימחה עשתה על הנאספים העצרת שהוקדשה לזכרו של ח. נ. ביאליק ז״ל. ביחוד הרגישו אז באבדה הלאומית הגדולה מעריצי המשורר שחיו על חזון יצירתו הנעלה.

כמה מבני הנוער בעיירה הצטיינו בכשרון אמנותי, שביקש לו גילוי ומוצא. ומאין שעשועים רוחניים ואסטתיים של תיאטרון וקולנוע במקום, פיתחו כאן הללו פעולה בימתית ראויה לשמה. על קרשי הבמה בבנין מכבי האש או בגורן שהוכנה לכך הוצגו מחזות של גורדין ופינסקי, לייוויק ודימוב ועוד, וההכנסה הוקדשה לצרכי הציבור. השחקנים גילו כשרונות הגונים, הראויים לפיתוח והשתלמות מקצועית.

בין מפעלי התרבות הצבוריים של בני הנוער ראויה להזכר הספריה העברית ע"ש מ. צ. מאנה. בהנהלתה השתתפו צעירים בעלי כיוונים שונים, ובמשך שנות קיומה פירנסה קוראים במזון רוחני מהספרות העברית המקורית והמתורגמת.

כשניתק סימון הגבולות את העיירה מן הכרך הסמוך מינסק מצאה לה תמורה ושילומים בוילנה, מרכזו של הפלך. השפע הרוחני של „ירושלים דליטא" האציל ברכה גם לר—ץ והיא באה לחסות בצל כנפיה והשפעתה של אם ההשכלה הליטאית. לא רק יחסי מסחר היו קיימים מעתה בין העיירה ווילנה אלא גם קשרי תורה וחכמה, ור—ץ ספגה אל קרבה משהו מן האוירה הרוחנית־הלבבית, היהודית־העממית, של וילנה. משא נפשם של בני הנוער בעיירה היה לצאת ולהשתלם בוילנה ועשרות בחורים ובחורות הצליחו להגשים את חלומם. צעירי ר—ץ למדו במוסדות התורה וההשכלה המרובים של וילנה ומספרם היה ניכר בסמינריונים למורים ובגמנסיות העבריות, בבה"ס הפולניים ובאוניברסיטה ע"ש סטפן בטורי. ובחיי החוץ סיגלו להם את המנהגים והנימוסים של בני התרבות המפותחה, והכרך הנאור מצדו קלט אותם ברצון ובהתקרבות והיו חביבים על החוגים שהתהלכו בהם.

מתוך קשריהם ביניהם לבין עצמם היו בני ר—ץ בוילנה כעין משפחה אחת שבמרכזה עמדה האשה הדגולה, אצילת־הרוח ובעלת הלב החם והער, דבורה גורדון ז"ל. ובהיותם ברובם בני עניים שהמשיכו את קיומם ולימודיהם ברוב עמל ומאמצים והתפרנסו משעורים פרטיים והכנסות מקריות הושיטו יד עזרה וסעד זה לזה.

דבורה גורדון

*

רדושקוביץ היהודית איננה עוד. כחלק מיהדותה של פולין השתתפה בפעילות ובעירנות בכל מערכת חייה המגוונים, החמריים והרוחניים, ויחד אתה נפלה ביום פקודה מידי זדים וטמאים. יחד אתה גם תפקד לחיי עולם.

זאב שפירא

פעילים בחיי המעשה והתרבות

במרוצת הימים והשנים חלו בחיי הכלכלה של העיירה כמה שינויים ותמורות, וביחוד גדול ובולט השינוי לרעה שנתהווה במצב פרנסתה עם קביעת הגבול בין רוסיה ופולין בקירבתה אחרי מלחמת־העולם הראשונה. ניתקו אז ממנה מינסק ומחצית הסביבה הכפרית והכביש המוליך לתחנת הרכבת „רדושקוביץ" שמם ועשבים עלו בו.

מרכז העיירה

חצי האוכלוסיה היהודית, המונה כשלש מאות משפחות (כזה בערך היה גם מספר בתי־האב הנוצרים) נשאר בלי מקורות מחיה והתפרנס מתמיכת קרובים באמריקה. רחוב מינסק, הפונה אל הגבול הסמוך, שותק כמעט בפעולתו האקונומית, והתנועה הכלכלית היתה ניכרת עוד בעיקר מן הגשר השני והלאה מערבה ליד טחנת־המים ומרכז החשמל. כאן התנשאו כמה בתי־חומה בני דיוטה אחת ושתים, שהקיפו את ככר השוק ונתנו לעיירה מראה עירוני, ופה נמשכו שורות החנויות לסחורות שונות. אפשר לקבוע כי שלשה רבעים מבני העיירה עסקו בחנוונות, והרבע הנשאר מצא את מחייתו מאומנות, סחר עראי, קצבות וכדומה.

שני בתי־החרושת, האחד לעיבוד עורות של יואל ליפמאן והשני למעשי לבד של ברל רובינזק, עמדו בקצה העיירה.

החנוונים הצפופים והמרובים על הצורך התפרנסו בדוחק רב. רובם קנו את סחורתם בווילנה לא במזומנים אלא בשטרות, והפדיון היה מועט. השפיע לרעה גם המשבר הכלכלי הממושך במדינת פולין בכלל, שער הזלוטה ירד והלך והסוחרים הסיטונאים בכרך דרשו דולארים בעד הסחורות. החנוונים היו נתונים איפוא במצוקה רבה, גם מצד קניית המרכולת בתנאים קשים וגם מצד מכירתה לקונים הדחוקים הפוחתים והולכים. בין הסוחרים הסיטונאים הספורים בעיירה, שעמדו בקשרים עם ווילנה והספיקו סחורות גם לעיירות הקרובות ראקוב והורודוק, יש לציין כמה אמידים בעלי עסקים גדולים. יעקב־משה אלפרוביץ וחנן סוורדלין, למשל, היו מביאים קרונות רכבת טעונים קמח וסוכר, נפט ומליחים, והיו מוכרים אותם לקימעונאים. שמואל שיינהויז וליפה רובין היו מספקים קרונות פשתן לווילנה. יוסף גדלביץ עסק במסחר־היער במידה נרחבה. אך מלבד סוחרים בודדים כאלה בעלי עמדה מושתתה ויציבה, היה בדרך כלל המסחר הקטן לקוי ודחוק לא פחות מהחנוונות, ויד המסים המרובים שהטילו השלטונות דיכאה לעפר כל פעולה כלכלית. המסים הכבידו גם על בעלי־המלאכה, החייטים והסנדלרים, הנגרים והנפחים וכדומה, שנתקיימו בדוחק אף הם, אף כי כמה מהם הצטיינו כמומחים במקצועם. מצבה הכלכלי של העיירה התמוטט יותר ויותר, וההסתדרות היהודית „ייקופו" בפולין ביקשה תחבולות למצוא מקורות־פרנסה חדשים לאוכלוסיה היהודית שנתדלדלה בכל מקום. היא שלחה לעיירה את באי־כוחה לקרב את התושבים היהודים לחקלאות, לעבודות גינה וגידול דבורים. אך רק אנשים בודדים יכלו להפיק איזו תועלת מתעמולה זו. נתרבו בעיירה האביונים, שהגיעו עד ככר לחם, ונשים צדקניות ורחמניות כגולדה בוניה והינדה צרצס אספו בשבילם נדבות ותרומות קבועות לצרכים ראשונים. היו גם סוחרים וחנוונים אמידים ונדיבי־לב כהאחים יהושע ואברהם־יצחק בני מינה־רודה איזקסון, בעלת העסקים הגדולים, שידם היתה פתוחה תמיד לעזור לנצרכים בשעת דחקם בהלוואה של „גמילות חסד", בתמיכה וכדומה.

יום־השוק הקבוע שימש כמקור ראשי של פרנסה לבני העיירה, ומחמת חשיבותו הרבה של גורם כלכלי זה קבעו שני ימי־שוק בשבוע,

הקטן ביום הראשון והגדול ביום החמישי. אם חל חג נוצרי ביום החמישי, היה כרוז עובר ביום הראשון ומכריז לאכרים הנאספים לבוא ביום הרביעי הבא. אלה היו ימי תנועה נמרצה ומזורזה של מסחר וחילוף סחורות, מיקח וממכר ופדיון, בין העיירה והסביבה הכפרית. האכרים היו מביאים למכירה מפרי אדמתם ותוצרת המלאכה הביתית שלהם, עופות ובהמות, שהוקצה להם מגרש מיוחד על ככר השוק; ותמורתם היו קונים בעיירה נפט וסוכר, מלבושים ונעליים וכדומה. באותם ימי הפעילות המסחרית היתה רבה בערך התנועה בחנויות, והייצרנים עם החנוונים למחצה היו מוציאים סחורות מן הבית ומסדרים אותן בשוק. במסחר הפתוח תחת השמים עסקו לרוב הנשים. תגרים היו באים גם מן העיירות הקרובות ועורכים את מרכולתם על שולחנות, או קנו מן הגויים אניצי פשתן וזיפי־חזיר, פיטריות מיובשות ועורות וכדומה. לא חסרו גם אהלים של תגרים נוצרים, שמכרו תשמישי־קדושה, וקבצנים ערלים צובאים על פתחם ומפזמים תפילות ותחינות. אולם צינור־המחיה של השוק היה רחוק מלהשביע את המוני החנוונים והאומנים המתדלדלים והולכים, ונתגברה תנועת ההגירה למדינות הים. מבני העיירה המתנוונת ומתמוטטת ביקשו להם אפשרויות של כניסה בארצות הרחוקות, המסוגרות ברובן בפני הנודדים הזרים. הם קיבלו לרוב הוצאות־הנסיעה מקרוביהם שהגרו מכבר, ונתפזרו לאמריקה ואוסטרליה, לצרפת ואנגליה. כמה מטובי הצעירים הגיעו לחופי א״י, ו„שמאליים" לא מעט חדרו דרך הגבול לרוסיה הסובייטית.

*

הרבה יותר מעודד וחיובי היה המצב בשדה העסקנות הציבורית והפעולה הרוחנית והלאומית. מרץ רב של אירגון ויצירה, יזמה ומסירות חברתית גילו בני העיירה בכמה מענפי החיים. אגודת הכבאים המתנדבים, שנוסדה בידי ברל רובינוק, היתה מאורגנה היטב ומצויידה במכשירי־כיבוי משוכללים והביאה תועלת רבה לעיירה שסבלה הרבה מדליקות. הבנין הגדול של האגודה הכיל גם אולם מרווח, ששימש לאספות וכינוסים, נשפים והצגות. תועלת כלכלית ותיונית הביא גם הבאנק, שנוסד ע״י קבוצת עסקנים — יואל ליפמאן ואבי יואל־דוב איזקסון, בן־ציון שפסנבול ויקותיאל פונט. על גובה הגון בערך עמדו מוסדות החינוך וההשכלה. מלבד המוסדות הכלליים כגון ביה״ס העממי הפולני

והגימנסיה הבילורוסית, פעלו בהצלחה כמה מוסדות חינוך והשכלה מיוחדים ליהודים. „החדר הדתי" הורה לימודים בנוסח־המסורת הישן, הספריה הציבורית הספיקה מזון רוחני והשאילה ספרים טובים בעברית, רוסית ואידית, וגולת־הכותרת של החינוך העברי והלאומי החדש היה ביה"ס של „תרבות", שגידל את נוער העתיד. מוסד נאור ורענן זה, שחידש את רוח הדור הצעיר ועורר אותו לפעולה לאומית פוריה בכל צורותיה, נוסד בייזמת המשכילים העברים והעסקנים הרוחניים בעיירה — אבי יואל־דוב איזקסון ובן־ציון שפסנבול, יואל ליפמן, יוסף ליפמן (זרובבל) ויעקב כהנוביץ. אבי יואל־דוב איזקסון עמד בראש ההסתדרות „תרבות", והיה מסור בכל לבו ונפשו לענייני בית־הספר שלה. הלשון העברית היתה משוש חייו ודיבר בה בכל הזדמנות, אף חינך את בנו ובתו על מקורותיה הראשונים. ולא פחות היתה רבה אהבתו לא"י. עם כמה חברים־לדעה יסד את ההסתדרות הציונית בעיירה, והחנות שלנו היתה ל„מועדון" קטן לכל דורשי ציון ושוחרי ההשכלה העברית. את אהבתו לציון ולהשכלה הנחיל אבי לבני־הנעורים שבעיירה, רבים מהם עלו לארץ ואחרים הגיעו למדרגה רמה במדע. כמה מבוגרי הגימנסיה הבילורוסית המשיכו אחר כך את לימודם במכללות רוסיה הסובייטית, בווילנה ובפראג, בג'ניבה, בגרינובל ובטולוזה, ורכשו להם השכלה גבוהה. אחדים מהם זכו לשבת בקתדרה של פרופיסורים. בנו בכורו של שמואל רובין שימש כפרופיסור לבוטניקה באוקראינה, אברהם לפידות היה לפרופיסור במדע גידול היערות ברוסיה הלבנה ויוסף שפסנבול נעשה פרופיסור לאנטומיה באמריקה. כמה מצעירי ר—ץ גמרו את הסמינריון למורים העברי של „תרבות" בווילנה, והורו אחרי כן בבתי־ספר עממיים בקהילות שונות בפולין.

*

גם בשדה האמנות גילו בני העיירה חריצות וכשרון. קבוצה של בחורות למדה בהצלחה לנגן בפסנתר. החוג הדרמתי הציג מחזות באולם הכבאים לטובת מוסדות שונים והשתתפו בהם כשחקנים: יוסף ליפמן (י. זרובבל, כיום — שחקן ה„אהל"), שמואל נחמיה איזקסון, מרים איזקסון, שמעון ז'וקובסקי, חיים שפירא, דבורה פדרסקי, יהודית גרייס, ירחמיאל רזניק ואחרים. ואף בחוגים פרטיים ומשפחתיים נתגלה כשרון ההומור והבדיחה. במסיבות השבת שנועדו בבית מינה רודה

הצטיינו, למשל, אחדות מבנות המשפחה בכשרון רב של חיקוי וחידודי־הלצה.

ביחוד היו מפותחות בעיירה העסקנות הלאומית והפעולה האירגונית למטרות ציוניות. אחרי מלחמת העולם הראשונה נוסדו הסתדרויות „החלוץ", השומר הצעיר" ואגודות נוער אחרות, שחינכו לחלוציות, לעליה ולהגשמה.

חסיה בסין

מן ההווי החברתי

במשך ארבע עשרה שנות שבתי בּרדושקוביץ נחרתו בזכרוני שני ענפי פעולה בשטח העסקנות הצבורית; ואף על פי שכבר עברו מני אז עשרות שנים חי עוד זכר הדברים בלבי. ואלה הם: א) מידת הכנסת האורחים הלבבית ביחס לחיילים היהודים שעבדו בצבא הפולני בזמן מלחמת פולין ורוסיה; ו־ב) פעולותיה הענפות של ועדת „הקרן הקימת לישראל".

בשנת 1921 עבדתי בשירות הצבא הפולני, שנלחם בצבא האדום. אחרי התקדמותו של הצבא הפולני בווהלין ובאוקראינה הגענו לעיר קורוסטין בדרך המוליכה לקיוב. אך משם התחילה נסיגת היחידה שלנו. אחרי טלטולים רבים העבירו שוב את הבטליון שלנו לגבול הרוסי והיחידה שלנו חנתה בּרדושקוביץ והסביבה. שיכנו ואיכסנו את החיילים בבתים פרטיים ואני עם חברי פייוויל בורוביץ, הנמצא אף הוא כעת בארץ, גרנו אצל תושב נוצרי בשם גולובוביץ ברחוב וילנה. בעל הבית ובני ביתו וכן השכנים הגויים היו באים בכל ערב לבלות את זמנם בחברתנו. היחס מצדם אלינו היה ידידותי. בת בעל־הבית היתה מכינה לנו ארוחות־ערב שמנות, שגם השכנים היו נהנים מהן; ואולי היו הן הגורם העיקרי ביחסים הטובים ששררו בינינו. אני וחברי מלאנו בצבא תפקידי אפסנאים למזון, הלבשה והנעלה; ולפיכך היו מצויים בדירתנו הרבה תמרי מזון ומטעמים וארוחות־הערב שלנו הוכנו תמיד לא בנוסח „הצנע". אך לא על הלחם והבשר לבדם יחיה האדם, וחברת הערלים לא נתנה לנו סיפוק רוחני. לאט לאט התחלנו להכיר את בנות העיר, התודענו אליהן והתידדנו אתן. אגב, לא היינו אני וחברי, היחידים בפלוגה שלנו ובפלוגה השניה שחנו בעיירה. בין מאתיים וחמשים החיילים הפולנים שמנו שתי הפלוגות יחד נמצאו מחמשים עד ששים חיילים יהודים. היחידה שלנו לא היתה קרבית אלא יחידת שמירה, הנוטרת את צומות מסילות הברזל, ובשמה הרשמי נקראה „הבטליון החמישי של השומרים". בפי חיילינו היהודים נקראה היחידה בשם „גדודו של משה רבנו".

ימי החגים היו משמשים ובאים וגעגועים עזים לבית אבא, לאחים ואחיות תקפו אותי; כי הנה זה כשנה וחצי הייתי מנותק מהם. בשבועות

האחרונים נפסק גם קשר הדואר בינינו, ולפי הידיעות החדשות נכבשה בידי הרוסים העיר קולנה ליד הגבול הפרוסי. והנה נגרמה לנו פתאום הפתעה נעימה. כל החיילים היהודים, כששים איש, הוזמנו לסעודות החגים מטעם הצבור היהודי. הכנסת אורחים רחבה ונדיבה זו הותקנה בביתה של הגברת דובה איזקסון, שארגנה את הפעולה בעזרתם של גיסה הנכבד מר אברהם יצחק איזקסון ורעיתו ברכה, ר׳ יואל דב איזקסון ורעיתו שפרה ורופאת השנים ריבצ׳ה פולאקוב.

מארגני ה„סדר לחיילים" ברדושקוביץ, פסח תרפ"ב

בחדרים היפים של הבית הועמדו שולחנות ערוכים בכל טוב, ובאוירת חג מרוממה הסבו על ידם כששים חיילים יהודים שאכלו ושתו מתוך הרווחה ושכחו לשעה את מעמדם הצבאי המיוחד. כל אחד מהם הרגיש אז את עצמו כאילו ישב בחוג בני משפחתו ואהובי לבו. באו גם כמה צעירים וצעירות מבני העיירה והנעימו את המסבה התגיגית בזמירות ושירי ציון. ככה סעדנו יחד את כל סעודת החגים שהשתתפו בהן גם כמה מהמפקדים והקצינים הפולנים, שהתפלאו למראה עיניהם והודו למארחים בעד היחס האדיב לחייליהם היהודים. הכנסת אורחים נאה ולבבית זו עשתה עלי רושם עמוק שלא ימחה עוד מזכרוני.

התופעה השניה שנתרשמתי ממנה בעיירה היא הפעולה השקודה והמסורה של הנוער והעסקנים המקומיים למען „הקרן הקיימת לישראל". זכורה לי עד היום פרשת ה„שוק" (ה„באזאר") הראשון, שנערך בר—ץ לטובת הקרן הלאומית שלנו. ההנהלה המרכזית שלה, המחפשת תמיד מקורות חדשים להגדלת הכנסותיה הכריזה בשנת 1930 על המפעל הכללי של ה„שוק" והטילה גם על ר—ץ את המשימה לאסוף סכום הגון ולבצע את מפעל ה„שוק". ומיד נגשה הועדה המקומית של הקהק"ל לפעולה מזורזה, כי היה צורך לברוא „יש מאין". חבריה אספו ראשית כל בין התנויות תרומות של אריג, סדקית ומכלת לצרכי מוצגים ב„באזאר", וכן הטילו על הנוער את התפקיד להכין לאותה המטרה כל מיני עבודות יד ורקמה. אולם כאשר היו מוכנים כבר כל המוצגים למכירה היה חסר עוד העיקר: הרשיון לפתיחת ה„שוק" מטעם מושל המחוז במולודצנה. הדבר היה דחוף, כי ה„באזאר" נקבע בעוד ימים ספורים וכבר הוזמנו אליו גם אורחים רבים מהעיירות הסמוכות. וחברי הועדה נתכנסו בערב לטכס עצה, כי הזמן קצר וכל המפעל עמד בסכנה.

השתתפו באותה הישיבה: שמעון ז'וקובסקי, זאב שפירא, ירחמיאל רזניק, יעקב סגלוביץ, נתן ווייסבורד, בורוכנסקי ועוד, מלבד המורשה של הקהק"ל יהודית גרייס. מזג האויר היה בערב ההוא קשה מאד. בא ליל סתיו של קור וחושך, ארובות השמים נפתחו ומטרות עוז ניתכו ארצה. ההצעה האפשרית היחידה היתה לצאת מיד למולודצנה ולקבל שם את הרשיון; אבל לא נמצאו קופצים בין הנוכחים להוציא הצעה זו אל הפועל: איש מהם לא רצה לצאת בליל גשמים כזה בעגלתו של דוד אורציק'ס לתחנת הרכבת באלכנוביץ כדי לנסוע משם ברכבת למולודצנה, ומאין ברירה לקחה עליה המורשה יהודית גרייס בעצמה את המשימה הבלתי נעימה ומיד יצאה לדרכה למולודצנה. ביום המחרת חזרה יהודית לר—ץ והרשיון בידה. ואז נגשו לעשות את ההכנות האחרונות. האולם הצבורי של מכבי־האש הוכן אל ה„שוק" וקושט בתמונותיהם של מנהיגי הציונות וקק"ל ובהידורים אמנותיים שונים. התכונה בעיירה היתה רבה ובמועד הקבוע נפתח ה„באזאר" באופן חגיגי במעמד קהל עצום מן התושבים המקומיים ואורחים מהעיירות הסמוכות. כמה מן הנוכחים דעתם לא היתה נוחה אמנם מן ה„שוק" והם התכוונו להפריע לו; אך מעז יצא מתוק. אחרי הפתיחה

החגיגית שנאמרה בשפה העברית על עניני המאורע, הועפו פתאום על הבמה מצד המתנגדים כמה זוגות יונים שנועדו להפרעת הסדרים. ריחוש קל עבר בין הקהל שחשב הפתעה זו לחלק מתכנית הפתיחה והסדרנים עברו לסדר היום. זאב שפירא נשא נאום מקיף על הקהק״ל ותפקידיה, ואחרי כן בוצע החלק האמנותי ע״י המקהלה והסקציה הדרמטית לפי תכנית עשירה ומגוונת. במחציתה השניה של התכנית שולב ה„שוק״ עצמו והקהל פתח בקניית המוצגים, בעוד שרבים מן הקהל היטיבו את לבם ליד המזנון בכל מיני עוגות, כריכיות ומשקאות שנאספו אף הם בדרך תרומות. ובשעה מאוחרת בלילה נגמרה החגיגה מתוך התרוממות הרוח, שירה ורקודים, והוכתרה בהצלחה

לשכת הקק״ל ברדושקוביץ — 1925 (ביום סרט)

רבה מבחינה אמנותית וחמרית. היא הכניסה סכום הגון למעלה מהמשוער ושימשה זמן רב כנושא לשיחות היום בפי התושבים.

מרובים היו תפקידיה של לשכת הקהק״ל בעיירה. היא עמדה תמיד על המשמר ולא החמיצה שום הזדמנות להגדיל את הכנסותיה של הקרן הלאומית. חבריה הפיצו את הקופסה הכחולה והכניסו אותה

לרוב בתי העיר. ארגנו „ימי פרח" ומכרו בולים לילדי בתי הספר ופרחים בכל חגיגה ונשף וכן אספו תרומות בחגיגות, בחתונות, ברית־מילה ובר־מצווה. הוועדה היתה מפקחת על כל הפעולות הללו שבוצעו ע"י הנוער מחברי „החלוץ" ו„השומר הצעיר"; וגם העסקנים הבאים בימים שקדו על תפקידם להתרים את הצבור במועדים וימים קבועים כמו בכ' תמוז ובחנוכה, בט"ו בשבט ופורים, ובערב יום הכפורים העמידו „קערות" בבית הכנסת. בפעולות כאלו עסקו כרגיל החברים בנציון שפסנבול, יואל איזקסון, יואל ליפמן, איסר תנחילביץ, יעקב כהנוביץ, חיים גולדין ושמעון ז'וקובסקי. זכורני שפעם השתתפתי במפעל כזה יחד עם שמואל בסין באחד מערבי הסגריר של חנוכה. עלה בחלקנו לאסוף תרומות בחלק העיירה הנמשך מגשר הטחנה ומקיף את ככר השוק, הרחוב הדוברובי עד וולוקי. היום כבר החשיך ובהגיענו לרחוב התחוללה סופת שלג שהצליפה בפנים וסימאה את העינים. בקושי עברנו את הרחוב ומגמתנו היתה להגיע לוולוקי, מקום מגורם של שני יהודים, הלל במפי הנפח ושמואל שיינהויז, סוחר פשתן ותבואה. הסופה הכבידה מאד על מהלכנו, אך רצוננו היה חזק להרבות את הכנסותיה של הקהק"ל כזהוב ותצי שנקבל משני היהודים. הסכום היה אמנם קטן לפי ערך, אך ביחס לשכר הפועל במקום אפשר היה לקבל תמורתו יום וחצי עבודה. והמתחיל במצוה אומרים לו גמור! באפס נשימה ומכוסים שלג הגענו סוף סוף לנפחיה של במפי. נערנו מעלינו את השלג ונשפנו רוח, ואז ראינו את פניו התמהים של במפי המשתומם על בקורנו אצלו בסופה כזאת. אולם בסין נתבדח ואמר בצחוק: „אכן רק סוסים מסוגלים לבוא אליך לפרזול בסערת שלג כזו".

פרשה מיוחדת בפעולות הקהק"ל היה ה„מנין" בשמחת תורה, שאורגן בכל שנה ע"י הצעירים והקשישים גם יחד. ה„מנין" נאסף בבית פרטי ב„חצר בתי הכנסת" אצל אלתר שולמן. כל החברים, זקנים ונערים היו מתכנסים אז לתפילה ולקריאת התורה. באותו היום ויתרו המתפללים על מקומם הקבוע והמכובד בבתי הכנסת, עמדו ב„מנין" באשר עמדו וגם ליד הדלת והזמינו את העוברים ושבים להכנס ולהצטרף אליהם בתפילה. כל המצוות והכיבודים „חתן תורה" ו„חתן בראשית", „הגבהה" ו„גלילה" היו נמכרים כאן במחירים גבוהים ביותר. ומלבד זאת תרמו כל הנקראים לעלות לתורה בעין יפה למען הקרן

הלאומית. את מאזן התרומות הגדילו בשנים האחרונות שני סוחרים חשובים לא־מקומיים, צבי בורשטיין מזמברוב, הנמצא עכשיו בישראל, ושותפו שיינוביץ מוורשה. שניהם שהו ברדושקוביץ בעניני מסחר והיו מכניסים לקופת ה„מנין" תרומות ניכרות בסך 70—80 זהוב. תפילת ה„מנין" היתה נגמרת כרגיל בכבודים ושירה. בשנה האחרונה לפני עליתי לארץ בשמחת תורה תרצ"ד הוזמנו המתפללים המבוגרים לביתו של חיים גולדין ל„קידוש" על הכוס כהבעת תודה לחברים שלא הרבו להתחרות אתו הפעם ולהעלות את דמי העלייה „עם כל הנערים". מצוה זו היתה חזקה בידו תמיד והיה קונה אותה בכל מחיר ולא הניחה לאחרים. וגם באוירה החגיגית של אותו „קידוש" דנו החברים, כמובן, בכובד ראש על תכניות העבודה הציונית בעיירה בעונה הבאה. ככה היה לבם של העסקנים המקומיים נתון ומסור כל הימים לרעיון הלאומי הגדול שנשא סוף סוף את פריו לברכה...

לזכרם של הציונים הפעילים ההם, שעסקו כל ימיהם בענינים הלאומיים והצבוריים באמונה וללא ליאות והוסיפו תמיד אריח ולבנה בנדבכי היסוד של מדינת ישראל מבלי שזכו ליהנות מאורה — הריני מקדיש כאן רשימה צנועה זו. תהי נפשם צרורה בצרור חיי האומה לדורות.

ליטמן שרצקביץ

בית הספר העממי העברי „תרבות" ברדושקוביץ

(1922 — 1925)

קשה ורבת־לבטים היתה דרכו של בית הספר בשנים הראשונות לקיומו. היהודים האדוקים שבעיירה לא הביטו בעין יפה על בית הספר העברי. הם ראו בו מתחרה ודוחק רגליו של ה„חדר", מבצר החינוך החרדי מזה דורי־דורות. הם עשו הכל כדי להשפיע על ההורים הדתיים — והרי ההורים רובם ככולם היו שומרי־מצוות — לבל ישלחו את ילדיהם אל בית הספר. כי שם ילמדו דברי אפיקורסות, יטו מן הדרך הטובה ויצאו לתרבות רעה. לעתים מצאו הדברים אוזן קשבת.

מבחוץ רמזו ופיתו בית הספר היסודי־הכללי־הפולני של הממשלה מצד אחד והגימנסיה הבילורוסית מצד שני. ההורים נשאו עיניהם אל ה„תכלית", והילדים, ביחוד אלה שבגיל 12—14, לא יכלו תמיד לעמוד בנסיון ונסחפו עם הזרם.

היפלא, איפוא, אם בית הספר צריך היה לשים בראש משימתו — שמירה על הקיים, זאת אומרת: לשמור על כל ילד לבל ייפתה לעזוב את בית הספר וללכת למקום אחר נוח יותר. צריך היה למצוא תבלין או סממן שבעזרתו אפשר יהיה להנעים על הילד היהודי את הלימוד בבית הספר העברי. צריך היה למצוא חוט מיוחד למען קשר בו את הילד קשר הדוק אל בית אולפנו לבל ייפרד ממנו. גישה רצינית, חדורת־אחריות, היתה נר לרגלי המורה בתפקידו זה: מן הדין שרמת הלימודים תהיה לא רק תקינה ולא רק משביעת־רצון אלא למעלה מזה. על בית הספר העברי לעמוד במבחן ועליו להראות ולהוכיח את יתרונו ועדיפותו על המוסדות המתחרים בו.

המצב הכלכלי הירוד של אנשי העיירה נתן את אותותיו גם על מצבו הכלכלי של בית הספר, שכל הכנסתו באה רק משכר־לימוד בלבד. מקורות אחרים לא היו לו והוא נאבק קשות על קיומו.

התמדה, מסירות ואהבה — שלוש אלה היו אבני היסוד של בית הספר והן הן שעמדו לו בכל נפתוליו. את מלוא מרצם, את להט נעוריהם ואת כל ישותם שיקעו המורים בעבודתם. ומרוח זו אצלו גם על הילדים הלומדים, והם דבקו בבית הספר לאהבה אותו. התלמידים גילו יחס רציני וגישה אחראית לא רק אל הלימודים אלא גם לבית

הספר ולכל אשר קשור בו. הם עסקו בתורה ובעבודה ועמדו לימין מוריהם במלחמתם על קיום בית הספר. הלימודים לא היו צמודים לתכנית. לא פעם חרגו מן המקובל ומן המסגרת הרגילה ונקטו שיטות חדשות ואמצעים אשר עד כה לא נודעו בתחומי בית הספר העברי. כך, למשל, נערך משפט בכותלי בית הספר על שמשון על שבטח בכותו וגבורתו ולא שיתף את העם ולא ניסה לארגנו למען ילחם באויביו — הפלשתים. עריכת המשפט, חלוקת התפקידים וההשתתפות בו, נעשו ע״י התלמידים בהדרכת המורה.

כאשר התבסס בית הספר מבחינה פנימית, הוחלט לערוך תערוכה מעבודות התלמידים. הילדים קבלו את הרעיון בהתלהבות וניגשו לפעולה מתוך התעוררות וחדוה. משנפתחה התערוכה, באו לראותה רבים מבני העיירה. היו שם מוצגים שונים: לוחות־חזרה בהיסטוריה עברית; ביטויים ופתגמים בתנ״ך; דברי שימצה וגידוף בתנ״ך; שני מחזות ממגילת רות (האחד בן שלוש מערכות, והשני בן ארבע מערכות. הם חוברו ע״י שתי קבוצות נפרדות באופן קולקטיבי); ימי צום ואבל; גיאוגרפיה של רדושקוביץ; מילון עברי־עברי; עבודות בטבע וגיאוגרפיה; ציורים, וכו׳.

בין המבקרים בתערוכה היו גם יהודים יודעי־תורה אשר סקרו בהתענינות את העבודות המרובות. מהם העיפו לכתחילה מבט־ביטול על המוצגים כאומרים: מה אפשר לצפות מבית ספר כזה? הם עמדו ועיינו בעבודות אלו, עיון ממושך וקפדני. לאט לאט לבשו הפנים רצינות ובסוף שכן חיוך־סיפוק על שפתיהם. הם נוכחו כי אין לזלזל בבית ספר זה והשלימו עם קיומו.

במרוצת הימים נהפך בית הספר לביתם של הילדים הלומדים בו. הם שהו בו גם שעות מרובות לאחר תום הלימודים. מעשה במורה שנשאר פעם, בחורף, ביום ששי אחר הצהרים, לרגל סידור ענינים שונים, בבית הספר. כעבור כמה זמן ראה סביבו ילדים עומדים ומחכים.

— העודכם כאן? למה לא תלכו הביתה?

— רוצים אנו עוד שיעור.

— אם רצונכם בכך, אדרבא. שבו־נא, ומיד נפתח בשיעור.

והילדים התישבו על הספסלים וחיכו ברצינות לפתיחת השיעור. השיעור ניתן ורק עם הדלקת נרות שבת נגמר, ושמחים ומרוצים נפרדו הילדים מהמורה בתודה ובברכת „שבת שלום״.

לבית הספר היתה השפעה על העיירה כולה. השפה העברית מצאה לה מהלכים בקרב תושבי העיירה והגיעה גם אל פשוטי העם. צלילי השיר העברי נישאו בפי הנוער ואוירה עברית אפפה את העיירה.

לבית הספר של רדושקוביץ יצאו מוניטין בכל הסביבה, ומהעיירות הסמוכות נשלחו אליו ילדים רבים. בית הספר היה בן 5־6 כיתות ובו למדו כ־120 ילד וילדה בגיל 6—13. לא היתה כל הפליה בין ילד עני לעשיר, ולא שולח ילד מבית הספר אם לא השיגה יד הוריו לשלם שכר לימוד. המורים משכו בעול. בהחריף המצב יש ועמדה לפרוץ גם שביתה, אולם בסופו של דבר יושבו ההידורים והסכסוך חוסל, כמובן על חשבון אחריותם וותרנותם של המורים...

המורים נשאו בעול הדאגה ליצירת מקורות הכנסה נוספים לבית הספר. ואחד המקורות — לאמיתו של דבר גם היחיד — עריכת נשפים מטעם בית הספר. בנשפים האלה ניתנה תכנית מגוונת בהשתתפות הילדים בהצגות, דיקלומים וכו׳. לא תמיד היה המפעל מסתיים בהצלחה כספית, אולם נשפים אלה היו משאירים אחריהם ריוח בטוח אחר — שירים עבריים היו מושרים לאחר מכן בפי בני העיירה. הנשפים וההצגות היו מתקיימים בבנין־עץ ששימש מחסן. הותקנה שם בימה עראית ולמקומות ישיבה דאגו חברי „החלוץ" ו„החלוץ הצעיר". ובהופיע הבחורים הצעירים ברחוב עמוסים ספסלי־עץ ארוכים על גבם, מיד היתה הידיעה נפוצה בכל פינות העיירה: „בית הספר עורך נשף".

ליד בית הספר נוסד מועדון. כאן פותחה עבודה ענפה. היו ועדות שונות, כגון ועדת תרבות, ועדת שופטים, ועוד. ועדת התרבות שחבריה היו כולם ילדים ערכו ערבי קריאה־בציבור, ולאחר הקריאה התנהלו שיחות וויכוחים. הוצא גם עתון, שחובר ונערך על ידי הילדים עצמם. ועדת השופטים שקדה על היחסים ההדדיים בין חברי המועדון.

בית הספר על ארבעת חדריו שימש משכן גם לארגוני הנוער „החלוץ", „החלוץ הצעיר" ועוד שניהלו בו את פעולותיהם. לפעמים נדמה היה כאילו צר המקום מדי ולא יוכל להכיל בין כתליו את כל הענינים המרובים והענפים של הציבור, השפה העברית ותרבותה, התנועה הציונות והחלוצית. אך לא היה זה אלא חשש שוא — משגאה, פרצו מעינותיו חוצה והציפו את העיירה כולה — עידוד ונחמה.

ישכר קמנצקי

ביה"ס „תרבות" — בטרם עלה הכורת

הכרתי את רדושקוביץ בסוף שנת 1928, ואז כבר פנה הודה, פנה זיוה, פנה הדרה. כתוצאה ממלחמת העולם הראשונה נקבע הגבול הרוסי־פולני ליד העיירה ממש, ומרחב המחיה שלה נשאר מעבר לגבול. גם העיר מינסק, שאתה עמדה כל השנים בקשרי מסחר ותרבות, נשארה מעבר לגבול. מחנק ללא נשוא, כלכלי ותרבותי, פגע קשה באוכלוסיה היהודית של העיירה; נשבר מטה לחמה, נסתתמו מקורות פרנסתה ונפסקו צנורות היניקה התרבותית. לולא כשרון ההסתגלות המיוחד במינו של יהודי העיירה הגלותית, היו רבים אובדים בעניים. משען לחמם העיקרי נשארה החנוונות, והחנויות פרו ורבו ככמהין ופטריות אחרי הגשם. על פי רוב לא היתה בחנות אף פרוטה של הון עצמי, הכל נלקח בהקפה כנגד שטרות, ודאגותיו של החנווני היו כל היום, כיצד „מכסים" את השטרות. ו„על פת לחם יפשע גבר" — התחרות פרועה השתוללה בין החנוונים, בחינת והחזיקו שבעה חנוונים ב„גוי" אחד, ואחרים גם נתפסו לעסקים מפוקפקים... „המאושרים" בעיירה חיו על חשבון תמיכת קרוביהם באמריקה; היו מקבלים פשוט „קיצבה" מדי חודש בחדשו.

ככה נלחמה עיירה יהודית גוססת את מלחמת קיומה. אולם מבעד לדלות השחורה אפשר היה להכיר עוד סימני אצילות מימים עברו. זכרה רדושקוביץ בימי עניה ומרודיה את ימיה הטובים ולא יכלה להשלים עם ירידתה. בעיקר סבל הנוער בתוך המחנק הרוחני. בחירי הנוער הרדושקוביצי נשאו תמיד את נפשם להשכלה, לחיי יצירה, למרחב־יה (אגדת המשורר המצי"ר מ. צ. מאנה רחפה עדיין בחלל עולמה של העיירה), ופתאום סגר עליהם המדבר! ההרפתקנים ובעלי המרץ נשאו עיניהם אל מעבר לגבול, ולא אחד מהם התחמק בלילות אפלה, עבר את ה„רוביקון" ונבלע במעמקי רוסיה הגדולה והרחבה, אשר כל באיה לא ישובון. לאחרים קסמו האוניברסיטאות בווילנה ובפראג הרחוקה, והם גלו למקומות תורה אלה וחיו שם „כדרכה של תורה"... אולם ברובם נשארו תקועים בעיירה בתוך האוירה המנוונת ופרפרו כדגים בתוך הרשת. רבים מהם חלמו על עלייה לארץ, והגעגועים לחיי עבודה ויצירה באו לידי בטוי בארגוני הנוער כגון „החלוץ",

„השומר הצעיר" ו„בית"ר". אחדים הכשירו את עצמם לעלייה בקיבוצי הכשרה שונים, ועלייתו של חבר אשר זכה סוף סוף בסרטיפיקט הנכסף והגואל הפכה למאורע בחיי הנוער בעיירה והכניסה קצת אורה ושמחה בחיים האפורים והחדגוניים.

אולם לא רק הדור הצעיר לא השלים עם המציאות המרה; גם בין בני „הדור ההולך" נמצאו יחידי סגולה שלא השלימו עמה ושמרו על „צלם אלהים" שלא ימחה מעל פני העיירה.

יזכר כאן לברכה ר' יעקב משה אלפירוביץ, יהודי בר־אורין, חריף ופקח, שעם היותו שקוע במ"ט שערי מסחר נהג לקבוע עתים לתורה ואהב להשתעשע בדברי חכמה. „סודותיו" של אבן־עזרא בפירושו לתורה היו לעתים קרובות נושא לעיוניו ולחדודיו של תלמיד חכם מובהק זה. ויזכרו נא לשבח שומרים אחרים על „נר אלהים" שלא יכבה בעיירה, הלא הם: הרב ר' חיים שמואל לפידות, שני חתניו של ר' יצחק זלמן טאלער ז"ל וחתנו של ר' צבי איזקסון ז"ל. הם הביאו אתם מישיבות ליטא לרדושקוביץ את ריחה של תורה, ובזכותם לא פסק קול תורה בבתי־המדרש של העיירה.

*

נמצאו בעיירה גם כמה „יהודי שבת ויו"ט" שלא הסתפקו בחיי החולין, ודאגו לחיי שבת ויו"ט לא רק לעצמם אלא לעיירה כולה. אלה היו הציונים הבודדים — „הגחלת הלוחשת בערמת הדשן". בחושם הבריא הרגישו, כי קודם כל יש להציל מניוון חברתי ומוסרי את הדור הצעיר, וע"כ קמו ויסדו תיכף אחרי מלחמת העולם הראשונה בי"ס עברי. לא הייתי אז בעיירה ואינני יודע את גילגוליו הראשונים של המוסד, אולם בשנת 1928 היה מסונף לרשת בתי־הספר של „תרבות" בפולניה. בי"ס זה לא נתמך לא ע"י השלטונות ולא ע"י שום מוסד ציבורי יהודי. קיומו החמרי היה תלוי להלכה אך ורק בשכר הלימוד של הורי התלמידים, אולם למעשה הספיק שכר זה לכסות לכל היותר רק מחציתו של התקציב, וע"כ התלבטו תמיד עסקני החינוך בדפיציטים הכרוניים של המוסד. מאמצים רבים הושקעו בו הן ע"י עסקני החינוך והן ע"י המורים, כדי לאחות את הקצוות של התקציב ולא תמיד עלה הדבר בידם. בחלקו היה הגרעון מתכסה תמיד ע"י נשפים פומביים

שאורגנו ע״י המורים בעזרת הנוער החלוצי, ובחלקו — ע״י וותרנותם של המורים... הכירו המורים היטב את מסירותם הנאמנה של העסקנים וראו את מאמציהם הכנים לעשות כל מה שביכלתם לטובת המוסד, וע״כ ויתרו בסופו של דבר על חלק ממשכורתם הזעומה בחרדתם הרבה לגורלו של מוסד טיפוחם.

וכאן המקום להזכיר, כי בעיירה היה קיים אז עוד מוסד חינוכי ציבורי — „חדר דתי". מוסד זה נתמך ע״י יוצאי רדושקוביץ באמריקה, וע״כ היה הלימוד בו כמעט בחינם, ובכל זאת ביכרו בעלי־ההכרה מבין ההורים את ביה״ס העברי „תרבות" על פני מתחרהו וחסכו מתקציבם הדל והמצומצם כדי לשלם שכר־לימוד גבוה באופן יתסי.

נוסף למצוקה הכספית המתמדת „דאגה" הממשלה הפולנית „להנעים" את חיי המוסד בגזרות חדשות לבקרים. אלה היו הימים אחרי מהפכת פילסודסקי בשנת 1926, וה„סנציה" או כפי שקראו לה בקיצור „ב.ב.", עלתה אז לשלטון. רשת בתי־הספר של „תרבות" במדינה, שהלכה והתפתחה והקיפה חלק ניכר של ילדי ישראל, בעיקר במחוזות הספר, היתה למורת־רוחה, והשתדלה להצר את צעדיה בכל מיני אמצאות ואמתלאות, החל מגזרת הקוואליפיקציה של המורים ובדיקת כשרותם הפוליטית וכלה בגזרת הבניינים הבלתי מתאימים. סכנת סגירת ביה״ס מטעם השלטונות רחפה לא פעם על ראשי המורים והעסקנים, ורק הודות לעקשנותם הבלתי נרתעת עלה בידם תמיד לבטל ברגע האחרון את רוע הגזרה.

להדגמת הדברים אביא כאן כמה קטעים מתוך מכתבו של ועד ביה״ס ל„התאחדות עולי רדושקוביץ בא״י" מיום 8.9.35:

...„ביה״ס התקיים אשתקד באופן בלתי ליגלי, כי המנהלת לא אושרה ע״י הקורטור" — — — „השנה הגשנו לפני כחודש לקורטוריון בווילנה את תעודותיה של הח׳ ב. כדי לאשרה בתור מנהלת, אולם מכיוון שלא צירפה את תעודת הכשרות שלה, החזיר הקורטוריון את תעודותיה והודיע לנו שביה״ס סגור ואסור ללמוד בו" — — — „החברים שמואל בסין ונתן ויסבורד נסעו תיכף למולודטשנה ופנו אל הד״ר ק. בענין זה, ואך ורק הודות להתערבותו הרשו לנו לעבוד שבוע אחד בביה״ס. אם נספיק במשך השבוע לסדר את הענין — מוטב, ואם לאו צפויה סכנת סגירה לבית־ספרנו עד שהעניין יסודר" — — —

ככה נאבקו העסקנים המעטים והמסורים על קיומו של ביה״ס ולא נתנו לו להתמוטט. במקרים כאלה נעזרו תמיד ע״י השתדלותו האמיצה של העסקן הציבורי המפורסם לתהילה ד״ר יעקב ויגודסקי ז״ל מווילנה, שהיה אב ופטרון לכל בתי־הספר העבריים בגליל ווילנה. בשנת 1934, עם עלייתו ארצה של העסקן המסור והנאמן, הח׳ ליטמן שרצקביץ, שנשא בעול ביה״ס כל השנים, נפתח פתח־תקוה לביסוסו החמרי של המוסד. הוקמה אז „התאחדות עולי רדושקוביץ בא״י", במטרה לתמוך בביה״ס „תרבות" שבעיירה. הנהלת ביה״ס עמדה אז בפני בעיית בדק בניינו של ביה״ס והתאמתו לדרישות שלטונות החינוך. בתיקון זה היה מותנה קיומו של המוסד להבא. עסקני־התרבות

ביה״ס „תרבות" ברדושקוביץ — 1932

המקומיים לא יכלו בשום פנים להרים בכחות עצמם את הנטל הכספי הכרוך בכך, והיו אובדי עצות. ובעודם פונים כה וכה לבקש עזרה, נתקבלה הידיעה מא״י על הקמת ה„התאחדות" ומטרתה. העסקנים נשמו לרווחה, ובמחנה עברה הרינה: סוף סוף נמצא תומך וגואל למוסד המפרפר כל ימיו בין חיים ומוות! חמש הלירות הראשונות שנתקבלו מה„התאחדות" עודדו את המושכים בעול, ונגשו תיכף לבדק הבית.

השנים 1935־6 היו שנים קשות למוסד הן מבחינה חמרית הן מבחינה משפטית, ורק בשנות 1937־8 יצא המוסד לדרך המלך, כפי שיעיד מכתבו של ועד ביה״ס מיום 7.7.38. והרי כמה קטעים נרגשים ונוגעים עד הלב ממכתבם זה:

...„באנו לבשרכם הפעם בשורה טובה: בית־ספרנו הוציא בימים אלה את המחזור השני של בוגריו. זהו פרי לתפארת ולתהלה העלול להבריא את הנוער הרדושקוביצי ההולך ומתנוון מחוסר תורה ודרך־ארץ. הבוגרים האלה ערכו חגיגת־פרידה למוריהם, והובעו דברי תודה וברכה ל„התאחדות עולי רדושקוביץ בא״י״ העוזרת למוסד. וכאשר הזכירו את שמו של ר׳ יואל־דב איזקסון ז״ל, אבי ביה״ס ופטרונו, עמדו המסובים עמידת דום לזכרו תוך דממת קודש. חבל שלא הייתם באותו מעמד! שעה זו היתה בשבילכם שעת קורת־רוח, כי הייתם רואים, פרי עמלכם. מצבו של מוסדנו הוטב בהרבה; הוא כעת חי הנושא את עצמו מבחינה חמרית, וערכו עלה גם במובן החינוכי והתרבותי״. — — —

„בהזדמנות זו, בשעה שאנו קוצרים ברינה, הרינו מודים לכם מקרב לב על עזרתכם בזמן המצוקה והלחץ עד שזכינו לצאת למרחב״.

יזכרו כאן לברכה ולזכר־עולם עסקני התרבות המסורים והנאמנים בעיירתנו, הלא הם: ר׳ יואל ליפמן ז״ל, יו״ר ההסתדרות הציונית המקומית; ר׳ יואל־דב איזקסון ז״ל, יו״ר תרבות; יעקב כהנוביץ ז״ל, העסקן רב־הפעלים; ד״ר נתן ויסבורד ז״ל, חיים שפירא ז״ל, שמעון ז׳וקובסקי ז״ל, חיים גולדין ז״ל, דוב יצחק קופילוביץ ז״ל, ש. ויסנבלום ז״ל וא. זילבורג ז״ל. תהא נשמתם צרורה בצרור חיי האומה!

חושם הבריא של עסקני החינוך לא הטעה אותם. ביה״ס הפך למרכז ציבורי בעיירה וכל העבודה התרבותית של הנוער החלוצי התרכזה בין כתלי המוסד: הקראות, הרצאות, נשפים וכו׳. ביה״ס הציל חלק ניכר מן הנוער מחיי ניוון ובטלה. הרבה מחניכיו עלו ארצה וחיים כאן חיי עבודה ויצירה.

מי יגלה עפר מעיניכם, „יהודי שבת ויו״ט" דעיר רדושקוביץ — עמלכם לא היה לשוא!

ירושלים שמואל בסין

זכרונות
חוויות
רשמים

רפרופים ומחשבות

א. חלומות שנגוזו...

נוכחתי בכינוס בני העיירה שהתקיים ביום 17.3.51 בתל־אביב, לשם התייחדות עם נשמת קדושיה והנצחת זכרונם. הרגשתי את עצמי בין הנאספים בודדה וגלמודה, כי ברובם לא הכירו אותי כלל, וגם אני לא הכרתי אותם. הרי כבר עברו כחמשים שנה מיום שעזבתי את עיירתנו היפה ופרשתי ממנה בטרם היות בעולם רובם של משתתפי הכינוס. וככה ישבתי בתוך עדתי ומחשבות ורגשות שונים חלפו במוחי. הצטערתי במקצת על אשר הקדמתי להוולד בעולם, בטרם שנוסדו בעיירה שלנו מוסדות החינוך המודרניים שצצו בה בימים הבאים. לא היו עוד בימי בתי־ספר וספרייה החשובים כל כך להתפתחות הנוער. גם התנועה הציונית והחלוצית לא היתה קיימת עוד בזמני. אבא היה מספר לי שמשיח יבוא רכוב על סוס לבן וכל היהודים ילכו אז לארץ ישראל... ואילו בני העיירה שנוכחו בכינוס הופיעו לפני כאנשים שקיבלו מילדותם חינוך אחר לגמרי.

נעים היה לשבת בתוכם ולשמוע מפיהם ספורים שונים על חייהם ועל חיי העיירה, אם כי המאורעות שהתרחשו בינתים עוררו לרוב בלבי עצב ואימה, ולילות רבים אחרי הכינוס לא יכלתי לישון לזכרם.

עד היום אוהבת אני מאד את רדושקוביץ שלנו. חביבה עלי כל פינה שלה שנשארה בזכרוני ואין לך יום שלא אחשוב בו על עיירת מולדתי ולא אספר משהו על אנשיה החיים עוד בדמיוני. אולם נדמה כי הגעגועים בכלל על המקום שבו נולדנו נובעים ביחוד ממקור אישי וסוביקטיבי. נוהים אנו אחרי תקופת הילדות והנעורים שעזבנו אחרינו במקום מולדתנו, מתגעגעים אנו על עלומינו שחלפו שם. העוזבים את העיירה בעודם צעירים, מלאי חיים, אהבה ותקוות, לא יוכלו לשכוח עוד את שחר־חייהם המקסים ובמחשבתנו מתמזגים הגעגועים על קדמת נעורינו עם תמונות הבית והעיירה שנשארו בזכרוננו. כל אחד מאתנו חושב ומדמה, שאם יחזור אל המקום הנחמד שבלה בו ימי עלומיו ימצא

שם שוב אותם היופי והקסם, אותם הנעורים וחלומותיהם שעזב אחריו. אך לדאבוננו אין הדבר כן. יודעת אני זאת מנסיוני הפרטי.

כשעזבתי את עיירת מולדתי הייתי בת שמונה עשרה. באתי אז לאודיסה, הידועה ברוסיה בכינוי „היפהפיה של הדרום". שם גר אחי, והוא רצה שאיהנה עד כמה שאפשר מכל חמודות הכרך הנאה. הוא הוליכני אל כל מקום יפה, הראה לי כל בנין חשוב, והסביר לי הכל בבאורים מפורטים. אך לא מצאתי כל ענין בכל המראות הנאים הללו. נדמה לי אז, כי שום דבר לא ישווה ביפיו אל הנהר שבעיירתנו המתגלה לעינינו בכל מקום שאנו פונים: פעם אפיקו יותר רחב, ופעם הוא צר מאד; גשרי־עץ קטנים וצרים משמשים פה ושם למעבר מגדה לגדה, וילדות רועות אווזים על שפתו. הייתי נזכרת ביפי האילנות הגבוהים שבבית העלמין בעיירתנו, שהיו נשקפים לי מתלונות ביתנו, בנוף כל הסביבה המקסימה, והייתי מתגעגעת מאד הביתה. הייתי מתארת לי בדמיוני את גודל האושר לו יכולתי לחזור לשם לפחות לזמן קצר ולראות שוב את התל הנחמד על שפת הנהר מול גשר העץ הקטן, שהייתי הולכת לשם בשנות ילדותי להדיח את הכלים בימי הקיץ, צלחות וקערות של נחושת ופליז. הוי, כמה יקרים היו לי אז הזכרונות האלה!

והנה חלפו שנים אחדות ואני הספקתי להכיר את החיים מרובי־הצדדים, גם ליהנות מתענוגיהם וגם לסבול מפגעיהם. אחרי הפרעות שנתחוללו באודיסה בשנת 1905 עליתי ארצה, גרתי תחילה ביפו ואח"כ בבאר־שבע, אך געגועי אל עיירת מולדתי לא פסקו כל הזמן עד שבא סוף סוף היום הנכסף והמקווה. עליתי על דבשת הגמל ויצאתי מבאר־שבע ליפו, ירדתי באניה המפליגה לאודיסה, ומשם נסעתי ברכבת לרדושקוביץ. בחצות הלילה באתי לתחנת פטריסיק, ואחד העגלונים הביאני בשעה שלש לפנות בוקר אל ביתנו שב„סמטת הטטרים". הייתי מאושרה למאוד. חשבתי, שעם עלות השמש אראה שוב את כל מה שעזבתי כאן לפני שנים... אך לא כן הדבר, לא מצאתי כאן את כל מה שכה אוויתי לראות. הכל היה לכאורה כמו אז — אותו הנהר, גשר־העץ והאילנות, אותם האנשים שהתייחסו אלי בחביבות רבה, גם אותו התל האהוב עלי ששם הייתי מדיחה את הכלים... הכל עומד במקומו הקודם, ובכל זאת אינני מוצאה עוד כל מה שעזבתי כאן. נדמה לי משום־מה שהכל הצטמק ונעשה יותר קטן, יותר עלוב... לא יכולתי

להבין ולמצוא פשר למראה עיני, כאילו לפני אותו הדבר ולא אותו הדבר ממש. נחלתי אכזבה רבה, הצטערתי וגם נעצבתי למאוד. ושאלתי את עצמי בתמהון: מה קרה לי?

ורק אחרי חיטוט ממושך בהרגשותי ובחינת מצב נפשי תפשתי את הענין כמו שהוא. אמנם כן, הכל היה כמו אז, עמד בעינו בלי שנוי כפי שעזבתי אותו; אבל אני עצמי אינני עוד אותה שהייתי...

סבורה אני, כי זה טיב הזכרונות הנעימים אצל כל אדם בכלל. חושבים אנו, כי הרינו מתגעגעים על מקום ומצב מסויימים, בעוד שהיופי והקסם שבהם אינם אוביקטיביים אלא מעורים במצבנו הנפשי. כמהים אנו אל הילדות והנעורים שאינם שבים עוד...

ב. חצר בתי־הכנסת

גרנו בסימטה קטנה ללא שם, שאבא היה קורא לה בכתבתו הרוסית „הסימטה הטטרית" והיה מקבל על פיה מכתבים בדואר. זכורה אני, כי דעתו היתה זחה עליו בכל פעם שקרא על המעטפה את שמו ושם הסימטה. אכן נתקיים הכינוי שנתן לה גם בפי אחרים. הכינוי הזה בא משתי משפחות טטריות שהתגוררו באותה הסימטה. מכאן אפשר היה לצאת לארבע קצות העיירה: אל השוק, אל שדה־הקברות ואל הרחוב הראשי, המוליך אותך לכל מקום שאתה רוצה — לרחוב הווילנאי והמינסקאי וגם למגרש הדואר.

המגרש, שלפנים היה בו, כנראה, דואר העיירה, היה משמש לטיולים, והוא גובל באפר רחב־ידים נטוע כמה אילנות. הנהר החוצה את העיירה היה פה עמוק יותר מאשר במקום אחר, ובקיץ נהרו התושבים להתרחץ כאן. על שפת הנהר לא הוקמו שום סוכות לפשיטת בגדים, והמתרחצים התערטלו תחת שמי ה' וקפצו מיד אל המים. ואם קרה המקרה ועוברים ושבים נזדמנו כאן באותה שעה, הסתתרו המתרחצים בתוך הדשאים הגבוהים לבל תשלט בהם עין רעה. אך פעם אחת אירעה כאן תקלה. אל היריד השנתי הגדול של העיירה ב„חג השילוש"

נתכנסו המוני קבצנים ערלים, וכשהלכו להם אחרי היריד נשאר אחד מהם במקום, איש זקן ובעל זקן־שיבה ארוך, פנים מאירות ועינים צוחקות. הוא לא נגע באיש לרעה, אלא שהיה מסתתר בסבכי העצים בשעת הרחיצה בנהר ומציץ משם בתשאי אל הנערות הטובלות במים. כשנגלה מחבואו קיבל מנה יפה במכות וסטירות, ומאז נעלם כלעומת שבא.

בחפץ־לב הייתי עושה רצון אמא כשהיתה שולחת אותי לצרכיה אל השוק. הדרך לשם הוליכה על פני גשר־קורה, הנטוי מעל הנחל הצר והשטחי. מתוך הילוכי היתה לי אפשרות להסתכל במים ולראות שם דג קטן או חצץ נאה. ויש שיצרי השיאני לרדת ולהשתעשע קצת במים ולשכוח את שליחותה של אמא. אך מהרה עוררו אותי והחזירוני אל המציאות קולות המוני הנערים היוצאים מן ה„חדרים" כי הנה מעבר לגשר־הקורה השתרעה חצר בתי־הכנסת עם שאונה והמונה.

כשעברתי את הנחל, נזדקר מיד לעיני „בית־הכנסת הקר" בכל גדלו וגבהו. מימינו התנשא בית־המדרש הקטן, ולא הרחק ממנו הצידה קצת עמד ה„שטיבל" של החסידים, שהיה קרוב ללבי יותר מכל מועדי־אל, כי שם התפלל אבי והייתי באה הנה בכל שנה להקפות. חצר בתי־הכנסת היתה חביבה עלי ביותר מפני כמה טעמים, כמקום תנועת־חיים ושמחה. בעברך כאן בימות הקיץ שמעת בעד הדלתות הפתוחות את הדברים הנאמרים אצל חיים־השיל הפחח ובמאפיית צירה־מרה. ליד פתח ביתו של חיים־השיל היתה מנצנצת תמיד נסורת־הפח הגזורה והלבנה, ומפתחה של צירה־מרה בקע ועלה כל הימים ריח־הניחוח של מעשי־המאפה הטעימים מתנורה. לא הרחק משם התגורר שעיה החייט לגברות, שממעונו עלתה שירת התופרות התיוורות, המציצות לרגעים בחרדה בעד החלונות: הנה שעיה הולך! הוא לא אהב שירה זו, באמרו, כי תפירה הנעשית מתוך זימרה אין לה תקנה אלא פרימת התפרים... זכורה אני, כי שעיה תפר לי ולאחותי את השמלות החדשות לחתונת אחינו. הייתי אז כבת עשר שנים, וניתנה לי הזדמנות טובה לשקוד ולחזור על חלונות ביתו. וכמה מאושרה הייתי באותם הימים, ששמלת־הצמר האדומה שלי הוכנה בידי הגדול שבחייטים!...

בקירבת מקום היה דר אליהו־ליב עם זוגתו חיה־דינה. זה היה יהודי בעל קומה, שגבו כפוף ועיניו קצרות־ראות. כשהייתי עוברת על פני ביתו ושמעתי את קולו בעד החלונות הפתוחים, הייתי נוהגת

לעמוד ולהקשיב לשיחתו עם חיה־דינה. הוא הצטיין ככילי מופלג, ובסעדם יחד אל השולחן והיה חש בתאבונה של אשתו היה שואל אותה: „ובכן, חיה־דינה, אַת שבעה כבר?" ובטרם הספיקה זו להשיב על שאלתו היה מוסיף ואומר: „אני אכלתי כבר לשובע". אז נאלצה האשה לענות אחריו: „גם אני שבעה כמוך". ומיד היה נוטל את ככר־הלחם ומסמן אותה במגן־דוד, למען דעת אם לא נפרסה ממנה פרוסה נוספת. והדבר נעשה לא מתוך עוני, כי היה האיש אמיד והיה מלווה את מעותיו בנשך וברבית.

*

עולה בזכרוני גם זושה עושה־הנרות, „בעל־הבית" נאה עם זקן ארוך ומהודר ובעל קומה ישרה ובלתי כפופה כזו של יהודים אחרים בגילו. ומשום מה זכה להדרת־פנים? משום שהעמיס את כל עסק עשיית הנרות ומכירתם וכל משק הבית על אשתו ושתי בנותיו. ביחוד עמלה וטרחה בעבודה מרובה בתו הצעירה גרונה, אלא שלא נתברכה במזלה וקשה היה זיווגה. היא לא הצטיינה אמנם ביופי, אך פקחית היתה, זריזה וחרוצה, וקל־וחומר שהיתה יחסנית. מילתא זוטרתא, בתו של ר' זושה! אלא מאי? היא נשאה בעוון אחותה, שנכשלה באיזה עניין שהיה לשיחה בפי הבריות... ולפיכך לא עבר עוד שדכן הגון את סף ביתו של זושה להציע נכבדות בשביל גרונה כראוי לה. ובינתיים עמלה העלובה כל הימים בעשיית נרות־החלב ומכירתם בערבי שבתות לעקרות־הבית, שבועות וחדשים נקפו וגרונה יושבת ומצפה לתשועת ה'.

לאחרונה נענה לה בעל־הרחמים. מתה אשתו של בעל־הבית הגון ויחסן אף הוא, אברהם, חתנו של נטע'קה המלמד, שיש לו בית משלו בחצר בתי־הכנסיות והוא בעל פרנסה קבועה. בפרוס הפסח היתה לו מאפיה למצות, ובכל ימות השנה היתה אשתו החולנית אופה קצת גלוסקאות למכירה והוא עצמו היה עושה סחורה בכל הבא בידו: בסאה תבואה, בעור בהמה ובאגודות שער־חזיר ובכל אשר זימן לו הקב"ה. והנה מתה אשתו והניחה לו ששה ילדים קטנים, ומה יעשה יהודי שכמותו ולא ישא אשה אחרת? אך עברו שלשים יום לפטירת אשתו וכבר נמצאו אנשים טובים שהציעו לפניו את גרונה. והכל גמרו את ההלל, הודו ואמרו כי אין זיווג נאה מזה בעולם. ובכן מזל־טוב! העמידו חופה, וגרונה העלובה המשיכה את דרך עמלה. קודם עבודה

בעשיית הנרות, ועכשיו אפתה כעכים ופיתות וטיפלה בששת ילדי בעלה...

ויהי היום בתקופת החורף ואברהם אישה הלך אל אחד הכפרים לצרכי קניותיו. בכיס מעילו נמצאו באותה שעה גפרורים, שנתחממו מחום התנור, וכאשר לבש את המעיל אחזה בו האש. הוא הלך לדרכו וכשהרגיש בדבר מיהר לפשוט ולקרוע מעליו את בגדיו החרוכים, והוא חזר הביתה דווי ופרום־לבוש. וכאשר ראתה אותו גרונה בקלקלתו ונודע לה המקרה המעציב, לא התאפקה עוד ושפכה הפעם את כל מררתה וצרות־לבה. „לכה נא, אברהם — אמרה האשה — ולקחת את שק הקמח ומלאת אותו אפר, למען אשימנו על ראשך לאות אבל, וידעת את מכאובי ואסוני שבאו לי מזיווגי אתך". והיא געתה בבכי, מייללת ומתנה את סוד גורלה המר לאמר: „אחותי חטאה — ואני לקיתי!..."

ג. נשות־השוק

בעודני ילדה קטנה היה חל השוק הקבוע ביום הראשון לשבוע, ואחר כך נתקבלה פקודה להעביר את השוק ליום החמישי. זכורה אני, כי התושבים היו מיצרים ודואגים על כך, כי חששו שהשינוי יפגע בפרנסתם. אך אחרי כן צמחו ממנו שתים טובות: ראשית, לא שינו האכרים של כפרי הסביבה מהרה את ארחם והיו באים אל העיירה גם ביום הראשון, וממילא נזדמנה ליהודים קצת פרנסה בתחילת השבוע; ושנית, ניתנה עתה האפשרות לנשים העניות להרוויח משהו לשבת, בעוד שדמי־הפרנסה שלהן מהיום הראשון לא הספיקו לעולם עד אחרי השבת.

נשארו בזכרוני כמה נשים, שהיו נוהגות לקנות בשוק ביצים וקצת פירות ולחזור אחרי כן עם סחורתן על הבתים כדי להרוויח פרוטות ספורות לצרכי שבת־קודש. ומכיוון שלא היה בידן כסף מזומן לקניית הסחורה, נאלצו ללוות את הסכום הדרוש אור ליום החמישי על מנת להחזירו מחר בערב אחר השוק. והנה אירעה תקלה לאחת

מהן, תגרנית מובהקה הזקוקה לסכומים יתרים. זו היתה חיה השחורה, הדרה בקצה הרחוב הווילנאי. היא נצרכה ביותר לרובלים אחדים לעסקי השוק, אלא שקשה היה לה להשיגם. לאחרונה נמצא לה שכן אחד שהסכים לתתם בהלוואה, בתנאי שתשלם את חובה ביום הראשון לשבוע. אך הוא ישב וציפה ביום הראשון והיא לא באה, וכן נמנעה מלבוא גם ביום הראשון של השבוע הבא. אז טרח האיש והלך לביתה, אלא שהיא הסתכלה בו בתמהון כאינה מכירה אותו, ובפנותה לבעלה שאלה כמיתממה: „איצה, מי הוא האברך הזה ומה חפצו בביתנו?״

*

זכורה לי גם טייבה המטבילה, שהיו לה שתי פרנסות: בבית־המרחץ עסקה כמטבילת הנשים במקווה, ובשוק קנתה ביצים למכירה. היא גרה עם בעלה אצל שרה־דרייזה בחדר קטן סמוך למטבח. בימים ההם, אחרי השריפה הגדולה, הייתי שכיתה בבית שרה־דרייזה, העומד מול הכנסיה הפרבוסלבית. הייתי כרוכה ביותר אחרי המקום הזה, אהבתי גבעת הבניין, האילנות וצילם השטוח. אולי משום ששם עמד לפני השרפה ביתנו, שבצל קורתו נולדתי.

בימי משפט דרייפוס היה זלמן, בנה של שרה־דרייזה, מקבל את העתון „הצפירה״, כדי לעקוב אחרי מהלך הדברים. הייתי אז כבת עשר שנים, והמשפט עניין אותי. שמתי אזני כאפרכסת להקשיב אל השיחות באותו עניין, כשפני המשוחחים היו מודאגים ועצובים לעתים קרובות, והם חיכו בכליון־עינים לגליון הבא של העתון. אך הדבר לא נגע כלל לטייבה המטבילה, השקועה בעסקיה.

וזכור לי יום אחד, כשנתקבל העתון ובית שרה־דרייזה נתמלא אנשים מתווכחים בהמולה בדבר המשפט, אז יצאה טייבה מחדרה הקטן, שמה ידה מתוך חיבה על שכמו של זלמן ושאלה בתמימות: „הגידה נא לי, זלמנ׳קה רחימאי, מי הוא זה אותו דרייפוס? אדם בעל שלש רגלים?״

*

ומעניין לעניין נזכיר, אגב, את בית־המועצה („דומה״) בר־ץ, מין בניין בעל שתי קומות שעמד ברחוב המינסקאי סמוך לגנו של בויוויד. מראה הבית נחרת היטב בזכרוני, כי אבי היה מוליכני עמו בכל פעם

שביקר שם. במוסד זה עבד פקיד נוצרי, לא מקומי, המוכתר משום־מה בתואר קאפיטאן.*) הוא היה כבר איש בא בימים, ויחסי־ידידות נתרקמו בינו ובין היהודים. הפקיד השני היה יושה־איצה מנדל'ס גרינהויז, ואני זוכרת היטב אותו ואת אשתו. היו להם חמש בנות נאות ביותר ובן בשם מנדל, שהוא, כמדומה, כעת בארץ. חנות־האריגים שלהם היתה ליד בית מיכל הסייס, מול מעונו של צבי הסופר. פני יושה היו תמיד רצינים ועצובים כמעט, כי יהודי בעל חמש בנות ובן יחיד, חייו אינם קלים, כמובן, ביותר. אך בשבתו „בדומה" היו פניו מסבירות ואהב גם להתלוצץ לפרקים.

ובאותם הימים היתה בעיירה אשה בשם מושה־פייגל, שעסקה בלישת בצק ללחם במאפיות ובכל עבודות־עזר. היא היתה מטפלת בשעת הצורך בנשים חולות, ביולדות וכדומה. דמות־דיוקנה היתה דומה לגוש בצק, שהאצבעות קרצו בו, יצורי הפנים. אך במזגה היתה טובה ונוחה ביותר, ומעודה לא התקוטטה עם הנשים בחוץ. היא לקתה בעניות יותר מכל דלי העיירה, ואחרי צום יום־הכיפורים הפסיקה את התענית בתפוח־אדמה קר בקליפתו ובקורטוב ציר של דגים מלוחים. איש לא נתן לה כלום מימיה, ומעולם לא אספו נדבות בשבילה. אולם היא לא קבלה מעודה על מחסורה, והסתפקה במה שהיה לה.

ויהי היום ומושה־פייגה קיבלה מכתב מקרוביה באמריקה, המודיע לה כי עליה להשתדל ולקבל דרכייה, משום שיש בדעתם להביאה אליהם. היא שמחה מאוד על הדבר, והלכה לשאול לעצתו של יושה. הוא שמע לדבריה, הציע לפניה כמה שאלות ובדק לאחרונה בסימניה: צבע עיניה ושערותיה, שיעור קומתה וסימניה המיוחדים. אז סיפרה לו האשה כי בשעת לידתה היה עסק בטבורה, ומני אז נשאר לה שרר מגודל. ויושה נתן דעתו על הדבר.

ומאותו יום ואילך זכתה האשה לכינוי „מושה־פייגה בעלת הטבור", וכך נתפרסמה בעיירה. כינויים ניתנו, אגב, לכמה תושבים, לרוב לאנשים פשוטים ובעלי שכל טבעי ומפוקח. ואיפה הם כעת כל בני הדור ההוא? אשריהם, שהלכו להם בדרך כל הארץ ולא מתו במיתה משונה כצאצאיהם...

רמת־גן | צלה רמברג

---

* קציני־צבא שיצאו בדימוס נתקבלו לעבודה בעיריות.

אפית המצות

(מזהרורי הילדות)

בניין־עץ גדול וקודר מרוב ימים היה בית הסבתא שלי שושה נח״ס, שעמד בסימטה מפולשת לתוך „חצר בתי־הכנסת״. הוא הכיל חדר גדול ומסוייד, שהתבלט בו תנור גדול, והבריות המרובות שבבית היו מטפלות בו תמיד. כאן גרו הדודה העגונה תיה־אטה ושני ילדיה, שבעלה עזב אותה ונעלם באמריקה; והיא חיתה על פרנסות מקריות שונות כאפיית עוגיות מצועצעות לשוק ובישול בחתונות, פיטום אווזים בימות החורף וחכירת גני־ירקות. בחדר הקטן שמאחורי התנור ופרגוד־המחיצה דרו שכנים. החצר המרווחה של הבית נתמלאה מים ובוץ בימי הגשמים והפשרת השלגים, והיו עוברים בה אז על קורות וכפיסים למדרך כף רגל. מסביב היו סככות ולולים לאווזים, ושאון הגעגוע שלהם נתערב בהמולת טחנת־המים הקרובה.

בחודש שבין פורים לפסח נשתנו לגמרי פני הבית, הוא נתמלא אז חיי־־פעולה ותנועה ונעשה „מרכז״ של רוח־חג לכל העיירה. הותקנה כאן אפיית־המצות („פאדריאד״) לכל האוכלוסיה היהודית, תעשייה עונתית שהביאה התחדשות של חג־החירות ומשב האביב. ממחרת יום הפורים לבש הבית צורה חדשה לגמרי. המחיצה שבפינה פורקה והתנור הגדול הוגעל והוכן לתפקידו החדש וה„פסחי״, הקירות וקורות התקרה הולבנו בסיד ומנורת־נפט גדולה מטיפוס „לוקס״ נתלתה בהם. לאורך ההדר המרווח הושענו על חמורי־עץ שורות ארוכות של קרשים נקיים ומהוקצעים, שריח רענן נודף מהם; ומשני עבריהם ניצבו שני טורי נשים צעירות ומערוכים בידיהן לרקוע ולרדד את המצות. בפינת הבית ישבה אשה ולשה את העיסה בתוך אגן־נחושת מבהיק, ושני נערים עומדים עליה להגיש לה קמח במידה ומים במשורה כדי שלא תצטרך להפסיק את הלישה מחשש חימוץ הבצק. עבודתה התכופה והמעייפת היתה הקשה ביותר, והעלובה נאלצה לשמוע גם דברי בקורת וגינויי הנזרקים משורות הנשים המרקעות על העיסה הסמיכה והקשה ביותר המתפיחה את ידי המגלגלות. בראש שורות הקרשים שכנה כבוד „בעלת הבית״, שמצותיה נאפו באותה שעה; והיא חילקה „בצקיות״, מנות־עיסה

לנשים המרקעות, בזריזה להיפך את האשה הלשה שבפינה להקשות את העיסה כדי שהמצה תהיה יותר פריכה וטעימה. מדפי הקרשים עברו המצות המרוקעות לשולחן מיוחד מצופה פח נקי, ששם שירטטו אותן שני בחורים זריזים בגלגלי־נקיבה כדי למנוע מהן את התפיחה. בידם האחת המערוך המשמש להם כסרגול, ובשניה גלגל־הנקיבה העובר במהירות ומשרטט את עוגת־המצה בשורות־חיטוטים. ולאחרונה הושמו המצות קבוצות קבוצות על מקל ארוך ומהוקצע והוכנסו לתוך התנור הבוער בידי האופה, וכעבור רגעים מספר רדו אתן משם וריחן הטוב והיבש נתפשט ברחבי הבית. המצות עברו אז לתוך התיבה הגדולה שליד התנור, ומשם לסל־הנצרים הגדול של „יושקה הגוץ", הרזה והחרש, שהביא על גבו את שק הקמח מ„בעל־הבית" והחזיר לו את התוצרת האפויה. הסל היה גדול מן הנושא אותו והסתירו כמעט לגמרי, ובקבלו את דמי־השירות היה „יושקה הגוץ" מודה לנותן שכרו ומברך אותו בברכתו הרגילה: „יהי רצון שבשנה הבאה לא אהיה עוד שכיר־משרת, ואתה לא תוסיף להיות עוד המעביד שלי!"

התכונה החגיגית של אפיית המצות שימחה ביחוד את הילדים. בני בעל־המצות שבאפייתן עסקו באותו יום הגדילו את השאון בבית, שלחו ידם לכל המלאכות ועלזו על המצות הקטנות והנקובות שאפו בשבילם במיוחד. וגם אני, הנכדה של הסבתא, בעלת־הבית, הייתי מצטרפת אל הילדים החוגגים. בימים הבאים הובאו ממינסק מכונות לאפיית המצות בנוסח חדש, אך לא בטל גם הסדר הישן שרבים העדיפו אותו מטעמי כשרות וכדומה. וכקו אורה וחדווה ילדותית קורץ לי מערפלי העבר זכר כל אותה השמחה של מצווה בפרוס חג־המצות.

הדסה צוקרמן־ז'וקובסקי.

שמחת „סיום"

(קטע זכרונות)

נר לנשמת אמי שרה אפשטין ז"ל

יום־שבת. בבית רבה התכונה לקראת בואם של אנשי ה„חברה־ש"ס" העומדים לערוך בביתנו את „סיום" המסכת. השולחן הארוך, שבכל ימות השבוע מקומו על יד הקיר ועליו מגובבים תופינים, רקיקים ושאר מיני אפיה, הועמד עכשו באמצע החדר ועליו פרושה מפה צחורה ומבהיקה, ומסביב לו ספסלים ארוכים ושרפרפים לישיבה.

שרה אפשטין

אנו, הנשים, טרודות ועסוקות בעריכתו. פשטידות, דובשנים וכל מיני מאפה, כיד אמא הטובה עליה, מועלים על השולחן. חגיגיות בכל פנה. אמא כולה משולהבת, מזרזת ובודקת כל פרט.

— „הם באים! — עבר הקול. במתינות ובחשיבות צעדו אנשי ה„חברה־ש"ס" בקצה ה„שול־הויף" בכוון לביתנו. שומרים הם אמונים לאבינו המנוח שהיה חברם, וכמעט בכל חג ובעיקר בחגיגת „סיום" באים הם לברך את אמא, ובזה כאילו להקל עליה את סבלותיה ולנחמה בחיי אלמנותה.

בראש צועד הרב — הדרת קודש בפניו. על ידו ר' יעקב־פנחס — מבטו חריף ועז, ור' יקותיאל המלמד את אחי גמרא והוא שקוע בתוך תוכו. אחריהם שורה ארוכה של בחורי הישיבה שאבינו ז"ל היה מתנצח אתם בגפ"ת ובהלכות.

בברכת חג מיוחדת מתישבים הבאים ליד השולחן, מקדשים על היין, טועמים ומתכבדים כראוי. אחדים מבחורי הישיבה שהיו רגילים לאכול „ימים" על שלחננו מרגישים את עצמם כבני־בית, ואחרי

דברי התורה („הדרן") של הרב פותחים ב„זמירות". גילה, רינה, דיצה. רעש והמולה.

והנה, זוכרת אני, התרוקן הבית. על השולחן כוסיות הפוכות, פינכות ריקות ושיירי אוכל מפוזרים פה ושם. אמא עומדת נשענת בידה האחת על כסא ללא זיע וללא ניע. אין היא מרגישה בנו כלל. מבטה כבוש ושפתיה נעות.

— אמא! — קוראת אני — מה לך?

— הוי בתי! מודה אני לרבש"ע שזיכה את ביתנו בדברי־תורה של תלמידי חכמים כפי שהיה נהוג בחיי אבא ז"ל.

דבורה קריל

מן ההווי בעיירה

(משיחות נשים)

חנה־באַשה גורדון מספרת:

— סבורות אתן יקירותי שהחיים ניתנו לשעשועים? לא ולא! כשאני מתבוננת כעת בעולמנו אינני תופסת ומבינה כלל את הנשים הצעירות של ימינו. האשה יולדת כיום רק שני ילדים, וחסל! האם אלה הם חיים? חאַשה, המילדת שלי, היתה אומרת לי: „תנה־באַשה, תרנגולת המטילה ביצים בכל יום הכרבולת שלה אדומה והמטילה ביצים פעם ביובל מתהלכת ומקרקרת תמיד וכרבולתה כחולה". אמנם כן, הנשים של עכשיו הממעטות בלידה הן בעיני כתרנגלות קרקרניות ותו לא.

טיפחתי וגידלתי, ברוך השם, את שנים־עשר הילדים שלי בלי אומנות ומשרתות, וכלום היה חסר להם דבר? בצעירותי, כשהילדים היו קטנים, עבדתי עבודת פרך, לא היה שיעור וקץ לעמלי. הייתי קמה השכם בבוקר, יורדת לרחוב ומביאה אתי לחמניות משרה צירה־מרה׳ס וסל בשר מיושה הקצב. הייתי מכינה מרק־חלב לארוחת בוקר ומבשלת ארוחת צהרים. כשהייתי מטגנת לביבות מתפוחי אדמה סבבו אותי הילדים על יד האח, ובטרם הספקתי להוריד את הלביבות מהמחבת היו קוראים כולם בבת אחת: „לי! לי! לי!"

פעמיים בשבוע הייתי אופה לחם, ובערב־שבת אפיתי גם חלות ורקיקים. בקיץ הייתי מטגנת כל מיני ריבות ומרקחת, צידה לחורף, ובימי החורף הייתי מורחת את הריבה על הלחם ומגישה לילדים, בעוד שבקיץ אכלו לחם בחמאה ובחריץ גבינה.

גם בפרה טיפלתי. יום יום הייתי שמה לתוך התנור סירים מלאי־סובין ומים, מזון לפרה. את החלב הייתי מתמיצה בכדי חרס גדולים ומגבנת את הגבינה בתנור. לשתי ממנה חריצי־גבינה וייבשתי אותם שוב בתנור. כמו כן חיבצתי חמאה מהשמנת.

עלי להודות, יקירותי, כי אחרי יום העבודה לא היה עוד בכוחי לסדר את הבית, וכשהיתה ברכה בתי חוזרת מהחנות בערב היתה היא מסדרת ומנקה את הבית.

לפני ששכבנו לישון היינו נוהגים למנות את הילדים, פן יחסר אחד מן התריסר, בלי עין הרע, וקרה פעם שפייצ׳ינקה נעלמה, חפשנו אותה בכל מקום ולבסוף מצאנו אותה, כשהיא ישנה מאחורי שולחן־המימכר בחנות.

כן, יקירותי — מסיימת חנה באשה את ספורה — השנים עברו־חלפו, וברוך השם גידלתי את ילדי לתפארת. כה אזכה לנחת גם מנכדי.

חסיה בסין

צפרירי נעורים

(רשמים מתקופת הילדות)

הגדר שבצד ביתנו הקיפה כמה ערוגות משובצות פרחי נוי ממינים שונים. ראשי חמניות זהובות הציצו פה ושם, וגבעולי תירס התנשאו מעליהם כמושלי הגינה. מאחוריה השתרעה החצר למשחקינו במחבואים, בהקפות, בשודדים וכו׳. בצדה השני של החצר גבלה הגדר בגן הירק הגדול שלנו. בין הערוגות המרובות חצצה פה מענית, והן היו מכוסות במיני ירקות שונים לצרכי ביתנו. נזדמנו כאן יחד כרוב וגזר, מלפפונים ועגבניות, בצל וסלק ועוד. בקצה הגן הפונה אל הרחוב היתה הבאר, שממנה שאבו כל השכנים מים, ולנו הילדים שימשה כמקום שעשועים ועיסוק. בקיץ אהבנו להציץ למעמקיה ולהביט אל מי התהום המנצנצים ומפזזים בתחתיתה, ובימות החורף טיפלנו בגושי הקרח שנתגבשו מסביב לה, עזרנו לפנותם בגרזן וזרענו אפר וחול להקלת הגישה אליה. וכמה אמיץ־לב היה בעינינו אותו הפועל שהיה יורד ומשתלשל בחבל לעמקי הבאר לשם תיקון.

שכננו הזקן והעני יעקב־הירשל התגורר עם משפחתו בבית־העץ שמעבר לבאר ופרנסתו על גן־הירק. היו לו גם עזים מספקות חלב לצרכי משפחתו ותייש בעל זקן לבן וקרנים גדולות. עם יצור נגחני זה עמדתי בקשרי מלחמה תמידית. גרשתיו מביתנו כשפלש לתוכו, הפך את סדריו והבהיל את בני המשפחה, ולא נתתי לו דריסת־הרגל לגן הירקות להשביע רעבונו. חיבה מיוחדת היתה לו לפרחים היפים שגדלו בגינה, ששימשו לו לקינוח סעודה. ויהי היום ו„התכשיט" נתפס בידי כשהוא עומד על יד הגדר ומכלה את הפרחים. הניפותי עליו את מקלי וחמתו בערה בו עד להשחית. הוא זנק לקראתי, דחפני בקרניו ומי יודע מה היה עולה לי באחריתי לולא השכן הקרוב שחש לעזרתי.

השטח במדרון היה זרוע תפוחי אדמה ובלכתך בשביל לאורך התלם נתגלה לעיניך נוף מרהיב עין. שדות בר וכרי ירק נרחבים נדמו כאן למשבצת ריבועי פסיפס, וביניהם זרם ונתפתל אחד משני הנהרות שחצו את עיירתנו. נהר זה משכנו וקסם לנו הילדים בכל שעה פנויה

לבוא ולטבול במימיו הצוננים להשתובב ולהתפרקד ולהשתעשע על חופיו הדשואים וליהנות מזיו החמה.

הלאה מזה התחיל היער הגדול, שעיירתנו כאילו נתבאה בתוכו לבל תשורנה עין זר. שם היו בני העיירה מבלים את ימי השבתות, קושרים ערסלים בין העצים ונחים עליהם מעמלם. הילדים הרחיקו ללכת לעמקי היער, כדי ללקט גרגירים ופטריות והיו מביאים בגאוה את שללם להוריהם.

מעבר לנהר מזרחה השתרעה אחוזתה של „המטרוניתא" שניטקובה. שדות תבואה נרחבים היו שייכים לה, שהגיעו עד לשדרת־עצים צרה

רחוב מינסק

הנמשכת מדרום לצפון. כאן היה גבול המדינה, המפריד בין פולין ורוסיה הסוביטית. מעבר לגבול נראה כפר, כה קרוב אליך, אך גם רחוק ממך כרחוק מזרח ממערב. להגיע אליו לא ניתן לך וכחידה סתומה היה בעיניך ותעלומה אפפה אותו. עמדת תפוש־הרהורים, תוהה ובוהה במסתריו של אותו הכפר. הרי גם שם נולדים ומתים אנשים, ילדים

לומדים בבית הספר, בחורים ובחורות יוצאים במחולות בחגיגות ופועלים עובדים בשדה ובמלאכה. ובוודאי גם תושבי הכפר ההוא העיפו מצדם מבטים תמהים לעבר עיירתנו ותוהים על החיים הנעלמים השוקקים בתוכה.

ואמנם מרובי־צדדים וגוונים היו חיי העיירה. חלוקי הברזל של אופני העגלות השתקשקו על משבצת האבנים ברחובות והרעש שלהם נשמע למרחוק. כי לא זכתה העיירה לכבישי־אספלט חלקים של כרכים. העגלות היו עמוסות יבול מפרי הגן ומתנובת השדה, ירקות ועופות וקשורות להן בהמות־הבית. ביחוד רבה התנועה ביום החמישי בשבוע, יום השוק בר־ץ. האכרים היו מביאים למכירה את פרי תוצרתם וכולם נוהרים אל ככר השוק, מרכז ההמולה והרעש. כאן עמדו שורות הדוכנים המלאים כל מיני סחורות ובעליהן מכריזים בקולי־קולות על טיב מרכולתם כדי למשוך אליהם קונים, ושם התדיינו הקצבים עם האכרים על מחיר פרותיהם. סוחרים זעירים היו מתרוצצים בין הקהל בהולים וטרודים במיני עסק, וסייסים תקעו כף איש לרעהו כהסכמה למחיר הסוס הנמכר ושמו פעמיהם לבית המרזח לסיום טוב על כוס „וודקה". הסתובבו פה גם נשי העיירה עמוסות סלים לקניותיהן לקראת יום־השבת המתקרב. הפדיון בחנויות גבר ועלה, כי בדמי תמורת תוצרתם קנו שם האכרים את צרכי ביתם.

והנה נדם קולו הסואן של השוק ובא למחרתו יום הששי, היום השקט שבימי השבוע. בערוב היום נסגרו החנויות ובעלי המלאכה שבתו ממלאכתם ונדמה כי גם הם „הגויים" משתתפים ביום מנוחתנו. שלווה פרושה על פני העיירה. יום השבת, יום המנוחה.

שני בתי ספר היו בעיירה, הפולני־הממשלתי בעיקר לילדי הפולנים, והעברי „תרבות" שיהודי העיירה התגאו בו. שם למדו ילדי ישראל וגם אני נמניתי ביניהם וזכיתי לגמור את חוק למודיו בין תלמידי המחזור הראשון. ועד היום מחזיק טובה אני למורי בית הספר שעמלו לחנך את הנוער היהודי להקנות לו ערכי התרבות העברית ולעורר בלבו כיסופים לארץ־אבות.

חוץ מהלימודים ערכו התלמידים בצוותא גם טיולים בסביבות העיירה וכן בקרנו בכל שנה בביה"ס „תרבות" שבעיירה הסמוכה קראסנה ובאנו ביחסי ידידות עם תלמידיו. הם היו מחזירים לנו ביקורי־גומלין ועולים לקברו של המשורר מ.צ. מאנה שבבית העלמין שלנו.

חוויה נעימה ומיוחדת גרמו לנו ההצגות שערך בית הספר לכבוד חגים שונים. השתתפו בהן רוב התלמידים, מי בזמר ומי במחול ובדיקלום. ההצגות הללו היו אגב „מאורע" בשביל העיירה כולה והוכיחו להורי התלמידים עד כמה שפתנו הלאומית חיה בפי בניהם. וביותר היה חביב עלינו חג־הפורים, ומגילת אסתר שמשה לנו, כמובן, נושא להצגה. ניתן לנו כאן כר נרחב לגלם ולהדגים דמויות מימי קדם ע"י איפור ותלבשות שונות. הפרקים המוסיקליים של ההצגות היו זקוקים למנגנים והצטיין ביניהם חיים איצ'ה המנגן בכנור.

חיים איצ'ה החיגר היה אחד ה„כלי־זמרים" של העיירה, ואם כי מימיו לא למד מקצוע זה מפי מורים ולא ידע לקרוא בתווים הפליא את הקהל בנגינתו. גבוה וצנום היה, אפו ארוך ועיניו גדולות, תמהות ועצובות. הכובע עם המצחיה שמוט היה לו הצידה ונדמה כי לקוי הוא בשכלו במקצת. בשעת צחוקו היה מרים את רגלו הימנית ומסובבה כרוכב על אפניים. תושבי העיירה היו מזמינים את חיים איצ'ה לנגן בחתונות ונשפים, ואך משך בקשת כנורו ומיתריו השמיעו צלילי תוגה ועצב, או העלו את הניגון העליז של ה„שרלה" וכבר השתלט על חושי הקהל.

חיים איצ'ה היה מנגן בהצגותינו וגם בחזרות שקדמו להן. בימים שלפני הפורים, כשתקופת החורף עודנה בעצם תוקפה, היה מתעצל ללכת לחזרות, וכדי להניעו לכך, היינו שולחים אליו צירים לביתו שעמד בקצה „השולהויף". לרוב הטילו את התפקיד הזה עלי ועל חברי חילקה (בן הסנדלר מיציק). כאמצעי־עזר בשליחותנו היינו קונים סוכריות „לאנדריך" שחיים איצ'ה היה כרוך אחריהן ביותר. לרוב היינו מוצאים אותו שרוע על התנור ויישן והיה מתכעס מאוד כשעוררנוהו. באופן פסקני היה מודיע, כי לא יתכן כלל לרדת עכשו מהתנור. אך אחרי משא ומתן מייגע, הפצרות רבות והענקת סוכריות היה נעתר סוף סוף לבקשותינו והולך אתנו לחזרות.

באביב 1937 הגיע היום המקווה לעלית משפחתנו לארץ ישראל. השמחה היתה מהולה בעצב הפרידה מחברים וידידים. בני העיירה באו לברך אותנו בברכת־הפרידה ורבים הלכו ללוות אותנו בדרך. חוה־בילה טריגובוב קרובתנו נסעה אתנו עד תחנת הרכבת של אלכנוביץ. העגלה התרחקה במהירות והשמש שקעה. הפניתי את ראשי לעבר

העיירה, וראיתי את אורותיה האחרונים המנצנצים והרומזים לנו בברכת הדרך... כשירד הערב נכנסנו לכפר פוטניקי. האכרים כבר שבו מן השדה ונשמעה געיית פרות ונביחת כלבים. אי משם בקעה ועלתה שירה של קבוצת נוער וכעבור שעה קלה עמדנו בתחנת הרכבת של אלכנוביץ. נפנוף ידים אחרון של פרידה וחוה־בילה עודנה עומדת על הפסים וצופה ברכבת המתרחקת. עברה עננה מעממת את אור הירח, ודמותה נעלמה בחשכת הלילה. שיקשוק אופני הרכבת גובר והולך, ונדמה כאילו נשמע מתוכו הד נעימתו של השיר „אנו עולים ארצה".

בנימין שרצקביץ

מעשה אבות סימן לבנים

רבים הזכרונות מימי הילדות המלווים אותנו כנקודות־אורה בדרך חיינו. רישומם נחרת עמוק בזכרוננו ומשפיעים לא מעט על גיבוש אפיינו. שני מקרים שהייתי עד־ראיה להם בילדותי עודדו אותי והוסיפו לי עוז־רוח בימים יבואו.

מי לא הכיר בעיירה את אבי ר׳ פסח־חיים החייט, שבית המלאכה הגדול שלו עמד באמצע ככר־השוק ועבדו בו כשמונה פועלים. יהודי פשוט וישר היה, כרוב תושבי העיירה, חי לו על עמל כפיו והיה מקדים לשלם לפועליו את שכרם עוד בטרם סיפק לאמי את ההוצאות לצרכי השבת. ולא היתה לנו אף שבת אחת בלי „אורח" בביתנו לסעודת הצהרים, בלעדיו לא יתואר לנו „עונג שבת" כלל.

ומי לא הכיר בעיירה את דודי היקר והטוב, ר׳ יחזקאל (חאצ׳י) סוחר־הבדים. יהודי עצמאי ובעל הכרה היה, ולא נשא כל פגיעה בו בתור יהודי. והנה שני מקרים של אומץ־לב, שקרו לעיני, לאבי ז״ל ולדודי, ונתנו לי עידוד וחיזוק בימים הבאים.

בשנת 1915, בימי מלחמת העולם הראשונה והנסיגה הגדולה של הצבא הרוסי מפני הצבא הגרמני, נמלטו רוב בני העיירה ולא נשארו בה אלא משפחות בודדות, וביניהן משפחת אבי ודודי ר׳ חאצ׳י. דודי הפציר באבי שלא יזוז ממקומו, בחזקו את לבו לאמר: „אין דבר, לא יאכלו אותנו חיים". וככה נשארנו על נחלתנו הצנועה ולא סבלנו מפגעי הנדודים כשאר הפליטים בזמן ההוא. וזכור לי מקרה שאירע בערב יום הכיפורים. היהודים המעטים שבעיירה לא הלכו לבית הכנסת, וכל אחד התפלל תפילת „כל נדרי" בביתו. והנה הופיעה על מגרש השוק קבוצה של עשרה קוזקים. הם התחילו לחפש אחרי היהודים הבודדים שנשארו בעיירה ומצאו את המשפחה שלנו ובני בית הדוד חאצ׳י. הקוזקים צווחו בחמת רצח: „יהודונים, תנו כסף!" אחד מהם הרכוב על סוסו, שלף את חרבו ואמר להורידה על ראשו של דודי. אך הדוד לא נבהל והרים את מקל משענתו והלם בכוח על ראשו של הקוזק. החייל הנפגע נדהם מעצמת המכה ומהעזתו של היהודי, והשאיר

את רובהו וכידונו וברח. כגבור מנצח נראה אז דודי בעיני ולמדתי מכאן שאין ליהודי להרכין ראש ולהכנע מפני המתנקש בו.

מקרה אחר של עוז־רוח מצד אבי ז״ל אירע בשנת 1919, אחרי מהפכת אוקטובר ברוסיה. עיירתנו נכבשה אז בידי הצבא הפולני וראשונה התפרצו אליה „הפוזננציקים״, חיילי פוזין, שגם הם כמו הקוזקים הרוסים התאכזרו ליהודים. אחרי שקבלו מהממונים עליהם כמה שעות של חופש לשוד ולביזה כפרס על כיבוש המקום, התפזרו בעיירה והתחילו להתעלל כדרכם ביהודים. תפשו את לייב הרץ „הבעל־עגלה״, שביתו עמד בפינת כיכר השוק וקשרוהו לכלב גדול. הכלב נשך אותו והאומלל התפתל ביסוריו לקול צחוקם הפרוע של בני פוזין — חיות־האדם. אחד מהם הוציא את חרבו וגזר בה את זקנו של העלוב. אבי, שראה מפתח ביתו את המחזה המביש והאכזרי לא יכול להתאפק עוד, חטף מהשולחן את המספריים האמריקאיים הגדולים ופרץ החוצה. הוא ניגש לקצין הפולני ופנה אליו בלשון הפולנית השגורה בפיו לאמר: „מהרה נא ותן פקודה לחיילים להרפות מהיהודי הזה, ואם לא אתקע את המספריים הללו בבטנך״. תמה הקצין הצעיר על אומץ לבו של אבי ופקד על הבריונים כבקשתו. אף טפח לאבי על שכמו ושיבחו: בן־חיל אתה!

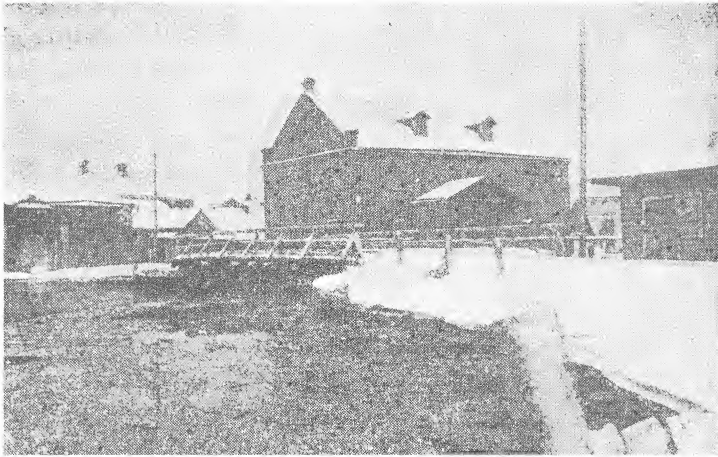
מעשי הגבורה של דודי ואבי עה״ש, שנעשו לעיני, השפיעו עלי במאד, ולמדתי מהם לקח מועיל לקום ולהתגונן בשעת הצורך. והנה אירע בעיירה מקרה שהיה בו צורך כזה. פעם אחת, בעת תחרות הספורט בזמן הפולנים, כשהקבוצה היהודית ניצחה את הפולנית, כעסו המנוצחים המבויישים, וה„שקצים״ הרשו לעצמם להתעלל קצת ביהודים. בחזרם מן המשחק בדרך „הרחוב הטטרי״ התחילו לנפץ זגוגיות החלונות בזריקת אבנים בבתי היהודים מתוך נאצות וגידופים. ואז צלחה עלי הרוח וקראתי ליהודים שלא יכנעו בפני הערלים. ארגנתי כמה מחברי והכינו בפורעים עד שברחו על נפשם. ואותה הרוח הוסיפה לפעום בי גם בימים הבאים עד שנגאלתי מן הנכר ועליתי ארצה.

ירחמיאל רזניק

מזכרונות ילדותי

נולדתי ברדושקוביץ ושם בליתי את שש שנות חיי הראשונות. מכל מה שעבר עלי שם אינני זוכרת אלא דברים מקוטעים.

יום חורף, פתי־שלג יורדות אט אט, העיירה מכוסה מרבד לבן, הבתים לבנים והעצים אף הם לבנים, לאן שתפנה — הכל לבן. פה ושם נראים עקבות בני־אדם וסימנים של גלגלי עגלה, אך עד מהרה מכסות פתי־השלג גם סימנים אלה, השיכבה הלבנה מתיישרת ולא נודע שעברו כאן בני־אדם. אך פתאום מפריעה את השקט הצחור

חורף בעיירה (במרכז — טחנת הקמח)

קבוצת ילדים עליזים לבושי פרוות חמות, המושכים אחריהם מגררות ופניהם לגבעה הקטנה שבמרכז העיירה. מטרתם לגלוש ממורד הגבעה; כולם עייפים ונושמים בכבדות, אך איש מהם אינו שם לב לעייפות. כל אחד יושב בתוך מגררתו, לוקח את החבל בידו ומתחיל לגלוש, וכל אחד משתדל להגיע הראשון לרגלי ההר. בשעת ההתחרות נוטה מגררת אחת הצידה ופוגעת בחברתה; ילדים שישבו בתוכן מתגלגלים

ונופלים מהן, והמגררות ממשיכות את דרכן בלי בעליהן. והנה נגמרה ההתחרות, הילדים מתחילים להתווכח ולצעוק, כל אחד אומר שהוא הגיע הראשון למטה. לאט לאט משתלט החושך והילדים חוזרים לבתיהם. — — —

*

כשהגיע הקיץ היתה נוסעת משפחתנו לאודרנקה, הקייטנה הסמוכה לעיירה. הימים בהירים ויפים, השמים תכולים והאדמה מכוסה ירק רענן. ליד הקייטנה משתרע יער גדול ורחב־ידים בשטח של עשרות קילומטרים. הקייטנים מבלים את רוב זמנם הפנוי ביער ונחים בתוך הערסלים הקשורים בין העצים. ליד היער זורם נחל, שבו מתרחצים הקייטנים. לאחר הרחיצה משתרעים הם על הדשא שליד הנחל ומתענגים להנאתם על חום השמש. ימים מלאי־זיו, הזכורים לי עד היום, כבחלום. — — —

*

בת שש הייתי בעזבי יחד עם הורי את עיירת מולדתי. משפחתנו קיבלה סרטיפיקטים לעלות ארצה. את שמחתי באותו היום לא אוכל לתאר בדברים. זה היה אולי היום המאושר ביותר בימי חיי. הרבה לא ידעתי על א״י ולא הבינותי את ערך נסיעתנו, אבל מושג כל־שהוא מזה קיבלתי מספורי אבא ואמא. אך זה לא הכל, העיקר היא התכונה בבית והנסיעות ברכבת ובאניה. כל זה היה חדש בשבילי ומושך, ולכן שמחתי מאוד בבשר לי אמי את הבשורה הטובה.

שבוע לפני הנסיעה התחלנו לארוז את חפצינו. בבית היתה מהומה; מזוודות וארגזים היו מונחים זה על־גבי זה; אמי והעוזרת שלנו עמדו וארזו את החפצים; חשבו ונמלכו מה לקחת ומה למכור, מה להשאיר לקרובים וכו׳. ובינתים היו נכנסים השכנים וכל אנשי העיירה להפרד מאתנו בברכה ולייעץ לנו עצות טובות בנוגע לנסיעתנו. האחד אמר: השמרו לכם באניה, תשגיחו על הילדים שלא יפלו המימה; השני: אל תרשו לילדים להוציא את הראש מהרכבת, כי זה מסוכן; השלישי: כשתגיעו לירושלים, אם ירצה השם, אל תשכחו ללכת לכותל המערבי. ככה הומטרו עלינו עצות מעצות שונות, ובתוך דברי הלקח והבינה עבר עלינו שבוע ההכנות לנסיעה. והנה הגיע היום האחרון

של היציאה לדרך. את היום הזה לא אשכח לעולם. כבר בבוקר באו אלינו המכרים והידידים, הביאו מתנות ונפרדו מאתנו בדמעות בעיניהם ובתקווה להפגש שוב יחד בא"י. מדי פעם בפעם נתווספו אנשים וילדים, והבית היה צר מהכיל את כל הקהל. ובשעה שכל הבית נתמלא מפה לפה, יצאתי לי לזמן־מה לסייר את העיירה ולראות בפעם האחרונה את הדברים שהייתי רגילה לראותם יום יום. כשחזרתי כבר החשיך היום ועגלה עמדה ליד ביתנו וחכתה לנוסעיה. עלינו עליה והיא זזה והתקדמה לאט לאט. כל בני העיירה ליוו אותנו. היה זה מראה בלתי נשכח: חושך, השמים זרועים כוכבים ולמטה מתנהלת לה שיירה של אנשים, המלווים משפחה העולה לא"י.

אסתר בסין

מעשי־קונדס של ילדים

בטענתם של המשכילים, שלילדי־ישראל בתפוצות חסרה כאילו עליצות ילדותית, ושמוכי־דכאון הם ונטולי כושר השתובבות, היה בודאי הרבה מההגזמה. הבקורת החריפה והמוצדקת שלהם לתנאים הקשים והמנוונים של חיי הגלות היא היא שסינוורה במדה ידועה את עיניהם ומנעה מהם לראות כיצד עליצותו וכוח־המצאתו הקונדסי של הילד בישראל פרצו להם דרך גם מתחת למעצורים הזרים.

ילדי ישראל בכל המקומות והזמנים, ועל אף כל התנאים המפריעים, ידעו להיות מעינות מפכי שובבות ילדותית להפליא, ידעו לגלות יזמה קונדסית רבה. ואני מוצא סמוכין ואישור להנחתי זו מזכרונותי על ילדותי אני, על ילדותם של בני־גילי ברדושקוביץ.

הנה כמה דוגמאות מני רבות —

חדרו של ה„מלמד מקראסנה" היה בדירתו של ר' יהושע אברהם איטשה׳ס. אותו בית שהיה עקום במקצת, משופע בגלל עמדו חציו במדרון, היה נתמך בעמודים אלכסוניים, והילדים ששו מאד לעמודים אלה, כי עליהם אפשר היה לטפס, לעסוק באמוני־אספורט פרימיטיביים, פרי המצאתם הם עצמם, ולא מעט סבל המלמד מקראסנה מזה, שתלמידיו היו מרבים באמצע השעורים, לקפוץ ולהתחמק מהגירסא הלמודית, כשהם אצים־רצים ישר לאותם עמודים מושכים וקוסמים.

וגזירה קשה נגזרה אז על המלמדים — קבלת „שיין" (תעודה ממשלתית להיתר־הוראה). לקבלת „שיין" כזה לא היה כלל צורך בבחינות, פטורים היו המלמדים מקבלי־ה„שיין" אפילו מידיעה כל שהיא בדבור הרוסי. את התעודה קיבלו באמצעותו של „מואיסיי" (פוליאקוב) ואפילו את פני ה„נדזירטל" (מפקד המשטרה במקום) לא ראו בעצמם. כל מה שנדרש מהם לקבלת התעודה הזאת היה מינימום של תנאים היגייניים ב„חדר", והרי דוקא מינימום צנוע זה חסר היה ברוב ה„חדרים" נוסף על כך חסו ה„מלמדים" אף על ההוצאה הכרוכה בקבלת התעודה, שמחירה היה שלשה רובל. משום כך השתמטו „מלמדים" רבים מלקבל את התעודה, ואת מלאכת קדשם עשו בהסתר, ופחדו תמיד מפני

ה„נדזירטל", שלא יגלה, חלילה, את קיומם הבלתי־לגלי של „חדריהם".
ואף המלמד מקראסנה היה בין המשתמטים מקבלת־התעודה. ואנו הילדים
ידענו על כך, ואם „מציאה" כזאת באה לידינו, כיצד נחמיצנה?

ובאותם הימים הופיעו האפניים הראשונים בעיירה, ובעל האפניים
האלה היה ה„נדזירטל" בכבודו ובעצמו. בשעה שהיה רכוב על האפניים,
היה מצלצל בפעמון שהותקן לכלי־רכבו על מנת להזהיר את העוברים
ושבים ברחוב שיפנו לו את הדרך. עצם האפניים משכו את לבותינו
וביחוד פעמון הקסם שבהם. והנה בא ל„חדר" קלמן בן־הרב, ילד
שהצטיין תמיד ביזמתו הקונדסית והיה ראש וראשון לכל מעשה־
שובבות, ועצה מחוכמת בפיו: חבריא, ה„מלמד" שלנו מפחד פחד
מוות מה„נדזירטל", והרי הסימן להתקרבותו של ה„נדזירטל" לאיזה
שהוא מקום הוא בפעמון שלו, ועל כן הבה נשיג גם אנו פעמון
ונרמה ונפחיד את ה„מלמד"!

עצתו נתקבלה. מישהו השיג והביא פעמון, ומאז התחילה פרשת
ההתעללות ב„מלמד" שלנו. תוך כדי למוד, ברגע שה„מלמד" שלנו
היה מגיע לשיא ההתלהבות בהסברתו פרק בתנ"ך, כשהירבה לסלסל
בקול־זימרתו המלווה את ההסברה, נשמע פתאום צלצול פעמון: „רבי,
הנדזירטל מתקרב", ומיד היינו זורקים בחפזה לכל עבר את ספרי־
הלימוד, קופצים דרך החלון והדלת החוצה וממהרים מיד, כמובן,
למכשירי־האספורט שלנו, והרבי עצמו היה נחבא באיזה מקום שהוא
כששניו דא לדא נקשן...

כילדים קטנים לא ידענו מידה ותישוב — ומשום כך הגדשנו
את הסאה במעשה קונדס זה, קרבנו את ה„נדזירטל" לחדר פעמים
רבות מדי במשך היום ותחבולתנו נתגלתה ע"י כך במהרה לרבי,
ואנו באנו על ענשנו; אבל זמן ממושך למדי נהנינו מהמצאתנו
הקונדסית הזאת.

ר' שמואל־ליב המלמד, שהיה גם שמש ב„שטיבל" הליבאוויטשי,
היה נשאר בימי־החורף ב„שטיבל", ששם היה החדר שלו, מספר שעות
בערב גם לאחרי שהילדים כבר התפזרו לבתיהם. הוא נשאר שם למלא
את המוטל עליו כ„שמש", ועסק בהסקת התנורים ובניקוי הבית. והנה
כשנכנס החורף, באה ונוספה שמחה בעולם הילדים, נוספו להם
אפשרויות של מעשי קונדס. אחד מאלה: ההתחלקות מראש הגבעה

שבשוק־העיר למטה, וכיצד מתחלקין? — מקדימין וחוצבים מהקרח שבנהר חתיכות מרובעות וגדולות, מתקינין בהן שקערורית באמצע, שמים בה מצע־תבן למען יהא נוח ורך לשבת; בכל „עגלת־חורף" כזאת יושב ילד, את כל ה„עגלות" מסדרים בשורה ארוכה, אחת מאחורי השניה, האחד מקבל על עצמו את התפקיד לשרת את חבריו, דוחף כל „עגלה" זו אחר זו למטה — ומרוץ ה„עגלות" מתחיל, כשהוא מלווה תשואות ורעש־של־שמחה מצד כל הילדים. תוך כדי „מסען" מסתבכות „העגלות", נתקלות זו בזו, מתערבלות יחד, וזה עוד מוסיף שמחת־שובבות. ויהי הלילה — (אין „ויהי" אלא לשון־צרה) — ואחת „העגלות", הראשונה שבשורה, נתקלה פתאום באיש והפילתו, ובטרם הספיק הנופל להחלץ ולקום, קפצו ובאו עליו עוד ועוד „עגלות", וכולן התהפכו על היושבים בהן, נערמו וכסו את האיש שנפל. נשמעה אך אנחתו מתחת המפולת. הילדים, מודהמים ונרעשים, קמו ונחפזו לבתיהם, מבלי שידעו מיהו האיש שהיה קרבנם. דבר זה נודע להם אך למחרת־היום, כשבאו ל„חדר" וראו שר' שמואל־ליב כולו חבוש, פצעים לו בפניו ובכל גופו, והוא נאנח כל הזמן מעצמת־כאב. לבם נקפם על המעשה, אולם מה שהטרידם והכביד עליהם ביותר היתה סקרנותם שלא נתנה להם מנוח: האם יודע הרבי מי הפילו? —

והרבי עצמו בהתנהגותו עם הילדים כתמול־שלשום לא הפליט אף מלה מפיו על עושי מעשה־הקונדס, והילדים מתלחשים ביניהם ומנחשים ברעדה: האם יודע הוא ועושה את עצמו כלא־יודע, או לא יודע באמת על עושי־המעשה? ואני זוכר יפה: את הכל הייתי נותן באותם ימים ספוגי חויה קשה, ימים שנמשכו כשבועות מרובים, ובלבד שהרבי יכעס, יטיף מוסר, אפילו יביא אותנו על ענשנו. ורצוני זה נתמלא סוף־סוף. ביום הששי, בטרם התפזרנו, קם ר' שמואל־ליב והודיע: השארו, יש לנו עוד משהו לסדר. ומיד צווה על כולנו להסתדר בשורה וישכיב לפי הסדר את האחד אחרי השני על הספסל וכבדנו במלקות. והוסיף: זה לך על מסע־הלילה שלך בעגלת־החורף!...

וזוכר אני יפה: כולנו יצאנו בפעם הראשונה ממלקות בסיפוק...

ד"ר ישראל דובין (רבקאי)

אשליות ילדות

תעשיית סביבונים

איצ׳ה שלום׳ס, זקן סארקאסטי ואחיו של פרנס הקהילה יהודה שלום׳ס, היה נוהג להתלוצץ בי מתוך חיבה אחרי התפילה בבית־המדרש הישן, להשיאני בדברי הבאי ולצבוט בלחיי צביטה מניחה רושם. פעם, לפני החנוכה, הציע לפני בשעת קיפול הטלית ותפילין עסק גדול: לייסד בשותפות תעשיית סביבונים. הוא מצידו התחייב להמציא את העופרת בכמות הדרושה, ועלי הטיל להתיכה בדפוס של מקל עבה מפוצל ועשוי לדבר.

— היכן תקח כל כך הרבה עופרת? — פקפקתי.

— פשוט מאוד — אמר הזקן ברצינות — אתן לך כל הצלחות והכפות של עופרת שברשותי, ואתה תשבור אותן ותשתמש בהן למלאכתך.

העניין נתקבל על דעתי, ובאותו ערב סגריר של גשמי־שלג טפסתי ועליתי לקומה השניה של מעונו אשר ב„עיר העתיקה״.

הזקן וזקנתו ישבו לשולחן ושתו תה, וביניהם קרס על כסא חתול גדול וצהוב „המתרחץ״ בלשונו.

— באתי לקחת את הצלחות והכפות של עופרת — הודעתי מתוך מעשיות נפרזה.

הזקן גרד בזקנו הלבנבן, חייך בערמה ואמר:

— טוב, אני ואשתי מסכימים, אך צריך לשאול גם את פי החתול המלקק אותן.

שני בני הזוג צחקו מטוב לב. ובאותו רגע הבינותי, כי הזקן „התעלל״ בי...

דפוס

מילדותי גבר בי היצר להוציא מתחת ידי ספרים קטנים מודפסים, ותמיד חלמתי על דפוס קטן משלי. אך כיצד להשיג אותו? מחשבה זו העסיקה אותי תמיד. והנה נפלה פעם לידי אבן־השחזה רכה, שחורה

וארוכה, של שוחטים ומוהלים, ואחד הנערים אמר כי אפשר לעשות ממנה חותמת. אז עלה הרעיון על לבי, כי יש לגזרה לגזרים וליצור ממנה דפוס.

הצעתי את העניין בהתלהבות לפני חברי, בשבתנו יחד על גדר מחוץ לעיירה, ומיד נוסדה חברה שיתופית להדפסה. החלטנו לחתוך את האבן לכ"ב חתיכות צרות וארוכות כמספר אותיות הא"ב, ולחרות בראש כל חתיכה אות בולטת אחת.

גמרנו ועשינו. עבדנו, בשעות החופש מלימודים, בשקידה ובזיעת־אפיים. השתמשנו באולרים חדים, ולא אצבע אחת לקתה ביבלת ונחתכה, וביום שישי אחד נשלמה המלאכה הקשה.

צירפנו את ווי־האבן עם האותיות למלים, קשרנו אותם יחד בחוט, טבלנו את קצותם בדיו, וההדפסה החלה בתרועת־שמחה. אך מהרה נשתררה מבוכה. שכחנו להכין חמש האותיות הסופיות של מנצפ"ך.

ישבנו זמן־מה על הגדר משותקים ועגומים. ומאין ברירה החלטנו לחכות להזדמנות של אבן־השחזה אחרת...

אפונה

ביום־קיץ נאה אחד, בבקרו של ערב שבת, הסתי את אחי הבכור לעבירה, שתחילתה משכה את הלב ואחריתה מרה.

במרחק קילומטר אחד מן העיירה, מול החורשה האפלולית, השתרעה חלקת־שדה זרועה אפונה. והתרמילים המלאים והירוקים, הנתלים בין העלים הקטנטנים, תאווה־לעינים ומבטיחים נופת־צופים.

התכנית שלי היתה מקסימה. נמלא כיסינו תרמילים, ואחר כך נרד אל הנחל אשר על פני האחו, נטבול בשרנו במים הזכים והחמים, נשב חצי־ערומים בחציר הגבוה ונעדן נפשנו בשלל.

אחי גרד באחת מפאותיו ופיקפק.

— מה הסכנה? — דברתי על לבו — המקום שקט, ומעולם לא ראיתי שם גוי. נקטוף חיש מהר ונברח...

הגענו משולהבים, ושקענו שפופים בין הערוגות בחסות שורת שיחים. הנשימה עצורה, והאצבעות הקדחתניות ארו ארו...

ופתאום גערה צרודה בלשון ערלים:

— הוי, כלבים! אני אראה לכם...

לפני עינינו שנתערפלו ריפרפו מוקיים גבוהים, ויד גסה תלשה מעל ראשינו את הכובעים — שתי מגבעות של לבד חום ורך ממין אחד, שגאוותנו היתה עליהן. קמנו ונמלטנו כל עוד נפשנו בנו.

רצנו נושמים ומבוהלים אל הנחל אשר על פני האחו. מן התכנית המקסימה הקודמת של הרחיצה במים והמנוחה בדשא, לא נשאר עוד כל זכר.

מהרנו להריק מכיסינו את המטען המסוכן, ועל החציר הגבוה נערמו שני תלים עלובים של תרמילים.

שנינו עמדנו לעומתם בוהים ומבולבלים וטכסנו עצה נמהרה כיצד להסוות את האסון.

— נגיד כי פשטנו בגדינו לטבילה, והרוח נשאה את הכובעים אל זרם המים.

אמתלה דחוקה. אך איך נכנס העירה בגילוי־ראש?

*

להרפתקה המעציבה היו עוד גילגולים נוספים.

כשהופענו אני ואחי הבכור באותה השבת בבית־הכנסת, תמהו והתלוצצו החברים על שני הכובעים החדשים והבלתי־מוצלחים ביותר שקנינו בחפזון בערב שבת בין־השמשות אצל הכבען. אך צרה חדשה ויותר גדולה היתה צפויה לנו עוד.

בשעות הטיול בשבת, כנטות היום, הוצגו שתי מגבעות הלבד החום והרך לראווה ולמכירה בחווה הקרובה אשר בעיבורה של העיירה. הן הוכרו מיד על ידי זוגות הטיילנים, ובערב אחרי ה„הבדלה" הושבו משבותן.

— סליחה, פאני ראָבין! — הצטדק השומר הערל עם המוקיים הגבוהים ובידו שתי המגבעות נתונות זו בתוך זו — כה תשמרני הבתולה הקדושה, כי לא ידעתי של מי הן...

וכשנפטר והלך אחרי גמיעת כוס קטנה, התחיל עצם „יום־הדין הגדול", שאלהי ישראל ישמרנו ממנו...

מ. ד.

אודראנקה

(מונולוג של ר׳ זושה קופילוביץ, מייסד הקייטנה)

— בקשה קטנה יש לי אליך, דובה יקירתי. מכיוון שאַת נוסעת לא״י, הואילי נא ושלחי לי משם שקיק עפר הארץ. יותר קל יהיה לי למות, אם אדע שקומץ אדמת הקודש יושם מראשותי.

— אַת מזמינה אותי, דובה החביבה, לשבת ולפוש קצת, לשתות כוס חמין. אי, דברים בטלים. העיקר הוא, שאני ובני מתרוצצים כעת לבטלה באודראנקה כשם שאחינו בני ישראל טורחים ועמלים להבל וריק כאן בעיירה. מיום שנגמרה מלחמת־העולם והגבול הוצב לנוכח פנינו ממש, אוי ואבוי לנו, חשך העולם בעד כולנו. כשאני מהלך כשתי ווירסטאות ביער אודראנקה, רואה אני כבר לפני את המשמר הרוסי. וכן הדבר בעיירה גופה. כשאַת מרחיקה ללכת כברת ארץ אחרי המפחה של חוני בואך לאחוזת־שניטקה קאליסברג, צצים כבר לפניך החיילים האדומים, היושבים על הגבעה ומייבשים את אנפילאותיהם.

— אללי לנו, דובה, נטלו מדינה גדולה וטובה כרוסיה וגזרו אותה לנתחים. הרי זה, אלף אלפי הבדלות, כאילו נטלו קלף של פרשה וחתכו אותו למזוזות. כל מערבה של רוסיה הלבנה נספח לפולין, וגם אנו נכללנו בתחום זה. כן הוקמו מדינות ליטא ולטביה, קינים קינים, אפרכיות קטנוניות וחדשות ככמהין ופטריות. רצונך לנסוע מווילנה לקובנה, הבה וויזה! מקובנה לדווינסק, בבקשה וויזה!

— לפנים, דובה יקירתי — נאנח זושה כזוכר נשכחות — היה העולם חפשי ופתוח לגמרי, ויהודים עמדו ונסעו להם לאמריקה כאוות נפשם. לכך היו דרושות להם רק דרכיה וויזה. וכיום סגורה ומסוגרה גם אמריקה זו עצמה, ומיכסה קָבעה לה להכנסת אורחים. ולא עוד אלא שאפילו מינסק הסמוכה נותקה מרדושקוביץ, והכפרים השוכנים בל״ה הוויארסטאוֹת שבינינו לבינה נקרעו מעלינו. אדרבה, נסי נא להכנס, אם תוכלי לכפר הוייה שבדרך זו, ועל אחת כמה וכמה שאין לנו דריסת־הרגל במינסק עצמה. על הסביבה שבינינו ובין מולודטשנה

נמנים עוד רק הכפרים וולוקס ופוטניקה, וולוטשקה וורמייקה, הורנוויטש ואלכנוביץ וקצת ישובים אחרים. והרי על קומץ הכפרים הללו צריכות להתפרנס גם העיירות קראַסנה, הורודוק וראקוב.

*

— שואלת אַת, דובה הטובה, מה נשמע באודראנקה, הרחוקה מכאן רק דרך חצי שעה ברגל ורבע שעה בעגלה. הרי כחדר מצטרף לבית היא אודראנקה שלי לגבי רדושקוביץ, ואני ומשפחתי בנינו אותה והנחנו יסודותיה. בן אחד ושבע בנות נולדו לי, ומלבד בת אחת שנישאה במינסק התחתנו כולם באודראנקה. הקימותי, ברוך השם, בית, היינו, מעון־קיץ כמקור־פרנסה, לכל אחת מבנותי, ובני יעקב יושב אתי בביתי וכלתי מנהלת המשק אחרי מות אשתי החרוצה ע"ה.

— היכן לקחתי כסף לכך? אל תדאגי, דובה. לפני המלחמה היו באים לשבת בקייטנה שלנו כמה מעשירי מינסק, והם הקדימו לתת לי כספים ביד רחבה. וככה בניתי לי ששה מעונות־קיץ עם יציעות בשביל הגבירים, בעוד שבני משפחתי היו מצטמצמים בימות החמה בחדר אחד או שנים. לא ישבנו, אגב, בחיבוק־ידים גם בסתיו ובחורף, ומצאנו רווח נוסף לפרנסתנו בכל מיני מסחר. עשינו עסקים בפיטריות, בזיפי־חזיר ובעורות יבשים, שנמכרו לסוחרי העיירה; וכן ייבשנו גרגירי אוכמניות שאספנו ביער ואבקת־חציר לצרכי בתי־המרקחת.

— בינתיים הלך ונתפתח ישובה של אודראנקה ושופרו בה החיים. באחז כאן גם אחי משה־שמואל והקים בית למשפחתו. ואחת מבנותי וגם בני פתחו להם מסעדות, והם השפיעו על הקייטנים מכל טוב — חלב וחמאה, תות בשמנת וכדומה. הוקמה באודראנקה גם תעשיית זיקוק לזפת של ליב קופיליביץ, יהודי בן־תורה המחנך את בניו ב„חדרים" של העיירה ובישיבות. לפי חוזה עם האצילה יאנישבסקה, בעלת היער, היו עוקרים הערלים שרשי גזעים ומפיקים מהם את השרף.

— הכלל, דובה, היו לנו באודראנקה ימים טובים ומאושרים, וגם עתה, תהילה לאל, עודנו חיים וקיימים. משנותקה מאתנו מינסק היתה אודראנקה לקייטנה של ערי המחוז כולו, ובאים אלינו לישיבת־קיץ יהודים אמידים מווילייקה ומולודצנה, לבידוב, קורניץ וראקוב. מוצאים אצלנו מרגוע ומנוחה הרופא והרוקח, המורים והמורות מרדושקוביץ, וגם עשירי מינסק שעברו לווילנה זוכרים לנו „חסד נעורים" ובאים

ל„קייט" באודראנקה. ובאמת אין לך בעולם מקום נופש ועונג טוב מאודראנקה. אחרי המטר החם בקיץ מתבשם כאן העולם בכל מיני ריחות נפלאים, ואני יושב לי על היציע, מעיין ב„עין יעקב" ונהנה בכל רמ"ח אברי מן הגן־עדן של הקדוש־ברוך־הוא. הנהר הצח השוטף ועובר לפני היער העבות, הנמשך לכמה וכמה פרסאות, והאוויר המשובב נפש, מרננים בבשרי ונושאים את דמיוני למרחקים. לא חסרה לנו, ברוך השם, גם יהדות רוחנית. יש בביתי ספר־תורה משלי, ובכל שבת מתאסף כאן „מנין" לתפילה. ל„ימים נוראים" נוסעים אנו לרדושקוביץ, ונהנים מתפילתו של חזן נעים־זמירות. טעם „גלות" מרה מטעים לנו רק ה„סקווסטראטור" הפולני. בכל יום שני וחמישי הוא מופיע באודראנקה וסוחט מאתנו מסים וארנוניות בעד כל קייטנה וגינה, מכל עסק ומשלוח־יד...

— אשריך איפוא, דובה, שאַת נוסעת לארץ הקודש והגאולה. ואל נא תשכחי לשלוח לי את שקיק העפר כמטען ליום האחרון...

*

כיצד ומתי מצא זושה את מותו? השמועה מספרת, כי הערל, שומר היער הגדול והטוב, המית ברובהו את כל יהודי אודראנקה בימי השואה הנאצית...

חסיה בסין

מאגדות העיירה

לא ידוע כמה מן האמת ההיסטורית יש באגדות על עברה של רדושקוביץ, אך שמעתי אותן מפי אנשים שונים ובזמנים שונים ויש לשער כי אינן בדויות לגמרי.

מספרים, למשל, כי ה„בראָזקות", שדרות עצי־הליבנה משני צדי הדרך בקצה רחוב ווילנה ניטעו בימי יקטרינה הגדולה, מלכת רוסיה. תחילתן של השדרות בוארשה בואכה סמולינסק וסופן מגיע עד קובנה אשר בליטא. והאגדה מפארת את המאורע בספור הבא: כשעברה המלכה לתור את גלילות המדינה הופיעה גם בסביבות העיירה שלנו. השרים והחיילים העומדים בשני טורים משני עברי הדרך הריעו בקול לכבוד השליטה האדירה וקראו: ראַדויסיאַ קראַסנאַיאַ מאָלאָדיצאַ! („עלזי, בת־החייל הנאוה"!). ושלש מילות הקילוס הללו היו לשמות שלש העיירות הסמוכות שבסביבה: רדושקוביץ, קראַסנה, ומולודצנה.

*

רבים מאתנו זוכרים את ה„גילדענע בערגל" („תל־הזהב") שבעיירתנו. „תל־הזהב" על שום מה? סיפרו כי בתל זה קבורות וטמונות חביונות הזהב של מלך שוודיה, שהצפין שם את אוצרו בנוסו מפני צבא רוסיה בימי פטר הגדול שנלחם עמו.

לאותה המלחמה מייחסים גם את הצלב המבריק הנעוץ בתל גבוה ומתנשא על פני העיירה בקירבת הרחוב הפופובי. לפי המסורת, ציון הוא לקבר אחים שבו מצאו מנוחתם האחרונה החיילים השוודים שנפלו במלחמה.

למנוסת השוודים מרמזים, לפי המסורה, גם השמות של הכפר א ו ד ר ה, הנהר א ו ד ר א נ ק ה והקייטנה שעל ידו, כי ברוסית המלה „אודראַט", פירושה ל ב ר ו ח.

*

על שם מה נקרא חלק העיירה שמעבר לגשר בקצה רחוב מינסק בשם „העיר העתיקה"? ביאור נכון לכך, מן המציאות ולא מן האגדה, שמעתי מפי אמי ז"ל. דליקה גדולה נפלה בעיירה לפני שנים רבות, והאש אכלה את כל בתי העיירה עד הנהר. ואחר שנבנתה העיירה השרופה מחדש, נקרא הרחוב הישן, שהאש לא פגעה בו, בשם „העיר העתיקה".

הדסה צוקרמן־ז'וקובסקי

אישים
ודמויות

המצי״ר מאנה וסביבתו

ככוכב מאיר באופק עשה המצי״ר מאנה שם לעיירת מולדתו, והוציאה מכלל העילום של הקהילות הנכחדות. חן המקום על אמן־פייטן זה, ומשהו מזיוו נבזק על סביבתו לשעה ולדורות. כשרונותיו הברוכים כמשורר לירי ופלאסטי וכצייר־פורטרטיסטן מצויין, שלא הגיעו לגמר בישולם, ינקו בלי ספק משרשים טבעיים של מראות התולדה והרקע החברתי, שבתוכם נולד וגדל מנעוריו. מזגו השקט והעדין של מאנה וכל הוויתו התמה וההרמונית, המפליאה ברכותה המשלימה ובירקותה הרעננה, מוצאים להם פשר מסביר וגניטי בשלוות הדשאים והנחלים הזכים האופפת את רדושקוביץ ובאופי המתון, הנוח והטוב, של אנשיה. מכאן יושר ארחו ומיזוגו השלם בלי ניגודים וקרעים. משהו צמחוני ואורגאני, משהו מן המתק, הרוך והיופי של הציץ והפרח, מבשם את יצירתו הנוחה והצלולה של מאנה. תמים הוא עם אלהים ואנשים, נאמן למסורות דתיות וחברתיות עד כדי נאיביות, ונפשו שקופה וזכה כטוהר הילד. נדמה לפעמים, כי יש בתפיסת־העולם שלו מן הבוסר שלא בגר עוד כל צרכו; אך זוהי ילדות־חן, טבעית ומהותית, השלמה ומבוגרה כבר לפי עצם טיבה הנעורי המיוחד. יחידה היא שירתו של

מאנה בספרותנו החדשה בפשטות צליליה המוסיקליים, בשקט הקצב ההרמוני ובתום־העלומים שלא הושבת מבפנים ומבחוץ. גם הטמפו השחפני בתור השחרות והפריחה, שהוסיף מרץ פיוטי למיכה יוסף לבנזון ועורר מרדנות בלב מ. ז. פיארברג, לא הסעיר ולא העכיר את האקורדים השלווים והתמימים של מאנה והוציא מנפשו הענוגה והצנועה רק אנחת צפור פצועה. קשור הוא לבית־אבא כגוזל רך אל קינו, ומוצא נחומים למכאוביו באהבת הורים וידידי־נעורים ובנוי הציורי הנוח והענו של הנוף המולדתי.

ילדותו הראשונה של מרדכי צבי, שבחר לו בימים הבאים את כינוי הנוטריקון המתאים למקצועו — המצי״ר (הבחור מרדכי צבי יליד רדושקוביץ) — עברה עליו בסביבה נכאה של דלות וצימצום. המשפחה גרה בדירה קטנה במורד השוק, בסימטה הפונה אל השדות, שהיתה משמשת גם לצרכי פרנסה. האב, משה, מלמד דרדקי ומעיין בספרי־מליצה, השכין פה את „חדר" פעוטותיו, שגם הילד מרדכי צבי נמנה ביניהם ללימוד ולחברה. אך השכר המיצער של המלמדות לא הספיק למחייתם של בני הבית, ומהרה נצטרפו אליה פרנסות נוספות. האם החרוצה והקולנית, תמרה, העמידה בפינה קדרות־חרש למכירה בשוק, וגערה בתלמידים הקטנים והסקרנים הנטפלים להם; והאב השתקן והסבלן התחיל לחבר נוסחאות למצבות נפטרים ולחרות אותן באבן, והביא הביתה את כל אומנותו החדשה. צפיפות, שאון ומשהו מן האווירה העגמומה של מתים ובית־הקברות — והילד הרך והמהורהר מרדכי צבי הציץ מבין האבנים הגדולות והמסותתות המקיפות את הבית ונהה מתוך כליון נפש למרחבי השדות המלאים זיו ונהרה ושלל צבעים.

שעשועיו של הילד הצנוע וההוזה מחוץ לעיירה היו, כנראה, קצרים ומעוטי־רושם, ובכתבי המשורר לא בא זכרם. הוא היה ממעט בטיולים גם בקיץ (ראה מכתב 86). לפי מסורה אחת, חלה אגב הפסקה לזמן־מה באורח־החיים של המשפחה העניה, כי נשרף בית־הדירה השייך לה והיא יצאה לבקש עזר ותמיכה מקרובים אמידים במרחקים. וכשהגיע הנער מרדכי צבי לגיל בר־מצווה, שלחוהו הוריו, מטעמי קימוץ בהוצאות־הבית ומתוך שאיפות רוחניות, לישיבות מינסק הסמוכה; והוא בילה שם כמה שנים של צער ועוני ואי־סיפוק רוחני, שהוא מזכיר אותן בימים הבאים כחלל ריק ושומם במסכת חייו. בשובו לבית הוריו נחשל ומאוכזב התחילו לבקש לו משלוח־יד של פרנסה, וכמצטיין בכתב־יד נהדר

מסרוהו לסופר סת"ם צבי ואברהם בנו שחור ללמוד את אומנותם. בחירת המקצוע לא היתה אמנם מוצלחה, אך היא שימשה בדרך מקרה כהזדמנות טובה שפתחה לפני הנער, המחונן בכשרונות נעלים, מעגלי חיים חדש ומזהיר. צבי ואברהם שחור היו אנשים נאורים, תמימי־לב ועדיני־רוח, הכרוכים אחרי ספרות ההשכלה וראשית התחייה הלאומית, והם הכירו ראשונה כי ברכה בנער מאנה והיו לו למשען רוחני ונפשי במשך כל ימי חייו הקצרים. הם עודדו אותו להשתלמות בהשכלה כללית ולהתפתחות כשרונותיו המיוחדים, שמחו על הצלחותיו והיו לידידיו הנאמנים. וכממלאים תפקיד חשוב בחיי המצי"ר מאנה ומהווים גרעין ראשון לסביבתו החברתית בעיירה, ראויים הם שנקדיש להם טורים ספורים.

הזקן צבי שחור היה נמוך־קומה ובעל עינים גדולות ותמימות ותנועות מזורזות של נפש רגישה. הוא היה מדבר בגילוי־לב וברגשנות, וזכורני כי פעם נכשל בלשונו. אחד מבני העיירה שימש כבלש פוליטי במינסק הקרובה, וכאשר ביקר בעיירה בתקופת החגים שאל את הזקן מתוך בדיחת־הדעת:

— מה דעתך, ר' צבי, על מחלת־הכליות הקשה של הצאַר אלכסנדר השלישי? היחיה מחליו?

— „וכאשר שכב כן לא יוסיף לקום" — פסק לו הסופר הזקן את פסוקו מתהלים, מתוך כעסו על הקיסר הצורר ליהודים. אך כשנודע לו טיבו של האיש השואל נפל עליו פחד גדול, ומתפללי בית־המדרש הישן השתדלו להניח את רוחו.

נרגש ואיש־התפעלות היה גם אברהם בנו, גבה־קומה ובעל זקן שחור, ארוך ותזיז בהתרגשותו. כמתקדם אסף לו אברהם את ספרי־ההשכלה של הדור, אלא שלא העמידם על המידף מפני מראית־עין ופגיעת קנאים ומילא בהם את מגירות השידה הגדולה העומדת בחדר־העבודה הקטן. בין גזרי קלף ורצועות עמלו שם האב והבן לשכלל את ה„בתים" של התפילין ולעשותם עדינים ומבהיקים ושקופים מלמטה. בכתיבת מזוזות וספרי־תורה לא עסקו, מאין דרישה לכך ואולי גם משום שכשרותם החרדית היתה מפוקפקת בעיני המהדרים, אך ל„בתים" המשוכללים שלהם יצאו שם טוב. ואף על פי כן לא הספיק מקצועם לפרנסת המשפחה, והיא נאלצה גם למזוג יין לאכרים. בית שחור עמד

מול הכנסיה הפרבוסלבית, על הככר שלפניה חנו האכרים הבאים העירה. כמו כן מילאו הסוסים והעגלות של האכרים את החצר שמאחורי הבית. אך עסק הארחת האכרים היה מיוחד רק לאשתו של אברהם ובנותיו, שהיו מגישות אכילה ושתייה לערלים בחדר הגדול והראשון, בעוד שהחדר השני והקטן הוקצה לדברים שבקדושה ורוח, לתעשיית התפילין וספרי ההשכלה.

וצריך להודות, כי אברהם הסופר, שהיה נוהג צניעות בספרות ההשכלה הלוחמת כ„השחר" ויצירות סמולנסקין, מאפו וליליינבלום והיה טומנן בשידה הגדולה — היה אוהב דווקא, כמשכיל נאמן ואמתי, לעשות פירסום ופומבי להשכלה מתונה וכשרה למתצה ולחיבת־ציון. יום יום, אחרי תפילת שחרית ליד קיר־המזרח בבית־המדרש החדש, היה אברהם לומד בניגון ובהטעמה פרק בתנ"ך עם „הביאור" ופורש על שולחנו הקטן את הגליון החדש של „המליץ" עם הבשורות הטובות ממושבות אחינו בארץ־הקודש. ובאותה שעה היה מפליג בדברים לפני קהל מקשיבים על בניין הארץ והפוליטיקה התורכית, והיה מקפל במרץ את טליתו כמתכונן לעלייה. ויש שהביא גליון „המליץ" החדש את ה„קורספונדנציה" האחרונה של אברהם שחור על התיקונים הנחוצים בחיי העיירה, והוא מזכיר אותה דרך אגב מתוך ענווה...

בימיו נראה אברהם הסופר עם עיניו החולמות וזקנו השחור והארוך כ„תמים" קצת ועוסק במליצות וחזון רחוק; אך לאור הגאולה המפציעה ועולה כיום אנו רואים אותו מרחוק כאחד מחבר ה„נביאים" הקטנים והאלמונים שצצו לאלפים בתפוצות הגולה בתקופת התחייה והתנבאו במחנה כמתעוררים ראשונה לחיים חדשים. וכאשר התקרב אליו הנער המתבגר וברוך־הכשרונות מאנה, היתה ראשית מחשבתו להדריכו בדרך השכלה וחיי יצירה. על פי כתב־ידו הנהדר והמעוטר בציורים והתחלות אמנותיות קלות הכיר בו אברהם את סגולות הצייר, ובהשתדלותו נשלח לווילנה לשם השתלמות ראשונה. שם בילה מאנה ארבע שנות עבודה מאומצה ופוריה מתוך מחסור וסיוע כל־שהוא של אנשים טובים, השתלם בעברית ובשירה וגמר בהצטיינות את בית־הספר לציור. וכאשר חזר הביתה בתר"מ, והוא כבן כ"א שנה, הופיע בצביונו של אדם חדש ועלם־המעלה, העומד על דרך השירה והיצירה האמנותית ולפניו אופקים רחוקים ומזהירים. במשך הימים המעטים ששהה הפעם בעיירה לנוח מעמלו בבית הוריו התבלט כאישיות מרכזית ורבת עתידות בין הצעירים המתקדמים וגיבש סביבו חוג רעים וידידים.

צבי ואברהם שתור ששו בכל לב על הצלחתו הראשונה של מאנה. הוא צייר את דמותם בתבנית גדולה, ושתי התמונות במסגרות היו מתנוססות מעתה על קיר החדר הקטן והפנימי. גם פרחי המליצים וכותבי־הצחות הבודדים, העומדים ביחסים רוחניים עם בית שחור, דבקו באהבה נאמנה בכוכב החדש העולה על שמי העיירה. ואז נפתח לפני מאנה בית־העץ הנאה עם האכסדרה המזוגגה של סוחר־העצים האמיד חיים יואל שיינהויז, העומד במעלה השוק, ומאחוריו חצר מרווחה וגן עם נדנדה ומראה יפה לנוף הסביבה. שיינהויז הזקן ושני בניו בנדס וליאון היו יושבים רוב ימיהם בממל לרגלי מסחרם, והיו מופיעים בעיירה בתקופות־החגים כאורחים מכובדים; והבן הצעיר, ליאון, יפה־רוח שהושפע מהתרבות הגרמנית וספרותנו החדשה, התחיל מפרסם מאמרים וחוברות בעברית וגרמנית. הוא התרועע עם מאנה, העריץ את כשרונותיו ומידותיו התרומיות, והיה לידידו הקרוב ביותר שדאג אחרי מותו לירושתו הרוחנית ולפירסום כתביו בהוצאת „תושיה" (תרנ"ז) עם תולדה משלו. בין מכבדיו של מאנה נמנה גם המורה לעברית יעקב אורציק'ס, גבה־קומה ובעל משקפים כתולות וקול צרוד של מורה מקצועי, שניקד כמדקדק את שיריו של המשורר הצעיר. כמו כן היו כרוכים אחרי האמן־הפייטן, המפליא לכתוב עברית גמישה וטבעית, פרחי־סופרים כיצחק יואל רובין וחיים דוד רוזנשטיין, שנתפרסמו בימים הבאים בפובליציסטיקה ובפעולה חינוכית. רובין נשא אחרי כן לאשה את בתו של י. נופך, המנהל המפורסם של בית־הספר למלאכה במינסק, עסק זמן־מה בהוראה בא"י וניהל בסוף ימיו ביה"ס למלאכה בבוברויסק. ורוזנשטיין, בנו של החזן והשוחט המקומי מיכל, פתח בימים הבאים „חדר מתוקן" במינסק. זו היתה הפמליה המקורבה למאנה, שליוותה אותו בטיוליו מחוץ לעיירה וניהלה אתו שיחות על הספרות והאמנות. מאנה היה מלא רשמים עמוקים בל ימחו מהרי ווילנה הנהדרים, וסח על הסופרים והאמנים במטרופולין הרוחנית של ליטא. ואותה הקבוצה הנבחרה של צעירים מוכשרים ומצויינים, תופשי־עט ונושאי משך הזרע לעתיד, נתגבשה והיתה כעין מרכז רוחני קטן שהניח עקבות השפעתו בחיי העיירה. בשלהי אותו הקיץ יצא מאנה לעיר־המלוכה פטרבורג להמשיך לימודיו באקדמיה לאמנות, ורעיו נתפזרו לפעול כל אחד במקצועו, בעקבם כולם יחד מרחוק אחרי צעדי־ההתקדמות המהירים של עמיתם הדגול מאנה.

רק כעבור שלש שנים, בקיץ תרמ״ג, חזר מאנה לעיירת־מולדתו לבלות בה את ימי הנופש והחופש מלימודים באקדמיה הממלכתית. במשך הזמן הזה ראה עולם גדול וחדש והכיר את חיי עיר־הבירה באפי רברבי, נחשפו לעיניו אוצרות כבירים של יופי ויצירות־אמנות והתקדם בצעדי־ענק בדרך השתלמותו הכללית והמקצועית. הוא עבר בשלום ובהצטיינות כמה בחינות, ביסס לו פחות או יותר מקורות־קיום והתקרב לראשי הספרות והציבוריות שלנו בעיר־המלוכה, יל״ג ואו״ז, הברון גינצבורג וקויפמן ועוד. הסמכות העליונה במדינה הגדולה סמכה את ידה עליו כאמן פלאסטי ומשורר עברי רב־עתידות, ואופקים רחוקים של פעולה וזוהר נפתחו לפניו. חשיבותו בעיני עצמו ובעיני אחרים הגיעה לידי הגדרה ויציבות והופעתו הפעם בעיירה עטתה הוד של אדם־המעלה וחן־מטרופולין. לא רק ידידיו ורעיו מאז נהנו מהשראתו וזיו־גדולתו, אלא כל בני העיירה כאילו נתכבדו עתה בכבודו. מאנה היה לתופעת־סגולה, לפינומין, לכוכב־שביט המנצנץ ועולה ומבזיק נוגה על סביבתו. והוא התענג בקיץ זה לא רק על התולדה הרעננה והשקטה המשבצת את העיירה, אלא גם על האור־החוזר של הערצה ואהבה השופע אליו מצד תושביה. כי הנה ספורים ובודדים היו החשוכים וצרי־הלב, שהביטו בעיני קנאה וחשדנות על המאור המפציע ועולה.

באותו הקיץ נסע מאנה גם לוורשה, התארח במעון רעו הנאמן לו מימי לימודיו בווילנה הזמר והחזן שמואל ציז, והתקרב שם לרבי הספרות והעתונות נחום סוקולוב ושאול פינחס רבינוביץ. הראשון הוציא אז את השנתון „האסיף״, והשני — את השנתון „כנסת ישראל״, ומאנה קישט אותם בציורים ופירסם בהם מפרי עטו. ומאז היה לפובליצסטן מובהק בעניני המקצוע החדש עוד בעת ההיא של האסתטיקה הציורית והפצת הטעם הטוב של האמנות הפלאסטית בישראל.

כשבא מאנה בקיץ תרמ״ד לר״ץ לנוח שוב מעמלו ולימודיו באקאדמיה עמד על שיא הפירסום והתהילה כאמן ומשורר צעיר מוכר בציבור ובעל עתיד מזהיר. אך כבר ארב לו אז האסון הגורלי המתקלס באושר האדם. בחורף הקודם הצטנן בצינה הקשה והלתה של עיר־המלוכה, ונתגלו בו הסימנים הראשונים של מחלת השחפת, שאחזה בגופו הנחלש מרוב עמל ומסוגף מנוער במחסור ולא הרפתה ממנו עוד. כעבור הקיץ נאלץ להפסיק את לימודיו המשלימים באקאדמיה, ומאז רותק לעיירת מולדתו בשנתיים האחרונות לימי חייו ונדון לקיום עלוב של בטלה

ושעמום, עינויי גוף ונפש ותמוטת הכוחות. לא הועילו כל התרופות ונסיעת־הריפוי לסלאוויטה, ור״ץ ראתה את אורו של בחיר בניה הולך ודועך יום יום לעיניה. נתרחב עתה חוג ידידיו של מאנה המיצרים בצרתו, ומאפס עניין ומעשה אמר לייסד ספרייה קטנה להתפתחות הנוער המקומי, שספרי־ההשכלה של בית שחור שימשו לה, כנראה, יסוד. כמו כן ניסה להוציא, בעזרת רעיו שיינהויז ורובין, ירחון בכתב „הנצנים״ לתועלת הקוראים בעיירה, והחומר של החוברת הראשונה נתפרסם אחרי כן בדפוס. אך בחול־המועד סוכות תרמ״ז כבה אורה של ר״ץ, והמצבה שהוקמה בשדה־הקברות הישן סיפרה לדור על הפלא שנגוז.

מ.ר.

זכרונות מחיי המצי״ר מאנה

(נרשמו במלאות כ״ה שנים למותו)

לעיר מולדתו של המשורר והצייר מאנה, רדושקוביץ, באתי כעבור רק שנה אחת למותו, בעת שהזכרונות והרשמים מחייו ומחלתו לא ניטשטשו עוד. ובהתפעלות של נער קלט רוחי אותם הזכרונות והרשמים המרחפים באווירה של העיירה, שנדמתה לי כעזובה ושוממה, אחרי שפנה הודה.

בימות החורף בין מנחה למעריב, כשהיינו אני וחברי מבקשים לנו איזה ענין לענות ולהשתעשע בו בבית־המדרש, אמרנו איש לרעהו: „הבה, נלך ונסתכל בפניו של משה מאנה״. זה היה אביו של המשורר, היושב ולומד „עין יעקב״ כשנר דולק אחוז בין אצבעותיו. מעולם לא שמענו את קולו של זקן זה, הנוהם נהימה קלה ועצובה בתוך הספר הפתוח לפניו. הוא נדמה לנו כסמל היגון והאבל, כאיש המתרעם תמיד על העוול הגדול שעשתה לו ההשגחה בעקשה ממנו את בנו המצוין בדמי ימיו.

— כמה זקן אומלל זה בוכה בלילות! — חשבנו בלבנו בהסתכלנו בו בחמלה רבה — כמה שגאות נוראות ואנחות עמוקות הוא משמיע מתוך שנתו באישון לילה! הלא טוב מותו מחייו...

מספרים, כי בטרם שבאו הורי המשורר לר—ץ עסקו ב„קבצנות" אצל הקרובים עשירים ואמידים והצליחו לאסוף סך הגון. תמרה האם נחשבה „אשת חיל", שגערותיה מפילות אימה על כל השכנות; אולם משה אישה, היה יותר רך ועדין ממנה. הוא היה תורני, אומן־יד ובעל כתב יפה בעברית. אחרי היותו במשך כמה שנים מלמד־דרדקי, החל לחקוק „מצבות" ולהתפרנס מזה. זהו מקור האמנות, שממנו נובע, כנראה, כשרונו הציורי של המצי"ר מאנה.

בעוד שלא היתה שייכות רבה בין תמרה התגרנית, המוכרת קדרותיה בשוק, ובין בנה המשורר העדין, הרכרוכי, המשיי — היתה איזו קירבה רוחנית ורגשית בין המצי"ר ובין אביו. משה היה קצת אמן ומליץ, וידע להעריך במידת־מה את ערכו הגדול של בנו. ומצד אחר היתה אהבתו של המשורר להוריו עוברת כל גבול. הוא לא ראה את חסרונותיהם, ושום טינה לא היתה בלבו על אשר הרעיבוהו והחלישוהו בילדותו מקמצנות נפרזה. המשורר לא נטה כחוט־השערה ממנהגי הוריו, כדי שלא לצערם; וגם בהיותו תלמיד האקדמיה לציור בפטרבורג לא הרשה לעצמו שום חרות דתית. הוא נכשל לפעמים מתוך הרגל רק בעוון גילוי־ראש, ובשביל כך אמר אחד מתושבי העיירה, אחרי מות המשורר, שאין להצטער כלל על ה„גוי שפגר". גם על הרב שליווה את המשורר המת למנוחת־עולמים ריננו רבים...

וצריך להודות על האמת, כי הקנאים צדקו קצת בהתמרמרם על המשורר הצעיר. תמים וענו זה, „שאינו פוגע בזבוב על הקיר", היה מפיץ השכלה. המצי"ר מאנה היה למרכז־האור בעיירה, וכל הניצוצות התלכדו סביבו. כמה צעירים נועצו יחד ליסד ספרייה, והשתמשו בערמה לטובת ההשכלה „בת השמים". הם ערכו בקשה לחברת „מפיצי השכלה" בפטרבורג, שתשלח להם ספרים למקרא; ובן השוחט, שנמנה גם הוא בין „חלוצי ההשכלה", הערים ואישר את הבקשה בתותמת של אביו המוכתר. בבוקר לא עבות אחד נתקבלה חבילה גדולה של ספרי־השכלה מפטרבורג — ותהי מהומה גדולה בעיירה. המרא־דאתרא, הרב ברודנה, התנגד בכל עוז לספרייה, אף־על־פי שגם בנו נלכד בפח, ו„בסיעתא דשמיא" הצליח לבטל את עצת הצעירים. הספרים שנתקבלו נתפזרו על פני העיירה ונטמנו בחורים ובסדקים, כדי לקרוא בהם במקום שאינו לא בית ולא חוץ. אולם בעת ההיא שב המצי"ר מאנה מהאקדמיה, והשטן שכבר נקרע שב לתחיה. הספרים הפזורים נקבצו

למקום אחד, והספריה נוסדה סוף סוף, אולם „קיבוץ גלויות" זה בלבד לא היה מספיק, כי תסרו האמצעים הראשונים להחזקת המוסד החדש. ועל כן התחכם המשורר מאנה למצוא מוצא לכסף ויצייר את תמונתו של משה מונטיפיורי כדי להפיל עליה גורלות, בהקדישו את הכנסת ההגרלה לספריה. אולם מפעל זה לא הגשים את התקוות שתלו בו, ותמונתו של ה„סיר" הצדיק לא מצאה לה קופצים רבים. ואז נוכח המשורר התמים, כי עבודתו התרבותית בעיירה לא תצלח מפני שאלת התקציב, וישפוך מררתו בפיליטון על בני „דוראקיביטש" שהרגשתם בעניני השכלה קהה קצת.

באותם הימים שישב בר—ץ היה המשורר מבלה את רוב זמנו בבית הסופר סת"ם צבי שחור. הסופרים צבי ובנו אברהם היו משכילים טיפוסיים מהדור העבר. הם היו כורכים את עלי „המליץ" ו„הצפירה", קוראים בחדרי־חדרים את „השחר" ומזכירים את שם עורכו בדחילו ורחימו. בידם היה גם המונופולין של הלאומיות ותיבת־ציון, וזכורני, כי אחרי התפילה בבית־המדרש היה אברהם הסופר מקהיל קהילות ודורש בשבחה של ארץ החמדה וחסידיו של ה„תוגר". אגדות־קסם היה אדם נלהב ותמים זה משמיע מתוך „המליץ" שלו, ובקפלו את טליתו נדמה להשומעים העומדים עליו, כי מכין הוא את צרורו כדי לצאת לארץ ששם תפרח התאנה והעזים אוכלות חרובים כאוות נפשן. כן היה אברהם הסופר הקורספונדנט הקבוע של „המליץ", המודיע ב„שער בת רבים" על דליקות, צדקות, ביקור שר־הפלך בעיירה וכדומה. ו„השכלתם" של אברהם וצבי אביו גרמו נזק רב לפרנסתם. כתיבת מזוזות ופרשיות התפילין לא היו מוסרים להם, אם כי היו אומני־יד והצטיינו בכתב יפה; וכל עבודתם הצטמצמה רק בעשית „בתים", מקצוע שהמציאו בו חדשות. ה„בתים" היפים והשקופים של שחור היו נשלחים לבארונים יהודים כשבניהם הגיעו לעונת בר־מצוה. אולם למרות ה„זכיון" על ה„בתים" השקופים לא יכול עסק זה לפרנס את משפחת שחור, והיא נאלצה להחזיק גם בית־מרזח. וככה נכללו יחד בבית זה חבילות „בתים" שקופים, גלים של ספרי־השכלה, חביות של משקה וענן הקטורת של האכרים הסבואים.

המצי"ר מאנה בא ראשונה לבית שחור בתור תניך הנועד ללמוד מלאכת ה„בתים"; כי אחרי שהיה המצי"ר עוזר להחזן ישראל במינסק ולמד בישיבותיה, אמר לבחור לו עבודת־קודש אחרת. אולם הסופרים

שחור הרגישו בכשרונו הציורי של העלם, וכמשכילים אמיתיים השתדלו בכל מאמצי־כוחם לפתח את הכשרון הזה. רכישת נפשות להשכלה ולהחיים הנאורים נחשבה, כידוע, בדור ההוא, לדבר שמקריבים בעדו כל מיני קרבנות. וישלחו הסופרים את מאנה לבית־הספר לציירים שבווילנה, ואחרי־כן להאקדמיה שבפטרבורג. ומאנה הכיר טובה רבה למיטיבים אלה, ונשאר נאמן באהבתו להם עד יום מותו. הוא צייר את תמונת צבי ואברהם בתבנית גדולה, והתמונות הללו היו מקשטות את קירות ביתם. כן החליף מאנה עמהם תמיד מכתבי־אהבה, ובשובו לעיר־מולדתו לא היה זז כמעט מתוך ביתם, עד שהיו ריח היין ועשן הקטורת של הסובאים מעוררים את שעולו ומגרשים אותו לרחבי־השדה.

בין ידידיו היותר קרובים של מאנה נמנו גם הצעירים ל. שיינהויז, ש. ציז׳ וי. י. רובין. אף־על־פי שהיו הללו בניהם של „פני" העיר, לא בזו להתרועע עם בן־חשוכים כהמצי"ר, שאמו היא תגרנית ואחיו מוביל בעגלה חול וחמר. ומאנה השפיע מרוחו על חבריו אלה, וגלה בהם כשרונות ספרותיים או אמנותיים. לא היו ימים מועטים והסופרים שיינהויז ורובין, כמו המנגן ציז׳, נראו ככוכבים מלווים להמאור הגדול המתהלך בקרבם.

עונג מיוחד היה להמצי"ר מאנה לשמוע את שירי־העם שלו, „עם עולם" ו„משאת נפשי", מושרים בפי מכריו, בני עיר־מולדתו, אף־על־פי שלא היה המשורר מאוהבי־כבוד וזחוחי־הלב. זו היתה רק שמחה טהורה של היוצר השש על יצירתו. אולם צריך להודות גם זאת, כי מאנה חשב את עצמו למשורר ב„חסד עליון". וטינה היתה בלבו על יל"ג הקשה והקפדן, שהתיחס בביטול לכשרונו הפיוטי, בהתודעו אליו בפטרבורג, ולא חפץ להקנות לו ד׳ אמות על האולימפוס העברי. כל אומן שונא את בני־אומנתו. יל"ג, שהיה מסביר פנים לסופרינו בפרוזה, לא היה יכול לנשוא את המשוררים הצעירים הנכנסים לרשותו, והיה משתדל למצוא פגם ופסול בחרוזיהם וסגנונם.

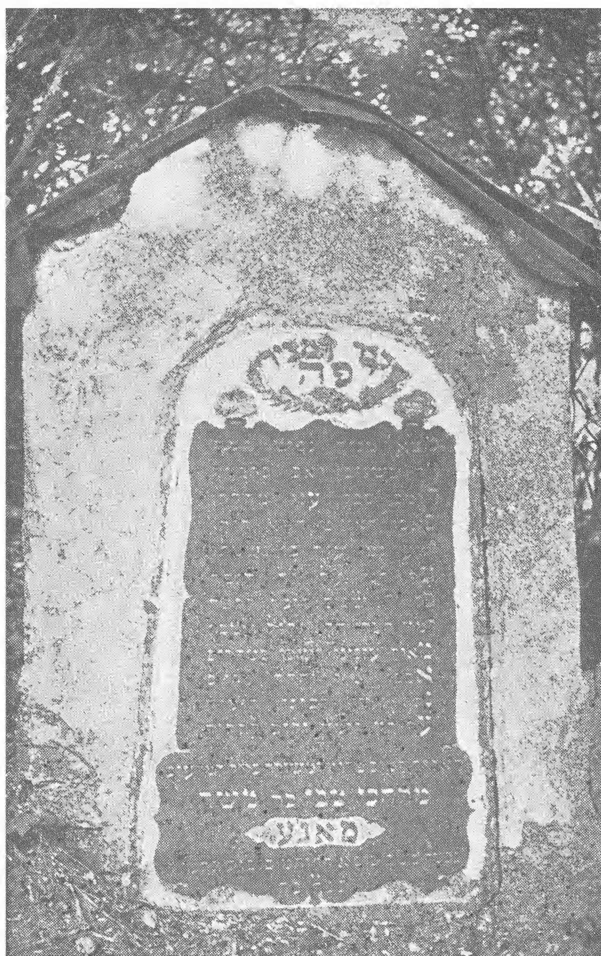
אחרי שעזב מאנה לגמרי את האקדמיה בפטרבורג ושב לעיר־מולדתו עייף ממחלתו ומחסדי נדיבים שהתעטרו בו, לא סר עוד צל התוגה מעל פניו הכחושים והעדינים. הוא הרגיש, כי מחלתו תצעידו אלי קבר, אלא שנמנע מדבר בזה עם האנשים הקרובים לו, כדי שלא להדאיב את רוחם. בין אבני־המצבות, הממלאות תמיד את בית אביו וחצרו,

ראה מאנה את עצמו כאזרח בעולם־המוות. ופעם אחת בשבתו עם חבריו על גבי המצבות הללו, אמר מאנה בצחוק קל ומר קצת: „טוב לשבת על גבי המצבה מלשכוב תחתיה...״ המשורר־הצייר, שאהב כל־כך את החיים בגלל ההוד והיופי שבהם — ידע היטב, כי הוא עתיד להפרד מהם בקרוב. בת־השירה נסתה ללחוש לפעמים באזניו דברי־נחומים: „לוא גם אַת גם אני יתדיו נשוב עוד לתחיה״ — אבל מאנה הרגיש, כי אין זה אלא פטומא מילי בעלמא מצד השקרנית הנחמדה. המשורר־הצייר ראה סביבותיו אך פריחה וחיים, ובקרבו — אך רקבון ומוות; כל התולדה הרנינה באזניו תקוות־קסם — ועל לבו העיקה ידו הכבדה והקרה של היאוש המוחלט...

שתי השנים האחרונות לחיי המצי״ר היו כעין גסיסה ארוכה; אולם גם רגעי אור ואושר לא חסרו בגסיסה זו. בימים שהוקלה מעט מחלתו של המשורר היה כותב שירים חדשים על גבי נייר־ריגאלי, והיה מקשט את כתבו היפה עד להפליא בציורים שונים. ויש שמאנה היה כותב את שיריו בדיו של זהב, והיה שופך „פלגי פז״. יופי פלאסטי נסוך על פני כתבי־ידו של מאנה, אבל לאותיותיו המזהירות יש גם איזה ברק עגום של כתובת־מצבה...

(„הד הזמן״, תרע״ב)

מ. רבינזון

מצבת המצי״ר מאנה והאוהל על קברו בבית־העלמין הישן
ברדושקוביץ

נעלה את זכר מ. צ. מאנה

(מכתב גלוי לעירית תל־אביב, נדפס ב„דבר״, 1936)

זכורני, כשבקרתי פעם, לפני ארבעים שנה בערך, בבית הקברות בעיר מולדתי רדושקוביץ וראיתי את המצבה שהקימו על קבר המשורר מרדכי צבי מאנה (המצי״ר) הרוסה ורעועה — הודעתי את הדבר לסופר ל. שיינהויז בממל ולה׳ ש. ציז׳ בווארשה, שני ידידי המשורר המנוח, והם שלחו לי סכום כסף להקמת המצבה ולבניית אוהל מוצק בל ימוט על קברו. וכן עשיתי. האוהל עומד וקיים עד היום הזה *.

עכשיו כשעליתי ארצה שמעתי פה שירי המשורר מושרים בפיות רבים. ובשבת ט״ו חשון ש. ז. שמעתי ב„אוהל שם״ במסבת „עונג שבת״ את הרצאתו של אשר ברש על המשורר מרדכי צבי מאנה למלאות חמשים שנה למותו. והרהרתי בלבי: אם שירת המשורר הכתה שרשים עמוקים בלב אומתנו — מדוע לא נעמיד מצבת עולם למשורר „עם עולם״ בארצנו „משאת נפשו״ בקריאת שם אחד הרחובות בתל־אביב על שמו? הן רק בשביל שני שיריו „עם עולם״ ו„משאת נפשי״ לבדם כדאי הוא שנציב לו יד בעירנו תל־אביב.

תשים נא עירית תל־אביב לב להצעתי — להקים שם המת הערירי, שנקטף בדמי ימיו, על נחלתו **.

ולבתי־הספר בארץ ובתפוצות, וכן ל„אהל שם״ אני מציע ששירי המשורר יושרו בהם במשך השנה הזאת — במלאת חמישים שנה למותו.

יואל איזקסון

---

* במונוגרפיה „המצי״ר מאנה״ מאת חיים תורן (מאזנים, כרך כ״ב, תש״ו) כותב מר תורן: „בארכיון הציוני המרכזי בירושלים שמור מכתב טפוסי (מאת בן רדושקוביץ בשם י. ד. איזקסון) אל ש. ציז׳, מיום 1 בספטמבר 1900, בו אנו קוראים בין השאר: „יתבשר נא כבודו, כי מצבת המצי״ר ז״ל מולאה ותשובץ ביום ג׳ שבוע זה באוהל לבנים וגג רקועי פחים מתוח עליו״.

** עירית תל־אביב קראה כעבור זמן שם אחד הרחובות בתל־אביב על שם המשורר מ. צ. מאנה. המערכת.

הרב הגאון ר׳ מאיר רבינזון ז״ל

(קווים לדמותו)

היד רועדת והלב דופק כהולם פעם וקשה לי לרכז את המחשבה בשעה שאני רושם את הטורים הללו בשביל ספר הזכרון לעיר ואם בישראל שנכחדה בידי רשעי עולם. הכרתי את רדושקוביץ ואת אנשיה החביבים והנאורים ורב הכאב על אחריתם המרה. אך נעניתי ברצון לבקשתה של מערכת ספר־הזכרון לציין ולהגדיר בקצרה את מהותי הרוחנית והתורנית של חותני הרב הגאון, איש האשכולות וחכימא דיהודאי, מרן ר׳ מאיר רבינזון, רבה ומדריכה של רדושקוביץ, במשך תקופה של יובל שנים. כאיש חביב וסביר, חברתי ופופולארי ביותר, שהשפעתו מרובה על הבריות, הטביע לא מעט מחותמו על העיירה ויושביה.

הוא היה בנו של הרב הגאון הצדיק ר׳ יהושע צבי מוונדזיגולה בפלך קובנה, שעלה לירושלים והרביץ בה תורה במשך כמה שנים. בנעוריו נתפרסם ר׳ מאיר כהעילוי מוונדזיגולה. הוא חונן בכשרונות נעלים ובכח זכרון מפליא, וכאשר נתקבל בעודו רך בשנים לרב בקרוקי פלך קובנה, יצא לו שם כאחד מגדולי הרבנים בזאמוט. הרבנים הגאונים מאותו הדור, כמו רבנו יצחק אלחנן מקובנה, ר׳ יוסף זכריהו שטרן משאוויל ור׳ אלכסנדר משה מראסיין העריצו אותו כאחד מגדולי הדור. הוא היה ידוע כבר אז כחריף שנון ובקי עצום בתלמוד בבלי וירושלמי, וכמחדש חידושים קולעים בתורה, שנדפסו אז בירחונים תורניים כמו „יגדיל תורה״ באודיסה וקובצים אחרים. באותה התקופה היה נקרא בפי כל בשם „ר׳ מאירקה מקרוקי״ וכשנתפרסם אחר כך לרב ואב״ד

ברדושקוביץ יצאו לו מוניטין כאחד מגדולי הדור. בינתים הגדיל והאדיר בתורתו, ובקיאותו היתה מפליאה ממש. הוא ידע כל הש״ס בבלי עם מפרשים כמעט בעל פה וכל רז לא אניס ליה. מיוחדה במינה היתה גם בקיאותו הרבה בספרי האחרונים ובגללה זכה להיות לאחד הפוסקים המפורסמים השואל ומשיב בדברי הלכה לכל ערי ישראל שבסביבתו. הרבנים מקרוב ומרחוק היו מזמינים אותו לדון ולסדר עניני הקהילות שלהם, ואין עיר ועיירה מהסביבה אשר לא קראו את ר׳ מאיר מר—ץ לדיונים וסדורים בעניני הצבור שלהן, ולא עוד אלא שגם הרב הגאון ר׳ ירוחם ממינסק, המכונה „הגדול ממינסק״ היה פונה אליו בכל דבר קשה ומסובך והיה מזמינו למינסק להתייעץ עמו בעניני הלכה למעשה.

מלבד בקיאותו וחריפותו של ר׳ מאיר בתורה היה איש־החיים ומכיר את טיב הבריות, איש ההלכה והמעשה. כמו כן פנו אליו מכמה ערים בעניני היתר עגונות וסמכו על פסק דינו כאיש־ההוראה הגדול ביותר בסביבתו. תורתו של ר׳ מאיר היתה כמעין המתגבר, ומי שזכה להתחמם לאורה מצא בה פנינים יקרות לאמיתה של תורה. חידושיו הצטיינו גם בהתמצאות ורחבות מקיפה וגם בהבנה ישרה ומעמיקה. כסופר מהיר ובעל סיגנון שוטף מילא כמה כרכים בכתב ידו, בחדשו חידושים מקוריים בכל מקצועות התורה בהלכה ובאגדה. כל הכרכים של כתבי ידו שמורים כעת במחלקת כתבי היד של בית הספרים הלאומי בירושלים, ורק משהו מחידושיו נתפרסם עד כה בדפוס. הרב בן ציון אייזנשטדט ז״ל הוציא את חדושיו המצויינים על ה„נודע ביהודה״, וכן הופיעו דברי תורה קצרים משלו בכמה ירחונים וקובצים. רובי תורתו מצפים עוד לסידור והדפסה, ואז יתגלה כל המאור, כל הכות המקורי שבו.

ר׳ מאיר רבינזון ישב רוב ימיו בר—ץ, בה למד ויצר את רוב חידושיו בתורה ושמו נשתלב לעולמים בשמה של רדושקוביץ. לעת זקנתו עלה לירושלים, נתרדעע שם עם הרב הראשי לא״י, הגאון ריי״א הכהן קוק ונפטר בי״ט תמוז תרצ״ג בגיל של פ״ד שנה. כתב ידו ותמונתו הושמו למשמרת במחלקת האוטוגרפים והפורטרטים של גדולי ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים.

בן ציון נוטלביץ
רב ואב״ד דברוקלין, ניו־יורק.

אמי הרבנית ז״ל

אמי הרבנית לאה בת ר׳ צבי ישבה כארבעים שנה ברדושקוביץ. היא באה לכאן עם אבי הרב מאיר ז״ל וחמשת ילדיהם, ושאר בניהם נולדו בעיירה.

ידי אמה היו מלאות תמיד עבודה. היא נהגה להשכים קום ולעלות על יצועה בשעה מאוחרת. במשך היום ניהלה את עסק השמרים, שהיה המקור העיקרי לכלכלת המש־פחה. דירתנו דמתה לחנות פתוחה, הדלת סבבה על צירה, זה יוצא וזה בא, והיא מכרה את הסחורה בחבילות ובמישקל.

למעשה לא „קפאה על שמריה״ ועיניה היו צופיות בכל הליכות הבית. ביחוד הקפידה בלבושו של אבא, ובשובו מבית־הכנסת היה מוצא את השלחן ערוך לפניו. וכן טרחה הרבה בגידול בניה, והיתה מז־רזת אותם לתורה, לתפילה ולקיום המצוות. כשנישאו שתי אחיותי מרים ובריינה לגדולי־תורה ומצויינים בהשכלה היו הזוגות סמוכים על שולחננו במשך שנים, ואמא טיפלה בצרכיהם מתוך חיבה רבה. מרים ובעלה הרב ר׳ מנוס איסר פולונסקי ז״ל שכיהן כרב בליבוי, נספו אחרי כן בשמד הנאצי; והרב ר׳ בן־ציון נוטלביץ, אישה של בריינה, יבדלו לחיים, יושב כיום על כסא הרבנות בקהילת „חברה תורה של אנשי רדושקוביץ״ בברוקלין שבניו־יורק.

עם דימדומי ערב היתה אמא נוהגת להתבודד בחדרה, לכוון את לבה לשמים ולשפוך את נפשה בתפילה חרישית ובבקשת רחמים על הכלל והפרט, עיניה זולגות דמעות, שפתיה נעות וקולה לא ישמע. זו היתה שעה קלה של התעלות והתפשטות הגשמיות. ובצאתה מחדרה קרנו פניה כאילו מזיו עליון.

בהליכותיה עם הבריות היתה אמא כנה, ישרה ודוברת אמת. היא היתה נותנת צדקה וגומלת חסדים, ומחבבת את הגבאיות של מעשי חסד. היא נהגה להכניס אורחים ולהאכיל עניים חוזרים על הפתחים, ולהושיט יד עזרה בסתר „ליורדים״ הנתונים במצוקה.

בשבתות ובמועדים נתה אמא מנוחה שלמה מעבודת־השבוע המאומצת, והקדישה את זמנה לתפילה, לקריאה „בתחינות" ולשיחה קלה עם השכנות.

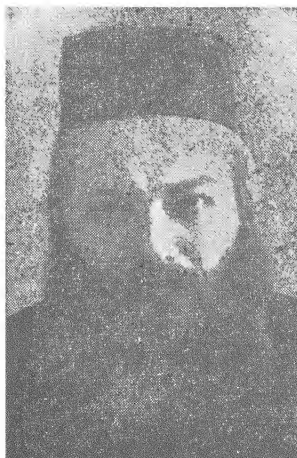
היא היתה אשה טפוסית מצנועות הדור הישן, רוחה מרחפת תמיד בעולם רוחני ולבה פתוח לעזור לקשי־יום.

נפטרה בתרפ"ו בגיל של ע"ג שנה ונקברה בירושלים דליטא.

שלמה אליהו רבינזון

הרב ר' יוסף זונדל רבינזון ז"ל

סמל היופי והאצילות היתה דמות דיוקנו של אבי מורי ורבי ר' יוסף זונדל רבינזון ז"ל, בנו בכורו של הרב הגאון ר' מאיר רבינזון ז"ל, מי שהיה במשך ארבעים שנה המנהיג הרוחני ואב"ד דרדושקוביץ.

אבי ר' יוסף זונדל נולד בעיירה קרוקי בליטא. עוד בילדותו הפליא בכשרונו ובהתמדתו בלימוד התורה ובגיל רך ידע את התנ"ך בעל פה. למד בישיבת וולוזין והיה תלמיד מובהק של הנצי"ב שהאציל עליו מרוחו. היה בקי בכל חדרי התורה ובעל זכרון אדיר, איש אמת ותמים בכל דרכיו. שימש ברבנות בערים פלשצניץ וגלובוקי, ובשנותיו האחרונות אב"ד דרדושקוביץ עד יום מותו.

נפטר בווילנה שנה לפני פרוץ המלחמה השניה ביום א' חשון תרצ"ט. לפני מותו התפלל הרבה ובכה, וכשאחי נחום ז"ל (נספה בזמן השואה הגדולה) שאל אותו לפשר התפילות והבכי, גילה לו כי הוא רואה עננים כבדים וצרה גדולה מתרחשת על עם ישראל.

השאיר בת נחמה שהיתה רבנית בדיסנא, כעת באמריקה, ובן בארץ ישראל.

יהי זכרו ברוך!

צבי רבינזון

ר׳ שניאור זלמן הלל שולמן ז״ל

ציון לאבי מורי

גדול הכאב על כל משפחתי שנספתה בימי העברות: אמי היקרה והטובה, אחיותי הטובות ואחי היקר לי, ובראשם אבי הצדיק התמים, הרחמן ואיש החסד לאין גבול. בת צחוקו התמידית על פניו המסבירות העידה על טוב לבו. אב נאמן היה למשפחה ונוח לבריות. יומם ולילה הגה בתורה ועסק בתפילה ומיצוות. תמיד היה מוכן לעזור לכל אדם. כל דך ועני היה מקבל בסבר פנים יפות. כשהיה נכנס לביתנו עני חוזר על הפתחים היה קם לקראתו ומברכו ב„שלום עליכם" וכאשר עשה פועל בשבילו איזו עבודה, היה מוסיף על שכרו כמה פרוטות, כי אולי עבודתו שווה יותר.

ביחוד היה נזהר מלהעליב אדם בדברים ולקפחו בממון. טינא היתה בלבו רק על הפולנים, שהעליבוהו. ביום כניסתם לעיירתנו כשיצא מפתח הבית תקפה אותו קבוצת חיילים פולניים בצחוק פראי, הפילו אותו לארץ והתחילו לגזוז את זקנו. כשראיתי את ההתנפלות בעד החלון, חשבתי שהבריונים הורגים את אבי והתעלפתי מחרדת מוות, ומאז היה אומר: שונאי ישראל הללו לא ישלטו זמן רב, הם יכשלו ויפלו. דרכו היתה להסתיר כל יגון וצער בלבו ושפתיו מללו: גם זו לטובה. במשך כל ימי חייו הרביץ אבי תורה לילדי העיירה מתוך מסירות ואהבה רבה עד שניספה בידי המרצחים הנאצים.

יהי זכרו ברוך!

הניה פוקס

מהשומרים על הגחלת

(על קברו של מורי ורבי יואל־דוב איזקסון ז״ל)

ראשיתה של תקופה זו רבת־הגוונים, תנועת־ההשכלה, אף על פי שהמסד שלה היה תקוע בהתבוללות, נסתיימה בטפחות של ערות לאומית דוקא. גם הציונות וגם התנועה הסוציאליסטית היהודית לכל זרמיה, אשר גם בה חותם־הלאומיות (ובציונות הסוציאליסטית הריהי המזי־גה המלאה לשני חלקי השלמות) — שתיהן כאחת בנות הן לתנועת ההשכלה. דבר זה התאמת והובלט ביחוד עם עבור תנועת־ההשכלה ממערב למזרח־אירופה. במזרחה של אירופה זו היתה העיירה היהודית הזעירה, ולא הכרך, מקום קליטה ל„מתוק״ הלאומי אשר ב„עז״ ההתבוללותי שבהשכלה, הכרך לקח מהשכלת המערב את ה„כחל והשרק

הפרכוס״ החיצוני, אולם ל„יעלת חן״ של מזיגה יפה עם הלאומיות נעשתה בעיירה.

בתולדות ההשכלה והלאומיות בישראל אמנם נוהגים להעמיד בראש את הכרכים דוקא (ווילנה, אודיסה, ז׳יטומיר, קיוב וכו׳), אולם כאן יש אותה טעות עצמה, אשר קרופוטקין כבר העיר עליה בצדק לגבי תולדות המהפכות: כמו באחרונות מבליטים את המנהיגים ושוכחים ע״י כך את ההמונים, אשר הם־הם שהפעילו את המנהיגים, כך בראשונות מורמים על נס הכרכים ונשכחות העיירות. הגם שהעיירות הן־הן שהניעו את הכרכים לערות השכלתית ולאומית. גדולי המשכילים והעסקנים הלאומיים בכרכים מהעיירות הקטנות באו!

ועוד: כשם שרגילים היו היהודים להחשיב את ה„יחוס״ בחיי־הפרט, כך היו עושים גם לגבי חייהם הצבוריים. וגם בכיוון זה הצטיינה

ביותר העיירה היהודית הזעירה. אם זכתה עיירה יהודית ל„בן גדול" משלה, הרי דורות על דורות היו מטפחים את הכבוד אליו והיו מתגאים בו ומתחממים לאורו. והעיקר — מתאמצים להמשיך וללכת בדרכיו, לשמור על גחלתו שלא תועם.

בעיירה רדושקוביץ (ליד מינסק) התרכזה מלפני ששים־שבעים שנה קבוצת משכילים שפתחו לכתחילה את פעילותם על טהרת המנדלסוניות, אולם משם יצא המשורר מרדכי־צבי מאנה, מראשוני המשוררים הלאומיים שלנו, אשר כיד הכשרון השירי הגדול הטובה עליו, הצליח בדרך אינטואיטיבית לתת ביטוי לגעגועי־ציון.

המשורר מת לפני חמשים שנה, וכל הזמן הארוך הזה מתחממת עיירת־מולדתו לאורו, מקשרת את יתוסה אתו, ושומרת על גחלתו.

במשך ארבעים שנות חיים ופעילות רצופות שמר על גחלתו של מאַנה, על גחלת המזיגה בין השכלה ולאומיות, ר' יואל דוב איזקסון ז"ל, אשר נסתלק כעת בירושלים.

איפה ומתי יימצא ההיסטוריון, אשר יתקן את המעוות ויזכיר בתולדותיה של התנועה הלאומית את העסקנים שבעיירות היהודיות הקטנות? (תבוא ברכה על ר' א. דרויאנוב העושה זאת באופן שיטתי. מעשהו — התחלה טובה לתיקון המעוות).

ללא הגזמה: מאות ומאות בני עיירתו הוכנסו על ידו לפרדס הלאומיות. כאחד המורים הראשונים לעברית הקים לו מאות תלמידים, אשר קרבם לציונות. ואם מהם גם סרו אחר כך מדרכו והלכו לתנועות אחרות, הרי נשארו חדורי הוקרה למורם הראשון, ותורתו היתה עמוקה עד כדי כך שרובם חזרו סוף־סוף למקור.

חביב היה האיש ורב־השפעה.

„בין עטרן לעטרת" — גם חנותו, זו ששימשה לו עבודת־משנה לעבודת־חייו העיקרית: עשיית נפשות ללאומיות, היתה כל הזמן בית ועד ו"בית חנוך" לצעירי־העיירה.

ממאַנה עד יואל־דוב איזקסון — תקופה אחידה בדברי ימי העיירה, תקופת שמירה מעולה על הגחלת. י. ד. איזקסון עמד בראש השומרים על גחלתו של מאנה. ומצוא יימצאו ודאי באותה עיירה צעירים מתלמידיו שישמרו גם על גחלתו של י. ד. איזקסון.

ראוי הוא לכך!

(„דבר", 1937)

ד"ר ישראל רובין (רבקאי)

ר׳ בן-ציון שפסנבול ז״ל

הוא היה חבר לאבי יואל־דב איזקסון ז״ל, חבר לרעיון ולהשקפת עולם. שניהם חניכי ההשכלה והלאומיות, ואותה דרך חיים ופעולה אחת לפניהם — ההוראה העברית. הם הצטיינו בהתמדה המשכילית ולבם פתוח לשאלות זמנם. הימים ימי חיבת ציון וציונות והשאיפה העליונה לארץ אבות. לשון רוחם המשותפת של אבי ומורי היתה „לשון־קודש״ ורעיון לבם נשאם להפיץ את ידיעתה. כל מגמתם היתה להורות לילדי ישראל עברית ולחבב עליהם את כל היקר והקדוש להם עצמם. ומה יקר יותר מ„שפת עבר״, מה קרוב יותר מהתנ״ך ומה קדוש יותר מהחיבה לציון?

זוכר אני שעת־קדושה אחת שנחרתה ברוחי עוד בימי ילדותי. הייתי אז ילד בן שמונה, לומד בחדר, והיום — שבת. אבי ומורי וגם אני וזאב חברי(אלפרוביץ, ז״ל) יצאנו יחד את העיר לשוח בשדה, לטיול של שבת. מענין לענין נתגלגלו הדברים בין אבי ומורי על ארץ ישראל ולהפתעתי הרבה עברו פתאום בשיחתם ל„לשון־הקודש״. ידעתי אז כבר קרוא וכתוב בעברית והבינותי במקצת את שיחתם וכמה קנאתי בהם, כמה רציתי באותה שעה לדעת את הלשון כמוהם, לדבר בשפה רהוטה כמוהם. התגאיתי באבי המיטיב כל כך לדבר ב„שפת עבר״, ומה חבבתי אותה שעה את מורי והחזקתי לו טובה כששיתף גם אותנו הקטנים בשיחה. הוא היה שואל אותנו שאלות בדקדוק, ואנחנו היינו עונים על כולן. שמח אבי על ידיעותי בדקדוק, עלז גם מורי על ידיעות תלמידיו ואני שמחתי משנה שמחה: הרי יד לי בשפה וחלקי עם גדולים.

זוכר אני את מורי כשהיה מקריא לפנינו, תלמידיו, בשבתות פרקים מדברי ימי ישראל. עינינו נשואות למורנו והוא קורא ברגש פרק אחר פרק, לא ייעף מלקרוא ואנו — מלשמוע. מסביב לשולחן בית המדרש ישבנו אז צפופים והוא בתוכנו. מתלהב ומתפעל היה, ועיניו מתיזות ניצוצות, קולו רועד ומתחזק חליפות, שמחה וצער משמשים בו בערבוביה. וכשהיינו מגיעים לפרקי החורבן רטטנו. מעיניו היו זולגות דמעות, בכי היה עצור בקולו, שהיה מתניק אותו בכל כוחו, ואנו התלמידים, לחיינו רטובות מדמעות, היינו יושבים וקולטים כל ניב והגה מפי מורנו. מאז נתחבבה עלי ההיסטוריה של עמנו.

וזוכר אני את מורי בשעת התפילות ביום הכפורים. עומד הייתי על יד אבא ומולנו בקצה הספסל היה מקומו הוא. חזקו עלי דברי אבא

לבלי צאת מבית הכנסת בשעת הקריאה במחזור על „עשרה הרוגי מלכות״. על פרשה זו היה מצביע לי כעל התפילה הכי־חשובה ב„מחזור״. צייתי לו והייתי קורא בכוונה ומתוך רגש את הקטע המזעזע הזה. ומורי באותה שעה, מה רבו הדמעות הנוזלות מעיניו, ניגרות ויורדות על גבי „מחזורו״. ביום הכיפורים התיר לעצמו את הבכי הרוה והחרישי שבקע לו דרך אלי, נגע ללבבי ועורר גם אותי לדמעות. ובכלות התפילה היה מנגב בטליתו את הדמעות מעל פניו, היה מעיף עין סביבו כמתביש קצת, רוחו נרגעה, הוא שפך את כל לבו ב„עשרה הרוגי מלכות״ ורווח לו.

ולעומת זאת ביום שמחת תורה היה מורי המשמח את הקהל ב„מנין הציוני״ שלנו. הוא ה„חזן״, הוא ה„בעל־קריאה״, הוא המכהן בקודש, הוא כל וכל. הוא גם ברך אז על היין, וה„קידוש״ שלו הצחיק את הקהל. רוח החיה היה ב„מנין״, חילק כיבודי „מי שברך״, נעשה שותף ל„כל הנערים״, לכוס משקה עם כל אחד מהמתפללים, זירז ועורר לתרומות, לשתייה, לריקוד ולזימרה. הוא ידע לשמוח ולשמח.

והנה הגיעו השנים האחרונות לפני עליתי לארץ, ואני אז ב„החלוץ״. הימים ימי „תור הזהב״ בארץ. העליה הרביעית עמדה בפריחתה ושיגשוגה. זרמו לארץ עולים חדשים וקנו קרקעות. ייסוד „בני ברק״, „מגדיאל״ וכו׳. בפולין רבה אז התנועה, ומהארץ הגיעו ידיעות משמחות. המתישבים החדשים שמחים בחלקם, הם קנו מגרשים, בנו בתים. אין שוטרים ואין נוגשים בארץ אבות, אין מסים וארנוניות ואין גרבסקי. אדון אתה שם לעצמך ולרכושך, ומה רב החופש בארצנו. בפולין הולכות ונוסדות חברות לרוב לשם קניית קרקעות להתנחל בא״י. בכל עיר ועיירה רבו הפעולות וגם בר—ץ נוסדה חברה לקניית קרקעות. המייסד שלה היה מורי ורבי. בעתונות קראנו דברי הלל ושבח על התסידים, הסוחרים הפולנים, שהשתקעו בא״י, ויום אחד עברה הרוח גם על העיירה שלנו. התאספו כמה אנשים ומורי קרא לפניהם מהעתון על המושבה „בני ברק״, יסודה והתפתחותה. ובאותו מעמד הוחלט לייסד גם אצלנו חברה כזאת, שתחייב את חבריה להכניס בכל שבוע תשלום חבר בסכום מינימלי של דולר אחד, במשך הזמן יצטברו הכספים והיו לסכום הגון המאפשר קניית קרקע בא״י. הדבר הוחלט והוצא מיד לפועל. ומורי עמד בראש החברה ושילם דולר לשבוע מתוך תקווה לרכוש לו במשך הזמן חלקת אדמה בא״י.

אולם לא ארכו הימים והידיעות מא״י עוררו מבוכה. פרץ שם המשבר, והחברות בפולין נתפוררו אחת אחת לאחר זמן קצר של קיומן. נתמוטטה גם החברה שלנו לאחר שהונה עלה במשך הזמן לכמה עשרות דולרים. נשתלטה רוח האכזבה בכל מקום וגם בעירנו. ואז נתאכזב אף מורי. נתבדו תכניותיו, התיאש מרכישת נחלה בא״י וכל חלומותיו התעופפו. גדול היה יגונו ורב צערו. חזונו ומשא־נפשו נגוזו מפני המציאות הקשה והאכזרית.

בינתים הלך וירד גם מצבו החמרי. שוב הזדקק לאחר הפסקה של שנים לעזוב את המסחר ולעסוק בהוראה. וסוף סוף עלה בידו לקבל משרת מורה בביה״ס שבעיירה מיסודה של „תרבות". אולם קשה היה לו למורי להסתגל לדרכי ביה״ס החדש. לא יכול להסתגל למיתודות החדשות. הוא לא החזיק מעמד ועזב את ההוראה בבית הספר. „ילמדו הצעירים לפי רוחם — אמר מתוך וויתור — ואני כבר זקנתי".

הוא מת בשנת 1927, אחרי הרבה שנות פעולה בעירנו. רבים מתלמידיו נמצאים כיום בארץ ונושאים בלבם את זכרו היקר של מורם ומחנכם שהתווה דרכם לציון.

בצלאל א.

יעקב כהנוביץ ז״ל

את חדרו הקטן בבית אמו גישה־לאה „בחצר בתי־הכנסת" ידעו והכירו כל בני הנוער בעיירה. בו נתקיימו לרוב ישיבות של פעילי נוער בתקופות שונות שהלכו והתחלפו, אך יעקב הוא שנשאר על משמרתו הציונית והצבורית בעיר, כשהוא מלווה גילי נוער שונים ופעיל עמהם ורוחו צעירה ורעננה והוא מסור בלב ונפש לתנועה הציונית.

בעל צורה חיצונית נאה והדורה, מקפיד בלבושו ובהילוכו, נוח לבריות וחביב עליהם, ראש וראשון לכל פעולה ציונית וצבורית בעיירה. משתף פעולה עם כל החוגים, אך עיקר פעולתו בחוגים הציוניים. מייצג אותם באופן נאה כלפי חוץ כציר ושליח ההסתדרות

הציונית המקומית בוועידות ובכינוסים ארציים ומחוזיים. כל עסקן ציוני ובא־כח מן החוץ המזדמן לעירנו מוצא ביעקב כהנוביץ את בן לוויתו המתמיד והקבוע. ויעקב עושה כמיטב יכלתו להגביר רושם העיירה על השליחים־האורחים, דואג לאספות שתהיינה ברוב עם, לישיבות הועדים שתהיינה בהרכבן המלא, לקבלת פנים נלבבת לאורח בבואו ומסיבת פרידה נאה בצאתו. ועקר העיקרים, יעקב גם דואג להצלחתו של השליח־האורח, בהציגו אותו יפה־יפה לפני הצבור המקומי ובעוררו את הצבור להיענות ציונית אקטיבית בפעולה ובמעש.

תקופת הזוהר בפעולותיו של יעקב ברדושקוביץ היא תקופת השנים הראשונות לאחר הצהרת בלפור, כשהוא, יחד עם חברו יוסף ליפמן (זרובבל), יבדל לחיים, עמדו בראש ההסתדרות הציונית המקומית. היתה זו תקופה רבת־תסיסה ורווית־פעולה ציונית בכל מקום, וגם במקומנו רבתה פעילותם הערה והמוגברת של ציוני העיירה. המועדון הציוני שנשכר והותקן במיוחד למטרתו, ריכז בין כתליו את כל הפעולה הציונית והתרבותית. בעזרת הציונים הוותיקים והקשישים הופעלו אז הקרנות הלאומיות בעיר, נוסדו שעורים לעברית והונח היסוד לבית הספר „תרבות", שהכה במרוצת השנים שרשים עמוקים בחיי העיירה והיה לגורם תרבותי וציוני רב־ערך. בכל אלה היתה ליעקב כהנוביץ זכות ראשונים, כמניחי יסודות לתנועה הציונית המעשית בעירנו, שעל ברכיה גדל והתחנך דור צעיר שהכשיר עצמו לעליה ארצה.

לא זכה יעקב כהנוביץ להגשים את חלום חייו ושאיפותיו להיות גם הוא בין הבונים. הוא נספה עם כל הקדושים בימי השואה. תהיינה שורות מעטות אלו מצבה לזכרו.

ב. א.

חיים שפירא ז״ל

את האהבה שספג אחי חיים ז״ל, בימי ילדותו, לערכי רוח ותרבות נשא עמו כל ימיו. השפה העברית היתה חלק מהוויתו ומישותו. את ספר הספרים, התנ״ך, אהב אהבת נפש ואהבה זו באה לו ממורהו בנימין בארון ז״ל (אחיה של הסופרת דבורה בארון) שהתגורר פרק זמן בימי מלחמת העולם הראשונה ברדושקוביץ. איש האשכולות והמקרות הוא שקשר את הילד חיים לקנינים הנצחיים של האומה ומאז לא משה ידו מספר התנ״ך. בגימנסיה העברית בווילנה היה זה המקצוע האהוב עליו ביותר, ומתנתו הראשונה מהארץ (אהה! כי לא היה לו די כוח להיאחז בה) היו פרחי תקופות התנ״ך בתוך אלבום תמונות תנכיות.

חיים אהב מאד את הספרות. צלילי השירה העברית, שירי ביאליק, טשרניחובסקי, יצחק קצנלסון ואחרים, נישאו מקולו הערב שהיה מנעים בהם את חוג המשפחה, ומשמיעם במסיבות ונשפים. הוקיר מסורת, ואם כי לא היה אדוק, היה מבאי בית הכנסת ואף עובר לפני התיבה בשבתות ובחגים להנאתם המרובה של המתפללים.

היה מעורב עם הבריות. הכיר את ארחם ורבעם של בני העיירה. תכונה זו פיתחה בו את הכשרון לעצב דמויות וטפוסים מעל קרשי הבמה בעיירה, והופעותיו כשחקן חובב בדרמות של גורדין, הירשבין ואחרים היו לחוויה בלתי נשכחת.

איש פעיל ומפעיל בתנועות נוער ובפעולה הצבורית המסונפת שהיתה בעיירה. ממיסדי אגודת הנוער „חרות ותחיה״, הסתדרות „החלוץ״ וממקיימי בית הספר „תרבות״ ונושאי עולו.

את ייעוד חייו מצא בהוראה. הוא דבק בה באהבה בלתי שכיחה. כמורה וכמנהל בתי־ספר „תרבות״ במשך חמש עשרה שנה פעל רבות להרמת החינוך העברי והקנה דעת וערכי הלאום לתלמידיו־חניכיו.

בן מסור היה אחי חיים ז"ל להורים ורבה היתה דאגתו להם בזמנים קשים בבית ואת דואג לי בתקופת למודי בווילנה.

על משמרתו כמורה נפל מידי טמאים בהושצה העיירה (פלך רובנה) יחד עם הורינו היקרים ז"ל שעברו אליו מרדושקוביץ, לאחר שכלו את אשתו עליזה ובנו יחידו מאיר'קה שניספו בגיטו ביאליסטוק.

עם קדושי עמנו נפלת, אחי היקר והאהוב, יקודש שמך לעד.

זאב

ד"ר נחום (נתן) ווייסבורד ז"ל

דמות בולטת בין פעילי הנוער בעיירה והרוח החיה בצבוריות המקומית. כבן למשפחה מטופלת בבנים ומוטרדת בחיי יום־יום הבקיע לו נתן דרך משלו, דרך הלימודים, מתוך שאיפה עזה להגיע לתואר אקדימאי. ארוכה וקשה היתה הדרך, תחילה כבוגר הגמנסיה הבלורוסית ברדושקוביץ, שהוא, נתן, סייע הרבה ליסודה ולהקמתה, ואחר כך דרך נפתולים ארוכה של השתלמות ברפואה באוניברסיטה בפראג ללא תמיכה וללא עזרה מספקת בעיר זרה ונכריה. נשאר קשור למקור מחצבתו ונשא עיניו להגיע לידי מעמד מכובד של רופא בעיירת מולדתו.

היתה לו חיבה יתרה לתרבות ולשפה העברית ושימש כמורה בבית הספר „תרבות" בר—ץ. היה לו חלק ניכר ורב בכל המפעלים החברתיים והצבוריים והכל ראו בו את בן־עירם המסור בלב ונפש לעניני הכלל והצבור.

נפל על משמרתו כרופא בית החולים בעיירה בזמן הכיבוש על ידי הנאצים. האמין בתום לבו, כי תארו ותפקידו כרופא יעמדו לו בעת צרה. ניספה עם אחרוני הקדושים.

ב. א—ן

מרדכי בומשטיין ז״ל

(פרשת חייו)

מרדכי נולד בז׳ אדר תרפ״א ברדושקוביץ, למשפחת עמלים המתפרנסת מיגיע כפיה: האב, שלום, עובד בטחנת־הקמח הגדולה ביותר בפלך והאם חייטת. בלידתו הביא שמחה רבה למשפחה, כיון שהיה הבן הראשון, לאחר שלוש בנות.

בהיותו בן שנתיים אפשר היה כבר להבחין בו נטייה לאומנות. שעות שלמות היה מוטלה יושב ליד מכונת התפירה ומסובב את הגלגל או שהיה מוציא ומכניס כל מיני ווים וברגים עד אשר שילם באצבע ידו הימנית... וככה נשאר מוטלה קטוע־אצבע הודות לסקרנותו הרבה בימי ילדותו.

אף־על־פי־כן נשאר מוטלה סקרן גם להבא. פוחז ושובב אם כי שומע לקול אביו ואמו ואהוב על הכל.

ההורים תלו בו תקוות גדולות וכל מגמתם היתה לחנכו חינוך למופת למרות מצבם החומרי הדל.

מרדכי הצטיין בחריפות שכלו ובתפיסתו המהירה. הוא לומד בבית ספר דתי „חורב״ ומסיים את שבע שנות לימודיו ללא כשלון, לשמחתם הרבה של ההורים והמורים גם יחד.

ביחוד חביבים היו עליו שעורי החשבון וההנדסה. מוריו יעצו לו להמשיך בלימודים ולצאת לוילנה. אולם, בכל רצונם הכביר של ההורים ללמד את בנם לא היה לאל ידם לשאת בעול ההוצאות הכרוכות בזה. במשך הזמן בטלה גם זכותו — זכות „בן יחיד״, כי ניתוספו לו אחות ואח, אשר גם להם דאגו ההורים לחנכם וללמדם.

מרדכי ויתר על רצונו העז להמשיך בלימודיו. ובצאתו לוילנה — והוא נער בן 16־17 — אין הוא מבקר בבית ספר אם כי באופן פרטי הוא לומד ושוקד על ספרים. הוא מתקבל לאחר קשיים רבים, כשוליה למסגריה של אומן פולני ועושה חייל בעבודתו.

עם פלישת הגרמנים לפולין בשנת 1939 נאלץ מרדכי להפסיק את עבודתו בוילנה ולשוב לעיירתו. ימים מיספר לאחר שחרורה של רוסיה הלבנה על ידי הצבא האדום הוא עובד בתורת כבאי בעיירתו ומתמנה למפקד פלוגת הכבאים.

אולם מרדכי רואה את הנולד ומעריך נכונה את האסון העלול להתחולל על ראש היהודים, עם פרוץ המלחמה בין ברית המועצות וגרמניה הנאצית. יחד עם עוד צעירים יהודים הוא עוזב את עיירתו ונד לערבות רוסיה. אחרי תלאות רבות הגיע לאסיה התיכונה וניקלט באחד „הקולחוזים". הוא לומד שם את מלאכת החקלאות. כטבעו מאז ומתמיד הוא עבד בכנות והיה אהוב על הכל. אחר 8־9 חדשים בקולחוז הוא מתגייס לפלוגות העבודה ועובד באחד מבתי החרושת הגדולים בסברדלובסק. מצבו החמרי היה טוב וסיכויים טובים נשקפו לו בעתיד. אולם החזון לבנות את ביתו בציון לא עזבהו ותמיד ליוותהו המחשבה לעלות לארץ ישראל ויהי מה. בשנת 1944, לאחר נסיגת הנאצים מרוסיה הלבנה עלתה בידו של מרדכי להתקשר עם שרידי משפחתו שיצאו את הגיטו ונקלטו ביחידות של פארטיזנים ביערות ואז נודע לו על מותם הטראגי של שתי אחיותיו אשר הושמדו על ידי הנאצים בגיטו ועל מותו של אביו ביער, לאחר שנתיים של השתתפות בפעולות הפארטיזנים נגד הנאצים למרות זקנותו ותשישות כוחו. כל זה חישל עוד יותר את רוחו של מרדכי לעזוב את הגלות ולצאת לדרך המובילה ארצה. בראשית ימי יוני 1946 יוצא מרדכי עם שרידי משפחתו — שתי אחיות ואח — מברית המועצות לפולין. כידוע, התרכזו אז בפולין אלפי יהודים ובעיקר הנוער במחשבה תחילה לעלות ולהגיע לחופי הארץ.

תמיד חלם מרדכי על חיים בחברה שיתופית ועבודה פרודוקטיבית; ועל כן, אף על פי שלא השתייך מעודו למפלגה כלשהי ואך שמר אימונים לרעיון הציוני הצטרף מיד, בבואו ללודז', לקיבוץ של השומר הצעיר „לוחמי הגיטאות" — כעת הגרעינים „למרד", „במאבק" וכו' — ולקח חבל פעיל בראשית אירגונם של גרעינים אלה.

בבכל מקום, הצטיין גם פה במסירותו הכנה שנבעה מלב שלם. תמיד ידע מרדכי לתת תשובות נכונות לבעיות־חיים קשות שהחברה התלבטה בהן אז. שקט ובוטח, נאמן וידידותי, ריע לכול ומוכן להטות שכם. בכל נפשו ומאודו חיכה מרדכי לאותו יום — יום ההעפלה, ובלבו תכניות לעתיד, כשתינתן לו ההזדמנות להגשים בפועל את חלומותיו.

והיום הגדול אמנם בא. מרדכי נמצא כבר בשלב האחרון של ההעפלה. הנה הוא באנייה „יציאת אירופה תש״ז". אניות המשחית של הצי הבריטי אין בכוחן להפחידו. „אין דבר, חברים, נגיע ארצה" — היו דבריו. ותשוש כוח ממחלת הים הוא עולה על סיפון האנייה להיודע על תפקידו שימלא הלילה, ליל אימים זה. לא הועילו הפצרות החברים בל ישתתף בקרב, כיון שמצבו גם כך מעורר דאגה. הוא לא יכול להבין כיצד ייעדר מקומו ברגע המכריע...

זכה מרדכי להגיע ארצה — אך לא לחיות בה כי אם להיקבר בה.

מקלו הג׳ינטלמני של שליח בוין שם קץ לחייו וקיפח את חלקו בבנית הארץ ותקומתה. ב־18 ביולי 1947 (א׳ באב תש״ז) הגיע מרדכי ארצה ומצא את קברו בחיפה רבתי, מקום שמתנוססות מאות מצבות לגיבורינו המעפילים...

יהי זכרו ברוך!

(מתוך הקובץ לזכרו, בהוצאת קיבוץ השומר הצעיר גל־און — גרעין „למרד").

אריה בומשטיין ז״ל

מבין שחור הרגבים של הגבעה החרושה שעל יד משקנו מלבינה מצבה לבנה. תחתה מוטל אריה, חברנו היקר.

צעיר ומלא מרץ בא אלינו כשמאחוריו שתי עשרות שנים של סבל ומאבק. החיים לא פנקוהו מעולם. בעודו ילד פרצה מלחמת־העולם השניה ותטלטלהו מביתו ומשפחתו. ביערות רוסיה הלבנה, במגע עם פרטיזנים יהודים ושאינם יהודים, בפעולות נגד האויב הנאצי — למד את החיים על כל מערומיהם, גיבש את השקפת עולמו, חוסן נגד כל אשר עלול לקרות.

לא ייפלא, איפוא, שלאחר שנים, בהעפילו ארצה ב„יציאת אירופה״, לא נבהל ולא נרתע מכל ה„הפתעות״ הרבות שזימנה התקופה לו ולחבריו. הוא צעד נגדם במלוא אונו, כמו אחיו מרדכי, אשר נפל חלל מידי הפיראטים הבריטיים שהשתלטו על האניה.

גם בהגיעו אל החוף הנכסף מקץ שנתיים — לא הגיע אל המנוחה. הימים ימי מלחמת־השחרור. קיבוץ מענית, אשר לשם נשלח יחד עם חבריו מגרעין „למרד״ משמש עמדה קדמית בחזית. אריה מקבל הכל באהבה. כחייל בחזית עשה את מלאכתו. בלילות שמירה וימי צליפות והפגזות, הוא מתחיל להכות שורש בקרקע המולדת והקיבוץ, הוא לומד מקצוע חקלאי — גידול עופות.

לימים עבר הגרעין כהשלמה לקיבוץ גל־און. גם כאן מוצא לו אריה במהירות את מקומו. בשקט נפשי, ללא טענות ותביעות יתר, הוא מעמיס על עצמו את המעמסה הכבדה של הקמת הלול בקיבוץ.

שתקן היה מטבעו, ממעט בדיבורים ומרבה בעשייה. ימיו קודש לעבודה בענף האהוב עליו ובערב היה שוקד על הספר. היתה בו באריה מזיגה נפלאה של צניעות ואי התבלטות מחד, ומאידך גיסא — מעוף רחב ושאיפה לגדולות.

מחלה ממאירה, אשר קיננה בו זה שנים ואשר לא שם לבו אליה בלהטו הרב בעבודה ובחיי הקיבוץ, שמה קץ לחייו הקצרים. הוא נלקח מאתנו באביב ימיו, כשאך החל לבנות לו קן של חיי משפחה.

תהי נשמתו צרורה בצרור מפעלנו — מפעלו.

(„על המשמר״, 1951). מ.

יקותיאל (קותי) פונט ז״ל

נולד ביום ב׳, כ׳ טבת תר״ץ—20.1.1930 בפתח תקוה להוריו זלמן וחינקה פונט. סבו מצד אביו, ר׳ יקותיאל פונט, תושב רדושקוביץ, היה ידוע כבר־אוריין ומופלג בתורה, בעל שכל חריף ומוח צלול. ישר־דרך וקפדן מטבעו, עומד על דעתו ואינו נוטה לויתורים. נפשו סלדה מהתרפסות בפני הבריות, אף בפני הרשות. היה רגיל לספר כיצד היה נפגע מטרדתו של הנאדזירטל — מפקח המשטרה — שהיה גר בשכנותו. בשעת בקוריו בחנותו היה הלה פונה אליו דרך יהירות וזלזול בלשון אתה, ואילו הוא, ר׳ יקותיאל, היה חייב בכבודו ובכנויו: „אדוני הנאדזירטל״... בפרוץ המהפכה והצאר מוגר מכסאו הורד גם ה„נאדזירטל״ מגדולתו בעיירה, ולימים כשנזדמן לחנותו של ר׳ יקותיאל ופנה אליו: „נו, מה שלומך, פונט? זרק לו ר׳ יקותיאל את תשובתו: „תודה, טוב! נו, ומה שלומך אתה?״ זו היתה נקמתו ב„גוי הצורר״.

האב זלמן, ברא כרעא דאבוה, מראשוני החלוצים ברדושקוביץ, הוריש לבנו קותי כמה מתכונות סבו. כחלוץ מנעוריו וכאיש תנועת העבודה, חינך את בנו ברוח ההגשמה החלוצית. אמו חינקה, כאשה עובדת, אף היא תרמה את חלקה בגיבוש אפיו של הנער. קותי הצטיין במוח חריף ובתפיסה מהירה בלמודיו, וכשהתבגר והשתייך לתנועת „הנוער העובד״ התמכר לה בלב ונפש והיה מפעיליה המסורים.

את ראשית חנוכו קבל בבית הספר לילדי עובדים בפתח־תקוה. כבר בבית הספר העממי עמדו מוריו על כשרונותיו והבנתו הרבה בלימודים. עם גמר בית הספר עבר ללמוד בגמנסיה העברית „הרצליה״ בתל־אביב. הוא בחר במגמה הריאלית כי נמשך מאד אחרי המקצועות מתימתיקה, פיסיקה, חימיה וכו׳. במקצועות אלה השקיע מחשבה ולימוד רב וזכה לקבל, בגמרו את הגמנסיה, הצטיינות במתימתיקה. עם סיום הגמנסיה יצא כאחד מפעילי גרעין „הנוער העובד״ לכנרת. הימים היו ימי המאבק, מאבקו של הישוב נגד הבריטים. לקח חלק בפעולות ההגנה והבטחון. נשלח לקורס מ״כים ועם פרוץ מלחמת השחרור נלחם בראש כתתו בקרבות טבריה, רמת יוחנן ומשמר העמק, צפת, פיצוץ גשרי הבניאס והליטאני וכיבוש נבי יושע. כשעמק הירדן נמצא תחת לחץ הסורים ונשקפה סכנה לקיום הנקודות העבריות,

ר ד ו ש ק ו ב י ץ

נשלח להתקפה על צמח שהוותה בסיס לכוח האויב המתנכל לדגניה. בגבורה עילאית ובחרוף נפש עמד קותי המפקד בראש כתתו הקטנה במערכה מול הסורים הרבים, ותוך כדי מאמץ פריצה נפל מצרור כדורי האויב בי׳ אייר תש״ח — 19.5.48.

הוא נקבר בקבר האחים הגדול בחורשת דגניה א׳. כבן שמונה עשר וחצי היה בנפלו.

ת. נ. צ. ב. ה.

קצת טיפולוגיה רדושקוביצית

גלריה עשירה של טיפוסים מעניינים היתה ברדושקוביץ. חומר מצוין לעיבודו של פסיכולוג ואמן. בטוחני שאילו היה חומר טיפולוגי זה לפני ז. שניאור, היה עושה בו לא פחות מאשר ב„יהודי־שקלוב" שלו. אני אסתפק אך בהבאת בליטות מעטות וספורות, וגם את זה המעט אעשה אך לגבי טיפוסים מעטים, ולא משום שאת אלה אני מעדיף על האחרים, אלא מפני שאלה נחרתו בזכרוני באופן עמוק ביותר. ודרושה לי הסליחה משני הצדדים גם יחד — מאלה שלא הזכרתי כלל ואף מאלה שהזכרתים רק למקוטעין בלבד.

א.
לומדי־תורה

מבין לומדי־התורה שחריפות ובקיאות מבורכת אתם או שאהבת־תורה שלמה ופשוטה עמם, ייזכרו:

הרב דמתא שלנו, ר׳ מאיר ב"ר יהושע־צבי רבינזון ז"ל, איש בעל־צורה ובעל־תוכן כאחד. היתה בו מהמזיגה של קפדנות ורצינות עם רוך ועדינות. את עומק חריפותו הלומדית ידע לתבל בשעת דרשותיו בפני הקהל בהומור עממי קל וקולע. התהלכו בעיר רבות מאמרותיו המחוכמות, ולאמרות הללו היה ממש אופי של פתגמים קולעים, המפגינים את הסתכלותו החדה של בעליהם במצבי־נפש וסיטואציות מורכבות. עד היום זכורה לי דמותו של ר׳ מאיר רבינזון כאמצעי־המחשה ל„תורה וגדולה במקום אחד".

משנהו הדיין ר׳ אהרן, רבם של בני־„עמך". בינו ולבין פשוטי־העם, אשר היו פונים אליו ב„שאלות" קלות (כי הלא לא בכל „שאלה" קלה ופשוטה יטרידו את ר׳ מאיר!), לא היה חייץ של כבוד־התורה ודיסטנצה שבעמדה. טוב־לב ופשטן היה ר׳ אהרן, תמיד היית מוצא אותו כשפניו וזקנו נתונים בתוך ענני העשן המתמר מה„ליולקה" (מקטרת) שלו. מבחר גדול של „ליולקות" היה לו לר׳ אהרן, גם כאלה אשר לא ראינו כמותן בשום מקום אחר, למשל — „ליולקה" הנצבת ארצה וראשה מגיעה לפי־המעשן... אולם דבריו עם בני־שיחתו לא היו כלל כאותו עשן המתמר סביבו — אלה היו פשוטים ובהירים.

ב„דרשות" בפני הקהל לא הופיע, בחדושי־תורה ופתולי־פלפול לא הראה כחו, אולם גם זה אופייני לו — הוא היה מלמד יהודים פשוטים בקבוצות קטנות ולימדם לא „הלכה", אלא אגדה והיה מוסיף דברי דמיון מלהיבים משלו על הכתוב. בהיותי ילד אהבתי מאד להתגנב אל קצה־השולחן בשעת שעורים אלה ולהטות אוזן קשבת לספוריו המלבבים של ר' אהרן.

ר' יעקב־פנחס גורדון — יהודי „בעל־בית", שלא עשה את לומדותו, חריפותו ובקיאותו התורנית הגדולה קרדום לתפור בהן. חותנתו מינה־רודה פתחה לו חנות, שבה הראה גם הבנה בעסקי־מסחר. קפדן ומחמיר היה בהליכותיו. קצוני בקביעת יחס לאנשים, בכל היתה לו דרך־דיון משלו. לא בנקל קיבל דעת אחרים, אם זו היתה מנוגדת לשלו. היה לו כח־השפעה על הבריות (אבא שלי, למשל, שהיה יושב על ידו ולומד תורה מפיו — בחברה־ש"ס, היה מושפע ממנו מאד). הוא היה באופוזיציה לרב ומתנגד חריף לציונות ולמשכילים — אם כי שוב כדרכו העצמאית הוא: מתוך „ודע מה שתשיב" היה ר' יעקב־פנחס קורא ויודע בספרי־הציונות וההשכלה, אלא היה עושה זאת על מנת לבטלם אחר כך בחריפות. כשנתפסתי לסוציאליזם והייתי חוזר מדי פעם בפעם לרדושקוביץ ממקומות־למודי ובגדיי־ה„שרד" של „מורה" ו„סטודנט" הוסיפו לי כבוד בעיני רבים, היה ר' יעקב־פנחס היחידי שהוסיף לדבר אתי בביטול גלוי ועוקץ על הלמודים החילוניים וביחוד על הסוציאליזם השנוא עליו — מתוך הבנה על־פי דרכו בפרובלמטיקה הסוציאליסטית. התברר לי, ששם עין גם בפרוקלומציות ובחוברות הסוציאליסטיות האסורות. את חריפותו ובקיאותו גילה לא בלבד במחיצתו של למוד־תורה, כי אם גם במחיצות חילוניות; היטיב לשחק בשחמט, היה משתעשע להנאתו בפתרונן של בעיות מתמטיות מורכבות, אשר המציא לו, אחי זוגתו, יהושע מינה־ראדעס, צעיר מופלג שלמד בהצלחה מפליאה כמה מדעים מופשטים באופן אַבטודידקטי. פעם זרק ר' יעקב־פנחס מרה בי על שנתפסתי להשכלה ולסוציאליזם ואמר: „הבנים שלי נקיים יהיו מדרך לא־דרך זו!". אולם לא כרצונו היה: בנו ברוך, ברא כרעא דאבוה בחריפות וכשרון, נעשה במהרה אחד מטובי חברי ודווקא לציונות וסוציאליזם.

ר' יצחק (איטשה) זילבורג, חתנו וגולת־כותרת־היותסין במשפחתו של ר' אליעזר — ממש וירטואוז לחריפות תלמודית וכללית, תופס

מרמז בלבד עומקם של דברים מופשטים וטעוני־עיון, איש בעל אי־שקט פנימי, שאינו נותן לו להתרכז ארוכות בענין אחד, אפילו לשבת ארוכות במקום אחד, ומשום כך הייתי מוצא אותו, למשל, בבית־המדרש החדש, בו היה מתפלל ולומד, כשהוא צועד מקיר אל קיר, משלב במשנתו ובשיחתו דברי־חולין, ודווקא בענינים העומדים ברומו של עולם. היה קרוב מאד לספרות ההשכלה והציונות. הוא היה נוהג בספרות זו כשם שנהג גם כלפי למודו התלמודי — די היה לו בהעפת־עין על ה„תוספות" וה„מהרש"א" וכבר ידע את תכנם עד לידי חיטוט פלפולי בהם. וכך, להבדיל, היה די לו להעיף עין בלבד על מה שהוגש לו מהספרות הציונית וההשכלתית, וכבר חדר לתוכם. ראיתיו פעם שם עין באחד הפיליטונים השבועיים של נחום סוקולוב ב„הצפירה" והייתי ממש נדהם מהתפעלות, כיצד נכנס מיד לויכוח סוער עם „אורח לשבת" וכיצד ידע לנגוע בכל פרטי־הפרטים שבאותו פיליטון. הרשיתי לעצמי אחר־כך מעין נסיון פסיכולוגי — וייסלח־נא לי על העזתי זו — והגשתי לו כעבור מספר שנים את „הציונות" לד"ר ספיר (וברוסית דווקא) ואת „המניפסט הקומוניסטי" למרכס ואנגלס, ושוב אותו דבר — דפדף במהירות, העיף עין פה ושם ויתמצא באופן מצוין בתוכן עד להשמעת דעה הגיונית ומבוססת „בעד" ו„נגד". אגב, ר' איטשה היה בוטה מאד לציונות.

ר' מונס־איסר פולונסקי, חתנו של הרב ר' מאיר. כשבא לעירנו, הופיע טיפוס חדש לגמרי של תורני־משכיל, אשר מקודם לא ידענוהו אצלנו. ציינתי אמנם לעיל כמה אנשי־תורה שהבינו בעניני השכלה, תפסום אינטואיטיבית, אבל שום הכנה והכשרה ממש לא היתה להם. הפעם הופיע אצלנו אדם שהכשרתו ההשכלתית אתו והיא מבוססת וכבדת־משקל. צעירי־המשכילים בעירנו התלחשו: „הנה השיג הרב חתן הדומה לבנו, ד"ר מרדכי רבינזון, — כולנו התגאינו ברדושקוביציותו של מרדכי זה, ממש כפי שהתגאינו ברדושקוביציותו של מאנה, — כלומר: תורה והשכלה יחד". ר' מונס־איסר היה מתון ומסודר בהליכותיו, הבריק בתוך החספוס הרדושקוביצי הרגיל בהקצועו האירופי. דיבר על הכל מתוך שקול הגיוני, לא התפלפל וסיבך, אלא הסביר ושיכנע. יהודים מטפוסו של ר' יעקב־פנחס הנזכר היו אפילו זמן־מה במבוכה, לא ידעו להגדיר: „האם לנו הוא או לצרינו"... צעירי־המשכילים בעיר פסקו מיד והיו שמחים לכך: „לנו הוא".

ר' נחום ליברמן — שוחט, מלמד, בעל־קריאה ובעל־תפלה ראשי, ב„שטיבל" הליבאוויטשי האריסטוקראטי. מה שהיה ר' מיכל השוחט לבית־הכנסת הגדול, כלומר: האישיות הדתית המרכזית, המקובלת והחביבה ביותר על הבריות, היה ר' נחום ל„שטיבל". ל„צדדים השוים" לשניהם משוייכות עליזותם ועממיותם. כר' מיכל היה גם ר' נחום רוח־החיה בכל שמחה של מצוה. בקולו הערב ובאמצעי־בידוח ליכד והרנין את הלבבות, לכך הוסיפו עוד הדרת־הפנים והדרת־הקומה שלו. לא היה דתי קצוני, חי בשלום גם עם הצעירים והמשכילים, היה נוהג לקנח למוד דף־גמרא בקריאה ב„הצפירה" ובספר תלוני. גם למערכת־הלימודים שב„חדרו" הכניס קצת לימודי־חול.

ר' משה המלמד או כפי שנקרא בפי־כל: „ר' משה דער קושער", „קושער" בנגינת מלרע, שם זה בא לו מאשתו „טייבה די אקושערקע" (עסקה במקצוע־המילדות והכניסה לפרנסת־המשפחה לא פחות מבעלה, שעסק במלמדות). יהודי תם ושתקן, רחוק מהוויות העולם, „בטלן" מופלג, אולם בעל לב־טוב, אדם שתוכו כברו, לא יכול היה לפגוע ממש בזבוב על הקיר ובשעת התנגשות כלשהי בקשיים היה מחוסר־ישע. חולשתו זו נוצלה ע"י תלמידיו ב„חדר", שעינוהו מתוסר־משמעת, ואלמלא אשתו, שהיתה ההפוך הגמור ממנו לכל דבר — דברנית ללא־גבול ותקיפה, פקחית וכופה על הכל את רצונה. אלמלי עזרתה היא בהשלטת־סדר ומשמעת ב„חדר", היה בכל רע. היו מתלוצצים בעיר, כשהיה לו צורך לאיים על תלמידיו תוך כדי התפרצויותיהם הקונדסיות, היה אומר להם: „אספר עוד מעט לטייבה שלי"... ר' משה לא היה למדן גדול, אבל ידע כ„מלמד" בעל אינטואיציה פדגוגית־מתודית להסביר יפה את המקומות הקשים שבדף־הגמרא והמפרשים. הוא עשה זאת במלים ספורות, אבל שקולות וקולעות, וביכלתו זו היה חשוב בחברה־ה־ש"ס, שרבים מחבריה היו זקוקים לעזרה הסברתית מאותו סוג. אשתו טייבה היתה מתפארת ואומרת: „לפני הצהריים מלמד בעלי „גויים" קטנים ואילו בערב הוא מלמד „גויים" מבוגרים"...

ר' משה (אליוטס) פדרסקי — סוחר, בעל הליכות נאות ויחס כבוד לו לתורה ולהשכלה גם יחד. ביתו המרווח היה בית־ועד ללומדי־תורה ולמשכילים. סייעה בכך גם אשתו המארחת, חיה, אחותה של הסופרת

דבורה בארון. בבית היתה תמיד שוררת אוירה של אצילות והרחבת־הדעת. והיתה מסורת: כל ה„סיומים" של חברה־ש"ס היו נערכים ברוב פאר ושמחה בביתו של ר' משה אליוטס, שם היה ר' מיכל רוקד את „רקוד־הגזלנים" שלו מעל לשלחנות, שם היו צעירי החברים שבחברה־ש"ס מציגים קטעים מ„מכירת־יוסף" ומ„לישרים תהלה", ר' משה עצמו היה המנצח על משחקי־חובבים אלה.

ר' יחזקאל (חטשה) רובין, אבי ז"ל, שהיה בין חבריה המסורים ביותר של חברה־ש"ס, קיים במיטב־כנותו את ה„והגית בה יומם ולילה". לא הסתפק בלמוד־השעור היומי שבחברה, אלא אף הוסיף עליו לימוד־הכנה בבקר השכם ולמוד־חזרה והעמקה בשעה מאוחרת בלילה. כל ימיו השתמש, כרוב חברי חברה־ש"ס, בספרי־הגמרא שלקחו לשעות־הלמוד מארון־הספרים של בית־הכנסת הגדול, ותמיד צר היה לו שאין לו ספרי־גמרא משלו, למען יוכל לחזור ולעיין בהם בכל זמן ובכל שעה שירצה. ולא היה אושר כאשרו, כאשר הגשתי לו פעם שי מפתיע (משכורתי הראשונה כמורה מוסמך בבית־ספר) את כל הש"ס מדפוס האלמנה והאחים ראם. אבי נפטר מהעולם תוך כדי משנתו באחד מספרי־ש"ס זה, בעצם למודו — וכבר בימי תליו, כשנמצא אתי במינסק, וספר־הגמרא על־ידו מעל לכר במטתו.

ר' זיסל, מטובי חכמיה־ישישיה של העיר, גדול הפקחות והעליליה במשך כל חייו הארוכים. לא היה אמנם חבר „רשמי", „פנימי", בחברה־ש"ס, כי מפאת גילו לא יכול היה לכתת את רגליו ולבוא לזמן השעורים היומיים לבית־הכנסת הגדול, אבל הוא היה מעין חבר „אכסטרני" לה — למד את דף־הגמרא שלו, לפי הסדר שבחברה־ש"ס, בביתו. פעם בא אף לאחד ה„סיומים" שבבית ר' משה אליוטס. כל בני־העיר היו פונים לר' זיסל, כשהיה להם צורך בעצה טובה, הן בעניני־פרט והן בעסקי־כלל, ותמיד היתה עצתו המדריכה והמכרעת.

היה ידוע בעיר, שר' זיסל נוהג לבלות את שעות־הפנאי שלו, כלומר, את זמן ההפסקה שבין למוד דף־גמרא ומפרשיו או עיון בספר־השכלה, במשחק־השתמט שהראה בו חריפות רבה, אלא שהיה עושה בדרך אוריגינלית מאד: לא הזדקק כלל ל„פרטנר", והיה משחק „עם עצמו", ר' זיסל מספר א' היה מתחרה בחריפות אסטרטגית ונאבק עם ר' זיסל מספר ב', והדבר נחשב לפלא. ועלי להוסיף, כי הדבר עדיין

הוא כפלא בעיני עד היום, גם לאחרי שהספקתי ללמוד בפסיכולוגיה ולחקור בענין המורכב של „פיצול־האישיות". אותו „פיצול־אישיות", המאפשר לבעליו, או, חלילה, כופה עליו — בדרך־כלל באופן נדיר עד למאד! — מלוי שני תפקידים בבת־אחת, עשיית שתי שליחויות ביחידת־זמן אחת — או שהוא מנת־חלקו של גאון, או, להיפך, של מי שלקה בטשטוש וטמטום השכל. ל„פיצול" כזה הגיע, למשל, מצד אחד, הנער „גציל" בתאורו של שלום־עליכם, הנער מוכה־האידיאוטיה שהיה „משחק" עם עצמו באגוזים, ומצד שני, להבדיל, האדמו"ר מגור, בעל „שפת־אמת", שהיה יודע לכתוב בבת־אחת בשתי ידיו שני מכתבים בעלי תוכן שונה לשני חסידיו... ואין לי ספק, לאחר שזכיתי להכיר את ר' זיסל, כי כבודו של ר' זיסל ו„פצולו" הנזכר, ב„קהלם" של בני סוג האדמו"ר מגור ייחד.

ב.
משכילים, ציונים, סוציאליסטים

יואל־דב איזקסון — ברל חשקה׳ס — בילדותי, בדור ההתמזגות וההזדהות שבין ההשכלה והציונות — היה הוא ראש וראשון בעיירתנו, מורה־דרך, דוגמא ומופת למזיגה זו, מעין האדמו"ר לפרחי המשכילים והציונים. מתון ושקול ובעל מזג טוב ידע בנעוריו להיות אף פורץ גדר ולחרוג ממסגרתה של האדיקות המסורתית שבמשפחתו (אביו ר' יעקב, יהודי קפדן ומחמיר, היה גם אחר־כך זורק מרה בהשכלה ובציונות, אף על פי שבנו ברל היה מראשי מנהיגיהן). את פרנסתו החמרית הוציא מחנותו, אולם את סיפוקו הרוחני מצא מחוצה לאותה חנות — בארגון אסיפות, אוסף כספים לועד האודיסאי, הפצתם של ערכי ספרות והשכלה מעולים, וחנותו גופא הפכה למועדון ממש, בו התקבצו צעירי־המשכילים והציונים שבעיר לשם שיחות־וכוחים ועניינים העומדים ב„רומו" בתוך בני־הנוער הצובאים על דלתו של מועדון זה. בעליית הגג של דירתו היו על יד כלי־הפסת חבילות־חבילות, מסודרות במלוא הדיוק ויחס הכבוד, גליונות „המליץ", אשר אני וחברי אברהם־יצחק גרודזנסקי, בן אחותו של ברל שגדל בבית סבא, היינו מתגנבים וקוראים בהם ולומדים מתוכם שעות ארוכות. שמרנו, כמובן, על אריזתן של החבילות מחדש לאחר שפתחנון, למען לא יתגלה, חלילה, סודנו לברל, שלא היה סומך בוודאי על כשרוננו להתהלך כראוי עם אוצרו הבלום. ספרים היה נותן

לכל דורש, אך גם הרבה לדרוש שיהיו זהירים בדפדוף, ונותן אינסטרוקציות לנימוס ודרך־ארץ כלפי ערכי תרבות. השעות החביבות ביותר על ברל היו אלו שדיבר עם חבריו בני־גילו (בן־ציון שפסנבול ועוד) וגם עם צעירי המשכילים עברית, ושעות־קודש כאלו היו לו בכל יום, בהן איוורר את החולין שבחיי חנוונותו. עם התכוננו לעלות ארצה, לאחר שבנו נשלח על ידו לשם עוד מלפני כן, הכשיר את עצמו לחיי עמל־כפיים, להתפרנסות פרודוקטיבית הקשורה בחקלאות, ולמד הלכה למעשה תורת גידול הדבורים. היה מדקדק מצוין וידע את נבכי הלשון העברית. פירסם בארץ כמה הערות בדקדוק הראויות לשבח.

בן־ציון שפסנבול — בא אלינו מבחוץ ונעשה במהרה מסלתה ומשמנה של חברת המשכילים והציונים. אף הוא מורה לרבים, מורה במישרין לעשרות בני נוער. תלמידי החדרים והישיבה המקומית למדו עברית מפיו ובהדרכתו, אף אני בתוכם. הוא הוא שנתן לי בעזרת „מורה־הילדים" ו„עדן־הילדים" לטביוב את דריסת הרגל הראשונה לעברית. אף הוא היה חנוני, אך חנותו היתה לו טפל, כי העיקר היה לו תמיד העיון בספר והתעמקות בסוגיותיה של הציונות. מפיו שמעתי פעם חזרה ממש על מה שמייחסים לישראל זנגביל, והוא, רבי בן־ציון, בודאי לא ידע שבלשון גדול הוא מדבר. זנגביל כאילו אמר פעם, שלחנם משלמים לו שכר סופרים, והוא בעצם צריך היה לשלם למו"לים שלו על ההנאה המרובה שהם גורמים לו באפשור של יצירה... ור' בן־ציון השמיע פעם באזני, לאחרי שכבר הייתי לו חבר ובר־שיחה שוה־זכויות, כי לחנם שלמו לו שכר־הוראה והוא נהנה מהוראתו יותר מתלמידיו...

זלמן שרה־דרייזה'ס — לעומת שני הנ"ל, שהיו בחינת „כהנים" בחברת המשכילים והציונים שבעיירה, מלא הוא תפקיד של „לוי", שמש צעירי משכילים. המציא להם ביד רחבה ספרי־קריאה, אף הדריכם בבחירת הספרים ותהה על קנקנם באיזו מדה עיכלו את החומר הנקרא. בדירתו של זלמן היתה הספריה העברית הראשונה וכולה הצטופפה באחת המגרות שבארון־הבגדים הגדול מלמטה. שם היו כל ספרי הביבליותיקה של „תושיה", אלה הספרים הדקים, האדומים בכריכתם, ואליו היו פונים כל הקוראים הצעירים מדי ערב שבת בשבתו לקבלת

מזון רוחני. אודה ולא אבוש: לא פעם נכשלתי ב„גנבה" כשהיה מוסר לי את המפתח מארון הבגדים והספרים על מנת שאבחר בעצמי „ספר אחד". לא יכולתי לכבוש את יצר־תאבוני והייתי יוצא משם כששנים ואפילו שלושה ספרים ברשותי, אחד בגלוי והיתר — מתחת לשולי מעילי, והוא, זלמן, גלה לי כעבור זמן שידע גם ידע על „גנבתי", וברצון איפשר לי זאת, רצה בכונה להשביע את תאבוני, ביחוד לאחר שנוכח כי אני מדייק ומחזיר תמיד את „הגנבה". אנו, צעירי המשכילים היינו מתלוצצים כעבור שנים ואומרים על עצמנו: „מה למעלה ומה למטה", פרושן מהכשרתנו המשכילית: מעלית הגג של ברל חשקה׳ס ועד למגירת הארון של זלמן שרה־דרייזה׳ס...

אָחי שמואל (רובין) — בעל תוכן נפשי מורכב היה, עמוס קונפליקטים עם עצמו, אי־שקט מתמיד היה מטרידו, מבלי שיוכל להתעכב ארוכות וסופית על דבר אחד, ומשום־כך באו לו תמיד גם גלגולי־המקצועות. ברצותו כמשכיל נאמן לחיות מעמל־כפיים ובמאסו בעסקי תיווך מסחרי, קפץ לא פעם ועבר ממקצוע פרודוקטיבי אחד למשנהו; בהיותו כבר אב למשפחה למד מלאכת־השענות, אחר־כך מלאכת־הבורסקאות, בעודנו צעיר הכשיר את עצמו למלאכת שוחט ובודק, נסע לאמריקה ועבד ב„שאפ", והכל בשל אותו אי־שקט וחוסר יציבות נפשית. ואך כלפי דבר אחד היתה לו יציבות נפשית — כלפי זיקתו להשכלה וציונות. תמיד עיין בספרים, תמיד למד דף יומי — ב„דברי ימי ישראל" לצבי גרץ, כשמוכרח היה למצוא את פרנסתו ב„מלמדות" היה מלהיב את תלמידיו בפרקי־תנ"ך שהיה מוסרם ומסבירם ברוח־השכלה ובאש קודש כאחת. היה גם נואם מחונן, הוגה דעות מקורי, כתב כמה מחקרי דרוש ואף פרסם ספר קטן בשטח זה.

יעקב כהנוביץ (יענקל גישע־לאה׳ס) — ידיד־נעורי האהוב, נציגה הקבועה של כל תנועה פרוגרסיבית בעיירתנו כלפי־חוץ, כל הקורוס־פונדנציה שהיתה מיועדת מכל הועדים והחברות הציוניות והצבוריית למיניהן מחוץ לעיירתנו היתה תמיד מתקבלת לפי כתבתו, כל שליח צבור, כל מטיף ציוני לכשהגיעו לעיירתנו היו פונים תמיד אליו. ביזמתו ועזרתו נוסדה אצלנו ספריה גדולה ועשירה יותר מאשר זו של זלמן שרה־דרייזה׳ס, הוא הוא שסייע להקמת בית־הספר העברי

הראשון בעיירה, הוא היה הרוח החיה בכל פעולה צבורית פרוגרסיבית אצלנו שנים על שנים.

אליה דוד׳ס (לפידות) — מדבריה הראשונים של התנועה הסוציא־ליסטית היהודית אצלנו. היה ידוע מקודם כצעיר מתון וצנוע, איחד מלאכה והשכלה — עזר כתפר לאביו בעל חנות־העור והספק לסנדלרי העיירה, ואת שעות־הפנאי המעטות שלו בלה בקריאת־ספרים. עשה לילות כימים לקראת־למוד זו, ואף כשהיה עובד היית מוצא אותו בין גלי ספרים פתוחים. לפלא יחשב בעיני עד היום כיצד נתוזו והגיעו אליו מרחוק הניצוצות המהפכניים, כיצד נתגלגל והתעורר בו המרץ הסוער והמסעיר עד לידי ארגון קבוצה סוציאליסטית ראשונה בעיירתנו. פתאום התחיל מופיע מדי ערב בערב, שלא כדרכו מקודם, בין קבוצות הנוער המטייל בין עצי־הליבנה שמחוץ לעיירה, פתאום פרש מקריאתו בספריו ונעשה כאילו מבטל־תורה, אולם אך „כאילו״, כי בעצם לא ערך את טיוליו אלא לשם הפצת־תורה, לשם עשיית נפשות לתורתו הסוציאליסטית. אלי דוד׳ס הופיע כתעמלן בין הנוער, והצליח בכך מאד בזכות מתינותו וצניעותו. יכול אני להעיד מנסיון עצמי: אף אני הייתי בין שומעי וסופגי דברי תעמולתו, לא היה כמותו להסברה צלולה ומשכנעת, ידע בקולו השקט להלהיב לבבות. בין עצי־הליבנה התחילו נשמעות ומהדהדות מלים חדשות ופני בני הנוער התחילו מתלהטים ממושגים חדשים: „אי־פרולטריזציה של המון העמלים היהודים״, „ויסותה של האמיגרציה היהודית תביא גאולה לעמנו״ וכו׳.

אלי דוד׳ס הגר אחר־כך לאמריקה ועקבותיו לא נודעו. בזכרוני נשאר כאחד מל״ו הצדיקים במהדורה חדשה, המותאמת לזמן החדש.

לייבה יהודה׳ס (שפירא) — אביו, יהודה פייגל׳ס, היה מלמד־דרדקי, מוזר בהליכותיו ומסוכסך עם עצמו, תטטן ומרדן. תמיד שופך את מרי־שיחו כנגד מישהו ומשהו, כשהוא מבקר קשות את הגבירוקרטיה המקומית, אף על פי שהוא, כמלמד בתלמוד־תורה, היה תלוי בה מבחינת פרנסתו. בנו לייבה, שגדל כיתום אצל סבתא וסבל לא־מעט בילדותו מחסור ועלבונות, ירש — כפי־הנראה — מאביו את מרדנותו ומהפכנותו, שפתח להן אפיק חדש, רחב יגלוי יותר. היה תעמלן סוציאליסטי מוכשר מאד. דבורו היה תמיד קצוני ומחוספס, חוצב־להבות

ומצליף ללא־רחם, ובכל אלה לקת את לבבות הנוער. זוכרני עיכוב־קריאה אחד בבית־הכנסת הגדול, שאורגן בפעם הראשונה ע״י קבוצת ס.ס. למען ישמיע לייבה יהודה׳ס את דבריו ברבים. זה היה בשלהי 1905, כשברוסיה כולה עבר נחשול של פרעות ביהודים ובכל מקום ארגנו המפלגות הסוציאליסטית היהודיות „הגנה עצמית״, ואף לר—ץ שלנו הגיע תורו של ארגון זה. הופיע לייבה יהודה׳ס מבעל לבמה והדהים את הקהל כולו, ולא בלבד את המתגרים, כי אם גם את חבריו, בחוצפתו המושחזת: „רבנים״ — פרושו במשחק מלים — „רע־בנים״, הם ממיטים שואה על בני־ישראל; התכוון לכך, שכלי הקדוש והגבאים ברוב המקומות התנגדו ל„הגנה עצמית״. אף הוא הגר לאמריקה, ומאז לא שמעתי עליו עוד.

הניה מנדל׳ס (תנחילביץ) — היתה ידועה בעיירה בשם הלעג „צאריצה״, כלומר: היא הרוצה לקעקע את כסא־המלוכה של ניקולאי באה כאילו להיות בעצמה „מלכה״. ממשפחה בעל־ביתית שקטה ומתונה יצאה הניה זו ובידיה ובפיה שלהבת־אש מהפכנית. היה לה כח ארגוני גדול והשפעה רבה על בני הנוער. אלי דוד׳ס ולייבה יהודה׳ס היו אנשי ההלכה בקבוצה והיא איש המעשה, מין „דבורה״ להבדיל, שעל יד „ברק בן אבינועם״. אמיצת־לב ומעיזת־פעולה היתה במדה שמצאנו אצל הנשים המהפכניות הגדולות מסוגה של הסיה הלפמן וכו׳.

הירשל דוד׳ס — אחיו הצעיר של אליהו דוד׳ס. נפטר בעודו באבו. בשנות חייו המהפכניות המעטות הספיק לגלות אומץ־לב וכושר־העזה להפליא. לא איש תורה כאחיו היה, לא התמצא בענינים מופשטים, אבל הבין שהמלה המהפכנית מחייבת מעשים, ואת אלה מילא בסכנת־נפשות ממש. הוא השתתף, למשל, בבצועה של אכספרופריאציה — כפי שהיה נהוג בזמן ההוא — בהורודוק הסמוכה. אירגן התנפלות על המועצה המקומית ולקח משם את כל טפסי הפספורטים על החותמות הדרושות (בימי הריאקציה של סוף 1905 והרדיפות המוגברות על הסוציאליסטים היה צורך להבריח את האישים המהפכניים החשובים לחוץ־לארץ, ואת זאת אפשר היה לעשות בעזרת תעודות מזויפות, שטפסיהן נלקחו מהמועצות המקומיות בכל מקום שהדבר ניתן לביצוע). אילו היה הירשל דוד׳ס נתפס אז במעשהו זה, אחת דתו היתה לעלות לגרדום.

ג.

יהודים פשוטים, מבני־„עמך"

וועוקע (זאב־וולף) — חייט מטליא, בעל „בית" המט לנפול וכאילו משחק במחבואים עם יתר הבתים שב„שולהויף" — ממקום אחד הוא נראה לעין־כל, ואפילו מתבלט יותר מכולם, וממקום אחר אין הוא נראה כלל, וכך גם בעליו: יש והוא מזדקר בקבוצת יהודים, בבית הכנסת ובשוק, מדבר יותר מכולם ומושך את תשומת הלב של הרבים, ויש שהוא נעלם מעין רואים לימים רבים, ואין איש יודע להיכן נעלם. וכמקצועו כך גם הליכותיו: יש החושב שהוא בכונה מגבב „טלאים" צבעוניים־צעקניים של זרות. הנה טענותיו תמיד וטרוניות המרי שבפיו על שהקהל גזל ממנו את נחלתו, ו„נחלה" זו הוא הוא המקום שבפנת ה„שולהויף", בה נמצאים בתי־הכסא הצבוריים, דורש הוא תמיד במפגיע, או שיפנו את מגרשו, כי הוא עומד לבנות עליו, או שישלמו לו דמי־חכירה. והנה הוא, עם־הארץ המובהק, מי שאינו יודע לפענח את פירוש המלות באחד מפסוקי התפילה הרגילים, רוצה דוקא להבריק בעומק למדנותו, ספר־„השלה" לפניו והוא מושך אליו זקן ונער, בכדי להסביר להם את הסתומות שבספר הקדוש, והנוער מנצל כיד [illegible] וההתעללות החזקה עליו את חולשתו זו של וועוקע, מקיפו תמיד בשאלות־תם, מזמין באורים והסבר לכל מקום קשה שבספרים, ור' וועוקע, „מזיע" ו„מסביר" — והוא לצחוק...

ויש בו הומור [illegible] וקולע שהוא לפעמים משתמש בו בהצלחה להנאת עצמו והנאת הרבים, יודע הוא לפגוע במימרה שנונה, במציאת כנוי ציורי, בראשי־[illegible] השנואים עליו. יודע הוא לספר בלשון מושכת על מעשים ודברים שלא היו ולא נבראו, להנאתם של הילדים השותים בצמא את דבריו.

ר' שמואל וואטעליער — מלמד־דרדקי שבא מכפר (נקרא בשמו של אותו כפר) וגר בקצה העיירה, בתוך שדרת עצי־הליבנה. ממקום דירתו זה בקצה העיירה בא לו גם כנויו השני: „ר' שמואל דער עקעדיקער". יהודי שבכל ימות השנה היה שתקן מופלא ומופלג, אף עם תלמידיו ב„חדר" דבר אך במלים מעטות ומגומגמות, ורק יום אחד בשנה נעשה דברן ומפזר זמירות בשפע, מנצח על מקהלה של ילדים

הנטפלים אליו ושרים אתו יחד, יום שמחת־תורה. ר' שמואל היה מגלה באותו יום עליצות במידה גדושה כאילו רצה לפצות את עצמו על שתקנותו וה„מרה שחורה" שלו במשך כל ימות השנה. עד היום עוד מצלצלים באזני פזמונותיו בעברית ואידיש המתובלים ב„גויי"ש": „אברהם אבינו — אברהם טאטעניו — באטקא טי נאס" וכיוצא באלה. ולאחר כל פזמון כזה באה פנייתו למקהלתו: „צאן־קדשים!" ואלה מריעים: „מעעע!"

חיים נישקע'ס (מאנה) — ה„רופא" הפופוליארי בעיירה, יד־ימיני של הד"ר הפולני זלנסקי, המקובל כמומחה בכל הסביבה ובזכותו יש גם לחיים עוזרו פרקטיקה עשירה בין היהודים וה„גויים" מכל הסביבה. זכות מקצועו עמדה לו להכניס לביתו מ„יפיפותו של יפת": הגרמופון הראשון, לכשהופיע בעיירה והיה לפלא — מביתו של חיים נישקע'ס נשמע קולו; המנדולינה הראשונה הופיעה אף היא בידי בנו של חיים נישקע'ס, בעל־המספרה הראשונה אצלנו; בתו נסעה לוילנה והיתה למיילדת מוסמכת והביאה אתה משם הליכות של תרבות שלא היו מקודם ידועות אצלנו, את הדבור המצלצל ברוסית בין המטיילים בשדרות עצי הליבנה, שיחות על נושאים ספרותיים וכו'.

לחיים נישקע'ס היו תרופות ספורות אחדות במקצרעו הרפואי, ושתים־שלש נוסחאות ל„רצפטים" שלו, שהיה מחליפן לסרוגין וכלל ללא הבדל מחלה ומיחוש. וראה זה פלא ברוב המקרים — כך, לכל הפחות, העידו עליו המוני הפונים לעזרתו — היה רופא להועיל. — הד"ר הפולני הישיש לא היה מקבל חולה אם לא הקדים הלה ולא ביקר תחילה אצל חיימ'ק ה„אסיסטנט" שלו.

יודל לאה־בריינה'ס (סגלוביץ), הכניס „מיפיפותו של יפת" לעיירתנו. חנותו היתה מהגדולות ביותר והקונים בה היו ה„פריצים" מהסביבה. פתח לעצמו חנות בטעם ובסחורות מודרניות, מכשירי וסממני קוסמטיקה לנשים, אפניים בהשאלה לצעירים אוהבי־ספורט, מפוחיות־יד ופה לאוהבי נגינה. יודל נעשה ראש וראשון למבלי זמנם בתענוגות עולם הזה, לפי המושגים התמימים של צעירי עיירתנו באותם הימים. הוא הוא שנצח ביער על שירה מקהלתית, הוא אף הכניס את החידוש המפתיע — את לימוד הרקודים ה„סלוניים".

פישל חיים העשל'ס — במקצועו כפחח גלה כשרון אמן, עסק גם בפיתוח בפח, צר צורות חקיקה ובליטה לפי קומפוזיציות ציוריות משלו. פיתוחים אלה שימשו קשוט מעל לעמודי החזן בבתי־הכנסת, אולם את זאת עשה לא לשם פרנסה, כי אם אך לשם סיפוק אמנותי. בנו ובתו, חברים נאמנים בקבוצת ס.ס. היו אף הם מחוננים בכשרון אמנותי, — בתו רקמה את הדגלים לתהלוכות באחד במאי, בנו היה הדקורטור בנשפים המפלגתיים הפנימיים, והוא, פישל אביהם — שלא כרגיל בין יתר ההורים, אשר בינם ולבין בניהם שיצאו לתרבות רעה התלקחה מלחמת „אבות ובנים" — היה להם חבר, ולא זו בלבד שידע על כל הליכותיהם המהפכניים ולא מחה ולא הפריע, אלא גם סייע להם בכל.

ר' אברהם „הכובען" — יהודי יפה־תואר להפליא, זקוף וגמיש־תנועה, בעל מזג טוב ונכונות־עזרה לכל זקוק. אדיקותו הקיצונית לא הביאה אותו לידי התנגשויות עם פורצי־הגדר שבדור הצעיר, היה אמנם מתמרמר נגדם, אך נזהר מלפגוע בהם. היה אוהב לעבור לפני התיבה והיה שומר על זכות ה„חזקה" שלו למוספים בשבתות ובחגים, זה היה הדבר היחידי, דומני, שגלה בו אי־ותרנות ועמד על שלו בעקביות. קול ערב היה לו, ידע לסלסל בזמרה; בהיותי ילד קטן נהניתי משני דברים ששכנותנו לביתו של ר' אברהם סיפקה לי: מהתפוחים והשזיפים הטעימים שבגנו ומקולו הערב, בשעה שהיה בכל יום ששי מעביר „סדרה" על יד החלון הפתוח. ר' אברהם לא היה למדן, ואף על פי כן שקד בלמוד התורה: העמיד רב לעצמו וההוא לימד אתו דף־גמרא ו„עין יעקב".

יעקבסון השמש — תמהני עד היום, למה נקרא יהודי תמים ומצניע־לכת זה דוקא בשם משפחתו, דבר שהיה בכלל נדיר מאד אצלנו (בשמות המשפחה נקראו אך אחדים מהגבירים והמשכילים כר' חטשה שפירא, ר' יוסף רוזנהויז ואף אלה בצרוף שמם הפרטי). שתקן היה כל ימיו, צייתן וממלא פקודותיהם של אחרים. היה מלווה תמיד את הרב דמתא בכל מקום, מלא אחרי רצונו של הרב מתוך רמז בלבד. את תפקידיו המרובים בבית־הכנסת הגדול מילא בדיקנות קפדנית, אך לעולם מתוך שתיקה. קונדסיותם של הילדים אשר הפריעה לו במלוי תפקידיו לא הוציאתהו אף פעם „מכליו", לא ראיתיו אף פעם כועס ונוזף בילדים. אשתו היתה מוכרת בדים, היתה לה „חנות" ארעית

בצריף שבשוק, — על יד „חנותה" זו היתה גם „חנותו" של אבי ז"ל, — בכל יום שוק היו מעבירים מהבית את כל הסחורה ל„חנויות" אלו ומחזירים אותה הביתה עם גמר השוק. יעקבסון היה עוזר לאשתו החנוונית אך במעט, שתקנותו בכלל ואי־ידיעתו בשפה הגוית בפרט מנעו ממנו עזרה גדולה יותר. אני זוכר שהיה נוהג למשוך „גויים" אל „חנות"־אשתו, והיה מסתפק לתכלית זו אך במלה אחת־יחידה „טשויש" („שמעי" בשפת הגויים בסביבתנו הבלורוסית) ולכשהצליח להביא קונה חדש, היה מכריז ומודיע לאשתו: „הנה לך עוד „טשויש" אחד"...

יושה (יוסף) הקצב — הגבאי הראשי של בית־הכנסת החדש, בחינת „מלך" שהכתיר את עצמו, אבל איש לא פקפק בזכותו „לכתר" זה. יהודי רתחן וכעסן, בעל מרץ שופע, מוכן תמיד להקריב את הכל לטובת בית־הכנסת „שלו". הילדים היו מפחדים מפניו פחד מוות, ולא הילדים בלבד. הכל נזהרו מלהכנס עם יושה בקונפליקט גלוי.

ר' חיים הסנדלר — חשוך בנים היה ואולי משום כך הצטיין באהבת־ילדים. תמיד היית מוצא אותו בין ילדים שהיו שותים בצמא את ספוריו ומחבבים אותו מאד, בחשק היו ממלאים אחר כל מה שאמר להם. בית־מלאכתו הפך למרכז „תעשיתי" — העסיק פועלים רבים לפי־הערך, ולכולם התייחס יפה. לכשהגיע גם לעיירתנו נחשול השביתות, שאורגנו ע"י הקבוצות הסוציאליסטיות, הודיע ר' חיים בגאוה: „אצלי לא תהיינה שביתות", והוא אמנם מנען מראש ע"י כך שהיה מוסיף לפועליו על משכורתם עוד בטרם נדרש לכך. בית־מלאכתו היה מעין „קואופרטיב" — הוא חלק את ההכנסות שוה בשוה בינו לבין פועליו. היה ראש וראשון לכל תרומה לישוב ארץ־ישראל ובכיסו נמצא תמיד אוסף־בולים שהכתובת: „גאולה תתנו לארץ" נתונה בהם. ופעם התפאר באזני ואמר: „טוב שיש לי מזוזת־קודש אתי תמיד בכיס"... — וכוונתו היתה למניה של אנגלו־פלשתינה בנק. גם אל צעירי הסוציאליסטים התייחס בידידות ועזר גם להם.

צירע־מערע ובתה שרה (אפשטיין) — נשים צדקניות במיטב מובנן של המלים. עיסקן היה באפיית דברי־מתיקה (שתיהן היו מומחיות לקונדיטוריה), ורבים היו הילדים שצבאו על דלתות ביתן ואלה מצאו במוכרות מה שמצאו גם בסחורתן: מתק ונועם. בביתן לא נשמע

אף פעם קול־צעקה, כל הד סכסוך. צירע־מערע היתה מחלקת צדקה בסתר, ובדרכה הלכה גם בתה.

ר׳ חיים משה ירחמיאל׳ס — שימש בשני כתרים: היה שמש (בבית־הכנסת החדש) ומלמד־דרדקי, אולם את כל מלוא־יכלתו גילה במלאכת־קדשו השלישית: הכנת מצבות. כשרון אמנותי רב היה לו וזה בלט והופגן בכל אשר עשה. לחקיקת האותיות המסוגננות שבמצבות הגיע בכח האינטואיציה האמנותית שלו בלבד. אף את המכשירים הכין בעצמו, ובבית העלמין הרדושקוביצי היה אוסף גדול של מצבות, מלאכת־מחשבת, מעשי ידיו. הבין יפה לרוח הטפליא שלמדו אצלו, ידע לקנות את לבם בספורי מעשיות מלבבים לפי רוחם, ידע להסביר להם את הענינים המורכבים והמופשטים ביותר על דרך ההגיון הילדותי, עשה להם גם צעצועים מעץ ומניר, שהיו יכולים לשמש מופת בבית־מדרש לגננות פרבליות.

ענותן ומצניע לכת היה כל ימיו, אדוק בדתיותו השקטה, המרוכזת, הנחבאת אל הכלים, כלי עבודתו. צם בה״ב ואף בימים שבין צום לצום הסתפק בקב מרק־גריסיו. מרווחיו המעטים חלק צדקה בסתר.

פייטל הרב. — „הרב״ לא היה שם כבוד, כי אם שם גנאי: היו מרננים אחריו שפעם בימי נעוריו, היה מנהיג לכנופית גנבים, רב להם, ואיש לא ידע אם אמנם כך היה באמת. אני הכרתיו כבר בזקנותו המופלגת, ואז היה בין השתקנים, בין המתונים ביותר ומצניעי־הלכת שבין יהודי עיירתנו. כל ימיו ישב בביתו הקטן אשר ברחוב מינסק ואף על פי שאותו בית היה בחזית הרחוב ודוקא בפנה הסואנת ושוקקת ביותר, לא ראו את ר׳ פייטל אלא לעתים רחוקות מאד בחוץ, ואף כשהופיע לא היה הולך אלא בצדי הרחוב, כאילו רצה להיות רואה ואינו נראה; ויפה אמר לי פעם חבר בן־לוויתי בטיול־ערב כשעברנו וראינו את ר׳ פייטל על יד ביתו: עליו לא ייאמר: „אדם וצלו״ אלא „כפליים צל״ — „צל וצלו״. את קולו שמענו אך בשעה שאמרו „תהילים״ בבית־הכנסת, בשעות בין־השמשות שבשבתות, אמירתו הוא לא היתה צעקנית־בכיינית כאמירת „תהילים״ מפי יתר היהודים, חרש יצאו המילים מפיו, אבל ספוגות לבביות שהשפיעה יותר מכל צריחה בכיינית.

אייזיק הנפח — מפחתו היתה ליד הגשר שמעל לנהר, בדרך לבית־המרחץ. הלמי קורנסו נשמעו מרחוק, הגיצים מהאש שהיה מלבה עפו לכל עבר. הוא עצמו היה מכוסה תמיד פיח, אולם כשהתקרבת אליו ונכנסת אתו בשיחה, אור היה פורץ מבין הערפל הסובב ושקט מרגיע היה חודר מתחת להלמי הקורנס הגדול. רכות וטוב־לב היו בר׳ אייזיק, פיוס ולמוד־זכות על הכל. היה מרבה לדבר בשבחם של ישראל ובזכותם של גויים כאחד. שמעתיו פעם מטיף מוסר לעוזרו בשעה שהלה פרזל רגלו של סוס: אַל נא בכח, בני, תעבוד נא בזהירות, למען לא תכאיב חלילה, ליצור אילם זה...

איטשה־זלמן ה„זשוליק״ (ה„רמאי״) — איני יודע מניין בא לו שם כנוי זה לגנאי, האם בשל ערמומיותו וגנבת־הדעת שהיה נזקק לה? — והלא לא כזה היה בחיי יום יום, כפי שהכרתיו והוקרתיו שנים על שנים: להיפך, תמים־דרך היה, בעל־מידות תרומיות, מן הראשונים להגיש עזרה לכל זקוק, מתווך ומרבה שלום בין נצים ומסוכסכים. אמנם כן, היתה בו מדה רבה של פקחות, של חדירה לעומק הנסתר, של פענוח דבר על יסוד רמז קל בלבד, אולם כל אלה לא נוצלו על ידו לריעותא. היה בין מוקירי תלמידי־חכמים, „הישיבה״ הראשונה בעיירה בהנהלתו של הרב ר׳ חיים־נחום מוולוזין אוכסנה בביתו — ובזמן הראשון שלא על מנת לקבל פרס.

יואל־זרח (יעקבסון) — בנו של השמש הנ״ל, סתירה לכלל: „ברא כרעא דאבוה״. הבן היה היפוכו הגמור של האב: בנגוד לשתקנותו ודכאונו של האב, היה הבן מלא עליצות־חיים. על אף גילו המבוגר ומצב פרנסתו הרעוע, היה בין הראשונים תמיד למעשי קונדס ילדותיים בבית־הכנסת ובכל מקום שנזדמן לשם. בשבתו על דוכנו בעגלה (פרנסתו היתה בהסעת נוסעים לתחנת הרכבת ומשם העירה) היה מסלסל בזמירות ומבדח את דעת נוסעיו. „כשנוסעים עם יואל־זרח, זוכה כל אדם, ולאו דוקא צדיק, לקפיצת־הדרך״ — היו מתלוצצים בני העיירה וטעמם ונימוקם עמם: „כי אז עובר זמן־הנסיעה במהירות״. והנה, למרות מעלתו זו של יואל־זרח מעטים היו הנוסעים אתו בעגלתו, לא יכול היה לעמוד בהתחרות עם דוד אורציק׳ס, בעל־העגלה העיקרי. „הכל תלוי במזל״.

מואיסיי (פוליאקוב) — משום־מה נקרא בשמו על משקל „גויי", לא „משה" כי אם דוקא „מואיסיי", אולי זכה לכך בשל מקצועו — היה עורך־דין למחצה. ביתו היה בית משכילים, בנותיו דיברו רוסית — ואף הוא העדיף את הדיבור הרוסי (הלקוי) על האידיש, בכלל היה נבדל מהקהל ומתבודד, לא היו לו ידידים. הדעה הכללית עליו היתה כי הוא „מתנפח" ו„מתרברב". אך מי שהכירו מקרוב עמד על אופיו האמתי: זרותו לא באה כלל מרצון התגנדרות, כי אם מאיזה תסביך נפשי, הוא ידע לגלות לב טוב והיה תמיד מוכן לעזור ככל אשר יכול לזקוק.

אדלסקי המורה — בתוקף מעמדו כמנהל בית־הספר הממשלתי, התבדל מהקהל, היה נפגש אך עם „השררות" — עם ה„אקציזניק" (מנהל המכס) וה„נדזירטל" (מפקח המשטרה). לבית־הכנסת היה בא אך בשבתות, והופעתו שם, כשבגדי־השרד שלו מבליטים אותו מיתר המתפללים, היתה מלווה תמיד בלחש בקהל: „הוא כבר כאן". היה מגלה את הפטריאוטיזם שלו בשעת תפלת „הנותן תשועה", היה קם ממקומו, מזדקף כולו, כחייל העומד בפני גנרל, רבים גם פחדו מפניו במקצת וגם לעגו לו בכל הזדמנות.

הייתי בין תלמידיו בביה"ס, ואני נזכר בדוגמאות המוכיחות, כי היתה לו אינטואיציה פדגוגית יפה.

ר' יואל סוחר־העורות ובניו: אומקה ודודל. ביתו של ר' יואל היה בית ועד לכל הצעירים המשכילים. שני הבנים אומקה ודודל, היו מהראשונים לציונות הסוציאליסטית ופעילים בה בכל המסירות. גם האב תמך בהם ופעולתם.

מינה רודה (איזקסון) — אם לבנים וחתנים יודעי־תורה, בביתה ומשפחתה רוכזה הסולת של ה„לומדות" בעיירה, ביתה בית נגידים, במובנה הטוב של המלה, רוחב־לב ומדות טובות. היא, האם, בדוגמתה ובהליכותיה עיצבה את הדמות לביתה, שאריסטוקרטיה ופשטות ממוזגות בה.

ר' לימה לוין — מעין אילוסטרציה חיה ל„ארבעה דורות" של י. ל. פרץ היתה בביתו של ר' לימה — אבל בלי התוספת של פרץ: „פוחת והולך". ר' הירשל, זקן מופלג, מת כשהיה למעלה מבן מאה, בנו ר' לימה, אף הוא כשהכרתיו היה כבר בו שמונים בערך, בנו חיים (נוטה להשכלה וציונות), בנו מושקה מראשותי הצעירים בעיירה היודעים להתקשט ולהופיע בכל מקום, כשספר רוסי מתחת לבית־שחיים.

כל אלה הארבעה הלכו יחד מבית־הכנסת בכל שבת, והפגינו בפני בני־העיר את השרשיות היהודית הטובה. דרך כולם היתה בנחת, באדיבות, אף פעם לא נכנסו בריב עם מישהו, מביתם דרך החלונות הפתוחים, היה תמיד שופע חום של אינטימיות טובה.

הזקן ר׳ הירשל היה אוהב לספר, שבנעוריו היה כמה שנים מתעטף בטלית בטרם הנית „תפילין״. פירוש הפלא: הוא התחתן עוד מלפני שהיה ל„בר־מצוה״. כל בני ארבעת הדורות עסקו כל ימיהם במסחר־היערות, ואף הם עצמם היו כאילנות הזקופים והענפים שביער־עבות.

ד״ר ישראל רובין

למדנים ויראים

עדת רדושקוביץ היתה חטיבה אחת שלמה ללא סתירות פנימיות, ואהבת התורה שלטה בכולה. לא היה ניגוד בין בית המדרש וחיי החוץ, ושום כיתות וסיעות לא התגודדו ולא התבדלו בה במלבושים ובנימוסים. זו היתה קהילה של שלום ואחדות, המכבדת למדנים ויראים, אנשי מעשה ושוחרי מדע. החשובים והמנהיגים שלה היו בקיאים בהוויות העולם, קרובים לרוח כרכים, מנומסים ומתונים; והקהל כלו נשא פנים לאנשי הרוח שבעיירה. אבי הרב ז״ל היה אומר, כי בר—ץ אין „המון", כי בני ה„המון" שלה היו נחשבים ל„בעלי בתים" הגונים בעיירות אחרות.

לפי המסורת היתה העיירה כבירת ימים ביותר. שמועה אחת מספרת, כי לפי הפנקסאות הישנים היתה ר—ץ בת גילה של ווילנה, והיא התפשטה לפנים עד ראגווא, במרחק של חמשה וויורסט. כמה תקנות ומנהגים מיוחדים של העיירה היו ראויים לשמש למופת. בית הכנסת העתיק שלה היה נפלא במראהו ורק שלשה בתי־כנסת דוגמתו נמצאו ברוסיה. הוא נשרף ב„שרפה הגדולה" שאכלה את רוב העיירה בל״ג בעומר תרנ״א. זכיתי לראותו בעודני תינוק וזכורני, שכתליו היו מכוסים רשימות ופסוקים. ארון הקודש היה מקושט בשני אריות המשרבבים לשונות אדומות. בבנין מופלא זה היו קשורים זכרונות משלשלת גדולי התורה שיצאו מן העיירה. ר' אייזיל מסלונים היה, למשל, בן אשה אופה, וכנער שובב בילדותו היה מטפס ועולה בהשכמת הבקר על היציעות הפנימיות של בית הכנסת ומבעית משם את המתפללים.

כמה גדולי תורה שימשו בכתר הרבנות בקהילת ר־ץ. על הרב הגדול ר' אברהם בער אמר ר' חיים מוולוזין: אני מתיירא מפני ה„דוב" הרדושקוביצי. על הוצאת הרמב״ם בדפוס שקלוב נדפסה הסכמה שלו בזו הלשון: „הסכמת הרב הגאון הגדול המפורסם, זקן ויושב בישיבה, מוהר״ר אברהם דובער נ״י אב״ד ור״מ בראדאשקאוויץ" מפורסם בימיו היה גם הרב ר' שלמה מרדכי ברודנא מסמרגון, שעסק בפרקמטיא עד לגיל חמשים שנה. ר' מאיר שמחה מדווינסק חשב ומנה

שלשה רבנים בין ל"ו הצדיקים שבדור: משה'ל מבלטרימנץ, ר' זונדל מאיישישוק ור' שלמה מרדכי מרדושקוביץ, ואחד ממנהיגי הקהל, ווטשה, מאנשי חב"ד, אמר עליו בדרך בדיחה: „יש לנו, ברוך השם, רב מהודר אלא שהוא פחדן, הוא מפחד מפני ה'."

אחרי ברודנא שימש בכהונה אבי הרב ר' מאיר רבינזון, איש מוכתר בכמה מעלות וסגולות ומעורה בעצם התורה והבנת החיים. הוא הצטיין ביותר כמפולפל ודרשן, כסופר ומבין הליכות עולם וטיב האנשים, כמעורב עם הבריות וחביב על כל רבני ופרנסי הזמן. על פי מכתבי המלצה של אבי הרב היו בני ר"ץ שהגרו לאמריקה ואלה שנפוצו בכרכי רוסיה, תומכים במוסדות העיירה ומושיטים יד עזרה לעניים. הוא היה מפורסם לשבת גם בין התושבים הנוצרים, והכומר טרוייאן, המקורב ליהודים, היה מבקר בביתו ומתפלא על המוני הספרים המכסים את הקירות.

כמה רבנים גדולים בערים אחרות היו חתני תושבי ר"ץ, כמו ר' פינחס רזובסקי ור' הירש הומינר. יצאו מן העיירה גם המחבר המובהק ר' אברהם משכיל איתן ור' לייב ווילקומירר, גדול בתורה ודרשן מצויין.

*

מבין תושביה הקבועים של העיירה, יש להזכיר שורה ארוכה של אנשי מעשה, עסקנים חשובים ובעלי תורה והשכלה. יהודה שלום'ס ושלום אידל'ס היו פרנסים וותיקים לקהילה. בין החסידים היו יהודים נאים ובעלי טעם כברקה חיים אבא'ס. מן העסקנים הענווים ותמומי הדרך נזכיר את נוטקה המלמד, גבאי צדקה ויד ימינו של אבי במעשי החסד. הוא היה המורה הראשון בתינוכי, ובנו הוא הגביר הנדבן אקסלרוד. בין נגידי העיירה ומנהיגיה אנשי־הצורה יש למנות את האצי שפירא, יושה רוזנהויז וקויפמן אלטרמן, אליוטה ומשה פדרסקי. מן הלמדנים נזכיר את ר' משה נח רובינשטיין ור' יעקב פנחס גורדון, ר' יעקב משה אלפרוביץ, ר' יקותיאל פונט ור' יעקב זאב אפשטיין, שקדן ובעל הבנה שהורה כל ימיו בחברה משניות. הבלן לייב הצטיין כלמדן ומתמיד, מתלמידיו של ר' מרדכי מלצר. שקדן על התורה היה גם יצחק יעקב המלמד שהשרה עלי מרוחו. חברי חיים שמואל לפידות היה חרוץ ושנון, תלמידו של ר' שמעון שקפ בישיבת טלז. ועולה על כלם לאין ערוך הרב ר' יצחק זילבורג, שלקחתי תורה מפיו. הוא היה גדול בתורה,

חרוץ ומשכיל ובימי לימודו היה חברו של ר׳ אברהם בער שנתמנה לרב בקובנה.

מבני המעמד הבינוני הקרוב ברוחו לתורה ועבודת הקודש, נשתמרו בזכרוני כמה ידידים חביבים ומוכתרים במעלות ומידות טובות. יואל חוני׳ס, אבי חברי אברהם לייב, היה איש נחמד ותמים במעשיו. החזן והשוחט ר׳ מיכל, שהגיע לגיל מאה שנה, היה בעל רוח נוחה וטובה. ובנו חיים דוד רוזנשטיין הצטיין כמורה וסופר ואחד ממיסדי החדר המתוקן ברוסיה. ר׳ פסח קנטרוביץ, מלמדי הראשון, היה מחנך נוח וחביב לתלמידיו הפעוטים. שמואל אליעזר׳ס איזקסון היה בקי במדרש וישר לב. כיובל שנים עבדו באמונה על טהרת הקודש שני השמשים הראשיים בעיירה: ר׳ ירחמיאל בן הנדל, איש פקח ורצוי למתפללים, שעמד על משמרתו בתום לב בבית הכנסת הגדול והשלים את התהלים בכל יום. בנו ר׳ יחזקאל רובין היה איש עליז וחביב ועסק בתורה כל ימיו. אף זכה לגדל בנים מופלגים בתורה ומדע כר׳ שמואל רובין והד״ר ישראל רבקאי (רובין). איש שקט ונוח היה ר׳ זאב יעקבסון, שמש בית דין ובן־בית אצל הרב דמתא.

מבני המהלך החדש שכרכו תורה והשכלה יחד והפיצו את הרעיון הלאומי בעיירה יש להזכיר את יואל דוב איזקסון, בן ציון שפסנבול ואת משה לאה־בריינ׳ס. השניים הראשונים היו מורים מובהקים, בקיאים בלשוננו ודקדוקה על בוריה ויואל דב איזקסון עלה לארץ ונפטר בה.

באהבת התורה והוקרת תלמידי חכמים הצטיינו גם הקצבים יושה ולייבה, גבאי בית המדרש החדש. הם היו מן השוקדים התמידיים על פרקי „עין יעקב״. וראויים להזכר גם למדנים ובעלי צורה מסביבות העיירה כיושה מקאלייסברג, איטשה מאודרי העובר לפני התיבה בימים הנוראים בבית הכנסת הגדול ואבי הסוחרים הישרים והמכובדים משה ושמעון זוקובסקי. סוחרים חשובים והגונים היו סיני מוורמייקה ואלתר בנו, יהודה אברהם מראגווא ו„המכניק״, בעל התפילה המצויין בימים הנוראים בבית המדרש החדש.

בבתי־המדרש שקדו תמיד על התורה למדנים מקומיים ובחורי ישיבה כהפרוש ר׳ נחום חיים מוולוזין. וכאכסניה קבועה לתורה במשך שנים רבות יש לראות את בית צירה־מרה, שתמכה תמיד בבחורי הישיבה וחובשי בית המדרש.

הישיבה „חיי עולם"

אהבת התורה הכללית של בני העיירה נתגבשה למפעל תורני חשוב בשנת תרע"א בערך. בין הבחורים הלומדים בבית המדרש נזדמנו אז שני אחים מראדום, והבכור שבהם, שמואל, פעיל ובעל יוזמה, הגה את הרעיון ליסד ישיבה בר—ץ. הוא נסע לוולוזין והביא משם כגרעין לישיבה החדשה שני בחורים מופלגי־תורה, האחד מווישקוב והשני מלומזה, למדן מצויין שנתמנה אח"כ לרב בפרבר פדגורנה במינסק (חותנו נודע כהעילוי מבוברויסק, ונמנה בין קדושי חברון בפרעות תרפ"ט). לשמונת בחורי הישיבה הראשונים נלוו אחר כך כשלושים צעירים מקומיים ומבני העיירות הסמוכות והיו יחד לקיבוץ חשוב של למדנים עוסקים בתורה בקביעות. הרב ר' רפאל, ראש ישיבת וולוזין המוקטנה, ראה את ישיבת ר—ץ כמתחרה כמעט עם ישיבתו. אנשים חשובים הציעו לפני הנהלת הישיבה החדשה לשלחם כשד"רים לאסוף כספים לטובתה, אך הצעתם נדחתה, כי הישיבה נתקיימה בעיקר באמצעים מקומיים. התקציב שלה עלה בערך למאה רו"כ לחודש והוא בא ממקורות שונים: מתרומות קבועות, מפתקאות ברכה ומנדבות מקריות. באוסף הכספים עסקה הנהלת הישיבה ועזר על ידה ככל יכלתו כותב הטורים הללו.

תלמידי הישיבה למדו בבית המדרש הגדול, שלא היה קטן במידתו מבית הכנסת הגדול בתל־אביב, ובערבים דלקו המנורות על אדני כל החלונות. לפי סדר הלימוד עסק כל אחד מהבחורים הלמדנים במסכת שלו; אך התלמידים הצעירים למדו כולם יחד מסכת אחת, ואחד הבחורים היה מבאר להם דף גמרא בכל יום. הלימוד היה בדרך הסברה והגיון, וכמה למדנים יצאו מהישיבה. בין התלמידים הוותיקים המקומיים יש להזכיר את מרדכי אפשטיין, כעת בתל־אביב. ומצעירי הסביבה ראוי להזכר ח. א. פרידלנד מהורודוק שנתפרסם אחרי כך כמורה וסופר באמריקה. הישיבה נתקיימה כשבע שנים, ובמשך הימים עסקו בהנהלתה ר' משה פדרסקי, ר' יקותיאל פונט ואחרים.

יעקב רבינזון

פרשת
השואה

בימי מלחמה ושמד

(1939 — 1944)

א

בשעה שלש אחרי חצות הלילה, אור ליום 18 בספטמבר 1939, נתעוררו תושבי העיירה משנתם לקול רעש גדול של מסע כלי־רכב. הבתים, החלונות והדלתות רעדו והזדעזעו כמו מרעש האדמה, ובני־אדם קפצו נבהלים ממיטתם וחשו אל החלונות כדי לראות את הנעשה בחוץ. ומה רב היה תמהונם כשראו לפניהם שורה ארוכה של טאנקים כבדים, המשרכים את דרכם לאיטם ברחובותיה הצרים של העיירה. איש מהם לא הבין ברגע הראשון מה טיבם של כלי־המלחמה הללו כאן, במרחק של שש מאות קילומטר מחזית המערכה שבין פולין וגרמניה. בינתיים נתאוששו אחדים מן המסתכלים התוהים, פתחו את החלונות והציצו החוצה. אחרי הטאנקים הופיעו כלי־רכב משוריינים, ובעקבם נמשכו מכוניות־משא טעונות חיילים. ואז הרגישו ב„כוכבים" שבכובעי החיילים ועמדו על המצב: הצבא האדום עבר את גבולות המדינה ופלש לתוך אזורי רוסיה הלבנה שבפולין. אחדים מהם שמחו על המאורע, ואחרים נדו בראשם וציפו בחרדה לעתיד לבוא.

למעלה מחמשה ימים נמשך מסע הצבא האדום ברחובותיה של רדושקוביץ. ובמשך הימים הללו שטף ועבר ים של חיילים, מכונות־קרב וסוסים דרך העיירה. התושבים היהודים היו נבוכים וכאחוזי־חלום, וכל אחד מהם שאל את עצמו: מה ילד יום, ומה יהיו פני החיים לעתיד? כולם הבינו, כי שינוי יסודי עומד להתחולל בחייהם הכלכליים של הפרט והכלל, אלא שלא ידעו מה דמות הם עתידים לקבל. רבים ציפו מתוך תקווה לבאות וששו לקראת חיי אושר בעתיד, ואחרים, סוחרים ואנשים אמידים, הביטו בחרדה על השתלשלות העניינים ולבם לא ניבא להם טובות.

כשנסתיים מסע הצבא האדום, באו הפקידים הסובייטיים הראשונים של ההנהלה האזרחית. רוסיה הלבנה הוכרזה כחלק משטחה של רוסיה הסובייטית, וחיי העיירה החלו להסתדר בנוסח אחר. תושביה היהודים נתנו אז דעתם להתאים את אורח קיומם לדרכי השלטון החדש. בני־

הנוער נזדרזו ראשונה להסתגל לחיים החדשים ולהכנס לתוך מעגלם, אתזו בעבודה פרודוקטיבית ושכחו את העבר. אחדים מהם נתמנו לפקידים במוסדות הממשלה, ואחרים עסקו במלאכתם לפי המקצוע שלהם, ומצב כולם היה לא רע.

לעומת זאת היו קשים תנאי חייהם החדשים של בני גיל העמידה, שעסקו קודם במסחר. כשנכנס הצבא האדום לעיירה מהרו לחסל את עסקיהם, ולאורח־חיים אחר ויותר פרודוקטיבי לא היו רגילים. אגב לא רחש השלטון הסובייטי אימון לתגרים לשעבר, ולא מסר להם שום תפקיד מלבד עבודה שחורה. רבים מבני המעמד הבינוני עסקו מתוך הכרח בעבודה כזו, ואחרים הסתלקו מכל משלח־יד ועניני פרנסה והתפרנסומחסכונותיהם בעבר או משכרם של בני־המשפחה הצעירים. ברם התושבים הללו שלא יכלו להסתגל לסדר־החיים החדש התנחמו בלבם, כי אין זה אלא זמן־מעבר, והם קיוו לשינוי המצב בקרוב.

ב.

ככה עברו על רדושקוביץ כ״א חדשי השלטון הסובייטי, ואפשר להגיד כי יהודי העיירה ברובם ראו בהם חיים טובים. הם ישבו במנוחה ובטחון ולא דאגו ליום מחר. והנה בא עליהם כחתף פתאום יום כ״ב ביוני 1941 להחרידם ולהומם. באותו יום השתער הצבא הגרמני על גבולותיה של רוסיה הסובייטית, ופרצה המלחמה בינה ובין גרמניה. ומאז נתרחשו המאורעות במהירות מסחררת.

כעבור שלשה ימים, היינו בכ״ה ביוני, כבש הצבא הגרמני את העיירה, וביום המחרת, בכ״ו ביוני, הפציצו אותה המטוסים הרוסים והחריבו כששים אחוזים מבתיה. היו גם אבדות בנפשות, ובין הנפגעים חמשה יהודים. בהלת המלחמה תקפה את העיירה לפתע פתאום, ופחד גדול נפל על היהודים. איש איש מהם התחבא בפינתו לבל ירגישו בישותו, כי השמועות על היחס האכזרי של הגרמנים ליהודים הפליצו כל לב.

בימים הראשונים לכיבוש העיירה שטפו ועברו בה צבאות הגרמנים, שלא שמו פדות בין נוצרים ויהודים באותה העריצות כלפי כל התושבים. אך הנה התחילו לבוא המחלקות הראשונות של האדמיניסטרציה הצבאית, המסומנות במספרים ב׳ ונ״ה, והופיעו הז׳נדרמים ומפקדי המשטר. ואז הרגישו מיד היהודים בידה המדכאה של הפראות הגרמנית. כל יהודי

העיירה מקטן ועד גדול נצטוו להרשם בפקידות הממשלה. נבחרו מהם ט"ו נציגים של הקהילה המקומית, ונתפרסמו כנגד היהודים הפקודות הראשונות הבאות:

א) כל יהודי מצווה לשים על חזהו ועל גבו טלאי צהוב בצורת מגן־דוד;
ב) אסור ליהודים לבוא במגע עם נוצרים ולדור עמהם בבית אחד;
ג) אסור ליהודים לברך את הנוצרים בברכת־שלום;
ד) היהודים מצווים ללכת רק באמצע הרחוב ולא על המדרכה;
ה) אסור ליהודים להיראות בחוץ אחר שקיעת החמה בחורף ואחרי שעה שש בקיץ;
ו) כל יהודי מבן י"ג עד ס' שנה וכל אשה יהודית מבת י"ג שנה מחוייבים להתיצב בכל יום לעבודה במקומות נועדים מראש;
ז) אין ליהודים זכות קניין בנכסים, בזהב ובתכשיטי־זהב, בניירות־ערך ובכל דבר שיש לו שווי ערך כל־שהוא.
ח) העוברים על לפקודות הללו נענשים בעונשים שונים עד ירייה.

הגרמנים אירגנו בעיירה גם משטרה מן הנוצרים המקומיים, והיהודים סבלו ממנה צרות ופגעים יותר מאשר מן הגרמנים הצוררים עצמם.

ראשית מעשיה של המשטרה הנוצרית היתה לערוך רשימה של כל היהודים, שהיו אוהדים, כביכול, לשלטון הסובייטי, והם נועדו ראשונה למיתה. הרשימה הכילה שבעים איש, הצפויים למיתת ירייה. כשנודע הדבר ליהודים נבהלו מאוד. הם הסתתרו בפינותיהם, ומנהיגי הקהילה התחילו לחפש דרכים כיצד לבטל את רוע־הגזירה. הם חילקו כספים ושעוני־זהב וכל חפצי־ערך לכל אדם הרוצה לקבלם ולהבטיח תמורתם עזרה כל־שהיא. ואחרי עמל רב, ביזבוז ממון וכמה ימי חרדה הצליחו לבטל את הרשימה, והצלה עמדה ליהודים לזמן־מה.

והנה באה לעיירה מחלקה של ההסתדרות הגרמנית "Todd" העוסקת בענייני בנייה. היא אמרה להעסיק את היהודים במפעליה, וכל איש ואשה מהם המסוגלים לעבודה נצטוו לבוא יום יום למטרה זו לככר השוק עם זריחת החמה. משם נשלחו לעבודות שונות, כגון

לסיתות אבנים, לחפירת בורות ועבודות קשות אחרות. מחובה זו היו פטורות רק האמהות המטופלות בילדים מבני שנתיים ולמטה. גברים ונשים שלא באו לעבודה במועדו או עשו אותה שלא לפי הוראת המפקח הגרמני הוכו מכות קשות. דייה היתה תנועה אחת שלא כשורה כדי להענש במהלומות נמרצות. ויום יום חזרו העובדים מעבודתם מוכים ופצועים. לא היו עוד בעיירה איש ואשה שמקלם של המפקח הגרמני והשוטרים לא ניחת על גבם. וממחרת בבוקר נתחייבו לבוא שוב לעבודתם כשהם פצועים, זבי־דם וחבושי־ראש.

כן התחילו בני המחלקות הגרמניות "Todd" מפקדי המשטר והז'נדרמים, המסומנות במספרים נ' ונ"ה, להציק ליהודים בדרישות אחרות ככל אשר תאבה נפשם. הללו דרשו מהם דברי־חפץ כשעוני־זהב ומטבעות־זהב, ואחרים ביקשו להם אריגים, עור לנעליים ומעילי־פרוה. המסרבים למלא דרישתם הוכו, והגרמנים איימו עליהם בירייה. כמתווכים בדבר שימשו למעשה מנהיגי הקהילה היהודית, והגרמנים החמסנים נתחלפו לעתים קרובות. אחרי ששהו בעיירה כמה ימים נעלמו עם שללם, ובמקומם באו אחרים שהתחילו בביזה מחדש. וככה ניצלו את היהודים ולקחו כל אשר להם, משולחנות וכסאות עד מראות ומיטות, מכרים ושמיכות עד בגדים חמים וכלי־מטבח ותפצים קטנים. הם לא וויתרו על שום רכוש, וגזלו כל דבר שהגיע לידם.

ובאותה שעה הטילו מצידם השלטונות הגרמנים הגבוהים יותר על העיירה (היא היתה שייכת לעיר־המחוז ווילייקי) כמה קונטריבוציות ותשלומי־עונשים. הקונטריבוציה הראשונה היתה בשווה־כסף — אלפיים מטר אריגים ואדרות־הפרווה של הנשים. אחריה באה הקונטריבוציה השניה של מאתים אלף רובלים רוסיים במזומנים. וכאשר שולם הסכום הזה, שמו שוב על העיירה מס של אלף רובל בזהב. היהודים הרכינו ראשם ופרעו וחזרו ופרעו את הסכומים הנדרשים בתקוותם להציל את חייהם בכופר כסף ושווה־כסף. קבוצה של יהודים הלכה מבית לבית וניהלה תעמולה לתת לגרמנים את כל הרכוש המבוקש, כדי להציל את הנפשות; ובראשה עמדה דבורה גורדון, שכבר נתנה בעצמה את כל אשר לה והטיפה לאחרים לעשות כמוה. היהודים העלובים לא הבינו עוד אז, כי כל הפגעים הללו — הקונטריבוציות, העבודה הקשה והמכות — אינם אלא אמצעים מוקדמים לשבירת כוחם ורוחם בטרם יביאו עליהם כלייה.

ובאותם הימים הגיעו השמועות הראשונות על השמדות ההמוניות בעיירות הסמוכות. באוקטובר 1941 ניספו יהודי מולודטשנה, ובדצמבר של אותה השנה נרצחו באופן פראי יהודי ראקוב. יהודי רדושקוביץ לא רצו להאמין בידיעות המבהילות, ולא הבינו איך יתכן להשמיד עיירה שלמה על הזקנים, הנשים והטף. הם ניסו להטיל את האשמה על היהודים הנרצחים עצמם ולתלות בהם את קולר האסון. מי יודע, שמא לא היו הללו נאמנים כראוי לשלטון הגרמני ועברו על פקודותיו. ולפיכך בפפו יהודי העיירה עוד יותר את גבם לשאת את העול והתרפסו לפני הגרמנים, בהשלותם את עצמם כי בדרך זו ינצלו ממוות. לא עלה כלל על דעתם, כי יש כאן תכנית ערוכה ומאורגנה מראש להשמיד את היהודים ולעשות בהם כלה במוקדם או במאוחר.

מצבה של האוכלוסיה היהודית הורע אז עוד יותר. הרכוש המעט שהיה לה כבר נתבזבז בקונטריבוציות, בנתינות ובשלמונים שונים לגרמנים, ובעד עבודתם לא קיבלו היהודים שום שכר. אחרי שחרב חלק מן העיירה בהפצצת המטוסים הרוסים בכ"ו ביוני 1941, נאלצו דרי הבתים ההרוסים להתגורר בדירות ידידיהם ושכניהם שלא סבלו מן ההתקפה ולמצוא מחסה בכל מקום שהוא. והם ישבו יחד בצפיפות נוראה, כעשר או כט"ו נפשות בחדר אחד בן 12—15 מטר. לא עברו ימים רבים והיתה בהם יד הרעב והמחלות. לא פסח גם טיפוס־הבהרות על בתי היהודים. האמידים במקצת תמכו באחיהם העניים עד כמה שמצאה ידם, אלא שיכלתם היתה מועטת. נפגעי הרעב מכרו איפוא כל אשר השאירו אחריהם הגרמנים, ונתנו חליפות־בגדים משובחות תמורת כמה קילו לחם ושעוני־זהב במחיר כמות תפוחי־אדמה. וככה דיכאו הכפן והמחלות את התושבים היהודים ברוחם וגווייתם, וניטל מהם כל כוח ההתנגדות. הם נעשו אדישים לחיים ולכל המוצאות אותם. וכשהרגישו בכך הגרמנים החישו את הקץ.

ג.

ב־11 במארס 1942, כעלות השמש בשעה שש בבוקר, הוקפה העיירה בשרשרת סמיכה של חמש מאות איש, ביניהם אנשי S. D. שוטרים מקומיים, ז'נדרמים ובני מחלקות שונות שנמצאו אז במקום; וקבוצת גרמנים פרצה לבתי היהודים והוציאה את דייריהם, מתוך פקודה ללכת לככר השוק לשם הרשמה, כביכול. היהודים עמדו מיד על הסכנה הצפויה להם, ורבים מהם מיהרו לבקש להם מקלטי־סתר או להמלט מחוץ לעיירה, בעוד שאחרים נשמעו לפקודה ושמו פניהם

לככר השוק. אך שרשרת השומרים המזויינים והשלג הגבוה המכסה עוד את השדות הכשילו כל נסיון של מנוסה מחוץ לעיירה, והנמלטים נספו מכדורי הגרמנים והשוטרים. כמו כן לא הצילו את נפשם המבקשים להם מקלט באורוות ובגרנות של השכנים הנוצרים. הללו התנהגו באופן מחפיר ואכזרי כלפי היהודים האומללים, לא הכניסו אותם לתוך ביתם והסגירו פליטים רבים לידי הגרמנים.

בינתיים כונסו בככר השוק למעלה מתשע מאות יהודים, גברים, נשים וטף, בעוד שהחולים אשר לא יכלו לצאת מביתם נרצחו בידי הגרמנים במיטתם. מהשוק הובילו את כל העדה בלוויית שמירה מעולה של גרמנים חמושים לקצה העיירה, לרחוב אילייה המוליך לכפר אודראנקה. שם העמידו את כל המכונסים בשורות בני ארבעה־ארבעה אנשים, שהועברו לפני הממונים הגרמנים, והללו הבדילו מן העדה מאה ועשרה יהודים בעלי מקצוע ומלאכה, המוכשרים להביא להם תועלת, וכלאו אותם במקום מיוחד. ושמונה מאות היהודים הנשארים הובלו במטר מהלומות של מקלות על ראשיהם למקום אחר, ושם נצטוו להתפשט וחצי־ערומים הוכנסו ארבעה־ארבעה לתוך גורן והומתו במכונות־ירייה.

ככה הלכו יהודי רדושקוביץ בדרכם האחרונה, שורות שורות, זקנים ונערים, גדולים וקטנים, ראשם שמוט על חזם ובלבם יאוש ואיבה לאנושות ולעולם כולו. אמהות נשאו על כפים את התינוקות שלהן, ילדים אחוז ביד אמן החולה. נראה בין המובלים לטבח גם יהודה בן נטע׳קע מאלדראנקה עם שמונת ילדיו הקטנים, שהבכור שבהם לא עלה על עשר שנים. הלך בתוך העדה גם הרב הזקן רבי חיים שמואל לפידות עם זקנו הלבן, ועיניו נשואות לשמים ומצפות לנס. היהודים החרדים אמרו פסוקי תהלים, ובלבם זיק תקוה לישועה. אך לשוא הגנו הנשים הרחמניות על עולליהן, הנסים לא התרחשו ומזמורי התהלים לא הצילו. הגזרה נגזרה ויצאה לפעולות.

גוויות המומתים הושכבו בשורות בנות ארבעה חללים, ואחרי שנשפך עליהן בנזין הוצתו באש. הן בערו במשך שלשה ימים ושלשה לילות מלבד הנרצחים הללו נספו למעלה מחמישים איש שניסו להמלט מחוץ לעיירה, והם נקברו בקבר־אחים ליד בית־הקברות. וככה נפלו באותו יום־העברות, בי״א מארס 1942 (כ״ב אדר תש״ב), קרוב לשמונה מאות וחמישים מיהודי רדושקוביץ. היתה זאת המערכה הראשונה במחזה האימים והדמים.

ד.

מלבד מאה ועשרה היהודים שהושארו בחיים על פי צו הממונים, הצליחו להמלט ביום ההוא למעלה ממאתיים גברים, נשים וילדים שנסתתרו בבתי היהודים. ככה ניצלו לפי שעה ממוות למעלה משלש מאות וחמישים יהודים, שהושכנו בי"ב בתים מוקפים גדר גבוהה של תייל דוקרני, והמקום נקרא בשם גיטו. ומכאן ואילך נמשכת והולכת המערכה השניה של הטרגדיה.

היהודים הכלואים כאן ישבו בצפיפות נוראה, ככ"ה או כשלשים נפשות בכל בית, והם ברובם תלושים ומיותמים ממשפחתם, אלמנים ששיכלו נשותיהם וילדיהם, אלמנות וילדים יתומים בלי הורים. והעלובים הללו נאלצו להמשיך את קיומם המר, בלי סיכויים לעתיד, וצפויים כל שעה למיתה משונה. הם נמסרו לרשותה של ההסתדרות "Todd" ולשלטונו המוחלט של העומד בראשה. זה היה אדם חסר־מצפון בשם שניידר, שבידו להחיות ולהמית בשרירות־לבו את היהודים הכפופים למרותו.

מעתה הוגבל עוד יותר חופש התנועה שלהם. באיסור חמור נאסר עליהם לעזוב את הגיטו, והם הורשו לצאת התוצה רק לצורך הליכה לעבודה. בתוך מחיצות הגיטו גופו הותר להם להתהלך רק עד שעה שש בערב. וכל העובר על הפקודה הומת בירייה. כל איש ואשה מבני י"ב עד ששים שנה היו מחוייבים להתייצב בכל בוקר לעבודה, ואיש איש מהם קיבל בשכרה 250 גרם לחם ליום. העובדים נאלצו להסתפק בכך, כי מיום שהוקם הגיטו ניטלה מהיהודים האפשרות להחליף את כלי ביתם ולתתם בלחם ותפוחי־אדמה. אגב נמצאו בגיטו גם כמאה זקנים וילדים, שלא קיבלו כלום מהגרמנים, והעובדים הוכרחו לחלק את פתם עמהם.

שנה תמימה חסרה ארבעה ימים ישבו ככה 350 היהודים האומללים כלואים בותך הגיטו, כשהם רעבים ודוויים, מוכים ומעונים, ונשכחים מלב העולם כולו. שס"א ימים ושס"א לילות נוראים עברו עליהם שם, וכל אחד מהם הוא פרשה בפני עצמה של בהלות וסכנות. הנה פרץ פתאום שוטר שיכור לתוך הגיטו והמית בחור יהודי בירייה. והנה הציץ נער יהודי בן עשר שנים מחוץ לחציצת הגיטו, ושוטר הרגיש בו והרגו במקום. אשה יהודיה אחת נכנסה לבית נוצרי וגרמני השגיח בכך, ובאותו הלילה הוצאה האשה מן הגיטו והומתה בירייה. אחד העובדים היהודים

לא הפיק רצון מן המפקח הגרמני, ואף הוא נורה כרגע. ותושבי הגיטו נשאו כל התלאות והפגעים הללו בדומיה, והמשיכו את קיומם מתוך תקווה לראות סוף סוף במפלתם של המרצחים הנבלים.

האסונות והרציחות היו למעשים בכל יום. שש בחורות יהודיות בנות ט״ו — י״ח שנה חזרו יום אחד מן העבודה, נפלו מעגלת־המשא שנסעו בה ונדרסו באופנים הכבדים. הגרמנים לא הרשו ליהודים להשתתף בהלווייתן, והן נקברו יחד בקבר־אחיות משותף בשדה־הקברות. וכאשר סיפרה בחורה אחת בגנותם של הגרמנים, נמסרו דבריה לרשות מפי אשה נוצריה והיא נורתה מיד. בנובמבר 1942 הובאו לגיטו רדושקוביץ עשרה יהודים משרידי הקהילה בעיירה הסמוכה גורודוק, וכעבור ימים אחדים הוציאו אותם באחד מלילות החורף והמיתום ביריה.

ה.

במחציתה השניה של שנת 1942 גברה תנועת ההתקוממות נגד הכובשים הגרמנים, ולוחמי־המחתרת תעו מתוך חופש ביערות ובעיירות הסמוכות להם. ואז התחילו הגרמנים להרגיש בידם התקיפה של הפארטיזאנים. גרמנים למאות נפלו בכל הדרכים מכדורי המורדים. וכאשר גברה התנועה הפארטיזאנית כן הכבידו הגרמנים את ידם על היהודים כלואי הגיטאות. אך נשמעה ירייה אחת הרחק מן העיירה ומיד הקיפו גרמנים מזויינים ושוטרים את הגיטו בשרשרת סמיכה, כאילו הסכנה היתה צפויה להם מכאן. והדי יריות בודדות ומרובות כאלה נשמעו כמעט בכל יום ובכל לילה. אימת־המוות לא סרה איפוא עוד מן הגיטו, והכלואים בו לא פשטו את בגדיהם לפני השינה מפחד בלילות. במשך היום ציפו בבהלה לקראת הלילה, ובלילה לבשו חרדות מפני הבוקר הבא. אחרי ליל־חרדות כזה, בערב יום־הכיפורים תש״ג, בקעו ועלו בקירבת העיירה כמה יריות, וגרמנים מזויינים עם השוטרים הקיפו את הגטו והמטירו עליו יריות פרועות במשך שתי שעות ומעלה. היהודים הנבהלים הכלואים בו התחבאו במסתרי מקלטיהם. הצטופפו יחד מאימה, פחדו להוציא את ראשם וחשבו כי בא קיצם. וככה בילו את כל הלילה עד שעה שש בבוקר. אז גורשו מבתיהם נרעשים ונפחידם, והוצאו לככר השוק. שם מנו הגרמנים וחזרו ומנו את מספרם במשך שלש שעות, עד שנוכחו כי לא נעדר מהם איש. כל אחד מהם קיבל אז מספר, שעליו לשאתו תמיד על חזהו, ומעתה נהפכו האנשים החיים והיו למספרים מופשטים וסימליים בלבד.

התלשים והזקנים שבין כלואי הגיטו נעשו במשך הזמן אדישים לכל, וכבר נואשו לצאת חיים מן הגיהנם הנורא. ולעומת זאת לא ויתרו עוד החזקים והצעירים שבהם על קיומם, והיו מוכנים להגן על חייהם ביד חמושה. הם התחילו להתארגן ביניהם ולהזדיין, ושאפו להמלט מכלאם ולברוח אל הפארטיזאנים המסתתרים ביערות כדי להלחם אתם יחד נגד האויב הכללי. וככה נפל פירוד־הדעות בין כלואי הגיטו עצמם. בינתיים הזהירו הגרמנים, שאם יחסר איש מן היהודים הנכלאים תהיה כל העדה אחראית לכך וכל העצורים יוצאו להורג. ולפיכך החליטו להשאר במקומם הזקנים שבהם והאנשים מגיל העמידה שהיו להם משפחות, הורים וילדים, ופחדו מפני מות־רעב ביערות; והם השתדלו להשפיע על הצעירים אמיצי־הלב המוכנים למלחמה, שגם הם ישארו אתם ולא יסכנו את חיי העדה כולה. לעומת זאת דיברו הצעירים ושואפי־המרד על לב הזקנים והמתונים שיצאו עמם אל היערים, כי לא רצו להניחם לבדם ולהטיל עליהם את האחריות בעד מנוסתם. וככה נמשכו הדיונים בין שני הצדדים כמה חדשים עד שהגיע השביעי למארס 1943, יום־התוכחה השני ליהודי העיירה.

ו.

באותו יום נמלטו מן הגיטו שני צעירים, שלא יכלו לשאת עוד את חיי־המצוקה, וברחו אל היער. כשנודע הדבר ליהודים העצורים תקפה אותם אימת־מוות, והם התרוצצו הנה והנה מבלי דעת מה לעשות. אחדים מהם ברחו מחוץ לעיירה, ואחרים ניסו להסתתר במרתפי הגיטו. והגרמנים, שעינם היתה פקוחה תמיד על הגיטו, הרגישו מהרה כי משהו בלתי רגיל מתרחש שם. הם הקיפו מיד את הגיטו, והוציאו את כל היהודים מבתיהם. וכאשר מנו את מספרם, נוכחו כי כמה מהם חסרים. אז קראו לאנשי ס. ד., וכעבור שעתיים הוצאו כל כלואי הגיטו להורג. ביום ההוא, 7 מארס 1943 (א׳ אדר שני תש״ג), נרצחו בגורן שבגיטו כל העצורים בו, במספר 290 איש ואשה וילדים, וגופותיהם נשרפו באש. 35 יהודים, גברים ונשים, מכלואי הגיטו הצליחו להמלט באותו יום ולנוס אל היער. ומלבדם השאירו הגרמנים בחיים עוד כ״ב יהודים, הדרושים להם ביותר לעבודותיהם השונות, וכלאו אותם בשני בתים שבגיטו, באסרם עליהם לצאת החוצה פרט לצרכי עבודתם.

אחרי שבא הקץ לכלואי הגיטו הוציאו הגרמנים פקודה, כי מלבד כ״ב היהודים המושארים בחיים בל ימצא עוד שום יהודי ברדושקוביץ, וכל הנמצא יירה במקום. וממחרת ליום ההרג, בשמיני למארס, הוצאו עוד כמה יהודים שהסתתרו במרתפים והומתו אף הם בירייה. באחד המרתפים נמצאו שלש נשים וארבעה ילדים בני שש—עשר שנים, וכאשר הובילה אותם המשטרה למקום־ההריגה הכללי סרבו ללכת ונאבקו בידיהם ורגליהם, ועל כן ירו בהם השוטרים בעודם בדרך, ותלו את גופותיהם הקטנות על התייל הדוקרני של מחיצת הגיטו.

לא עברו שבועיים ימים ומכ״ב היהודים שהושארו בחיים נספו עוד חמשה, ונשארו רק י״ז מהם, ט״ו גברים ושתי נשים. זה היה השריד האחרון מקהל אלף ומאתים יהודי רדושקוביץ שנרצחו בידי הגרמנים, ושבעה־עשר המוצלים הללו נשבעו לנקום את דמם של בני־עירם המומתים. הם הזדיינו בנשק שלקחו במחסני הגרמנים, ובאחד מערבי האביב עזבו את שני בתי הגיטו המוקפים תייל דוקרני ופרשו אל היערות. סייע להם בכך אליהו זוקובסקי, הראשון מבני העיירה שהצטרף לפארטיזאנים. בעזרת הקשר אתו הגיעו ונצטרפו אל קבוצות הפארטיזנים, ויחד אתם נחלצו למלחמת חיים ומוות על המרצחים הנבלים. הם נפגשו במסתרי היערות עם הפליטים האחרים שנסו מן העיירה בשביעי למארס, וככה עלה מספר בני רדושקוביץ הלוחמים בתבורות הפארטיזאנים לל״ה איש ואשה. הם השתתפו בכל קרבות־ההתנגשות עם הגרמנים, כמה מכוניות ורכבות גרמניות נתפוצצו במוקשיהם ואויבים לעשרות נפלו מכדוריהם. הם שילמו אמנם למרצחים המתועבים רק מעט מהרבה, אך נקמו מהם את דמי אחיהם עד כמה שידם מגעת. הפארטיזאנים תמכו גם בנשים וילדים שהשתתפו עמם בחיי היער הקשים ודאגו למחייתם ולכל צרכיהם, עד שהגיע יום הפדות בראשון ליולי 1944 והצבא הרוסי המנצח כבש את העיירה.

בסך הכל נמלטו מן העיירה אל היערות חמישים גברים, נשים וילדים, ומהם חזרו אליה רק ארבעים, כי עשרה מתו בינתיים מות־גיבורים במלחמתם עם האויב. וכיום נמצאים ברדושקוביץ ממ״ה עד חמישים יהודים, העובדים ברובם כפקידי הממשלה וקצתם עוסקים במקצועות אחרים. תנאי חייהם לא רעים בערך.

רבים ישאלו אולי, מדוע לא עזבו היהודים את העיירה בטרם שנכבשה בידי הגרמנים. אך הדבר מתבאר על נקלה. העיירה עמדה על הגבול בין פולין ורוסיה, וכאשר כבשוה הרוסים בשנת 1939 לא ביטלו את הגבול הזה והוסיפו לשמור עליו כמקודם במשמרות מזויינים. רשיון מיוחד היה דרוש כדי לעבור מפולין לרוסיה, ורשיון כזה לא ניתן משום־מה לשום אדם. ולפיכך ניטלה האפשרות מיהודי העיירה לנוס לצד רוסיה כשפרצה בכ״ב ביוני 1941 המלחמה בין גרמניה ורוסיה הסובייטית. כעבור שלשה ימים מתאריך זה נכנסו הגרמנים לרדושקוביץ, ויהודי העיירה נלכדו בפח החורבן והמוות.

ברוך שפסנבול

ביערות עם הפרטיזנים

נר לנשמת אבי מורי שלום בומשטיין ז״ל

מאי 1943. דמי אחינו בני ישראל ברדזשקוביץ בקעו ועלו ממעמקי האדמה. מאות בני עירנו נטבחו באכזריות ביד זדים. זו הפעם השניה עלה הכורת על חיינו — השחיטה השניה על כל אימיה ומוראותיה.

נשארנו כ־15 יהודים בגיטו. החלטנו להיחלץ מצפרני הטורפים ויהי מה. לא נלך בעקבותיהם של האובדים. כל עוד נשמה בקרבנו — נאזור כוח לחיים ולנקמה!

ליל מאי. ליל אביב. הירח שופע אורו הכהה, מקסים ומושך. בלילות כאלה, היה הנוער ברדזשקוביץ, בזמנים כתיקונם, מבלה עתותיו בנעימים, טווה רקמת חיים נסתרה וחולם חלומותיו, חלומות־נוער תמימים. אך הנה התמוטט הכל כהימוט בנין קלפים. גז הכל — כלו כל הקיצין. חמשה־עשר צללים משרכים דרכם בסתר — בל תגלם, חלילה, עין נפש חיה — ליערות סיציוויטש. בהם — עוגן הצלתנו. שם שלטון הפרטיזנים וביניהם מספר יהודים מניצולי רדזשקוביץ. ביערות סיציוויטש חנה מחנה הפרטיזנים בשם „הנוקם". היו לנו שם מכרים מבין האוכלוסיה הגויית המקומית. מפיהם נודע לנו על מקום המצאם של הפרטיזנים וקיימנו קשר הדוק עמם. יציאתנו את הגיטו אף היא נעשתה בידיעתם, וכפי שנדברנו, חיכו לנו אחדים מהם בסמוך ליער.

לאחר לילה של בסיסה ורמיסה בבוץ, בדרך לא דרך, ולאחר שעברנו בסירה את הנהר הגענו רצוצים ועייפים עד מות ליערות סיציוויטש. הפרטיזנים פגשונו ברגשי אחווה וידידות. פגישת־רעים זו היתה מעין קרן־אור בתשכת חיינו. חברינו היהודים מבין הפרטיזנים לא משו מאתנו. היינו כלנו נטולי־לשון ורק עינינו הדומעות תינו את אשר בלבנו...

בימים הראשונים עסקנו בהקמת בקתות מגורים מקליפות עצי היער. הצעירים שבינינו וכל המסוגלים לשאת נשק הצטרפו לשורות הלוחמים. החלשים והקשישים נשאו בעול השרותים השונים במחנה והיו מעין „חוטבי עצים ושואבי מים".

אבי ז״ל היה אף הוא במחנה. הוא לא הסתפק במלוי תפקידים סתם ותודות לזריזותו וחריצותו הרבה הצליח להקים מפעל חיוני עד מאד ששימש את הפרטיזנים ואת האכרים מכל הסביבה.

וזה היה מעשהו. באחת האחוזות, בתחום שלטון המחנה שלנו, נשארו חלקי מכונות ששימשו פעם ליצירת כהל ויי״ש. הגרמנים חיבלו במכונות לבל תצלחנה עוד למאומה והרסון. אבי, כיד האומן הטובה עליו, לקט ואסף שברי־כלים אלה והקים מהם טחנת־קיטור. הפעילות והפכה לגורם חשוב בהקלת התנאים הכלכליים, בימי תוהו אלה, לפרטיזנים ולאכרי הסביבה. הפרטיזנים יכלו מעתה להופיע בכפרי הסביבה לא רק כמקבלים אלא כנותנים וגומלי־טוב, אשר כדאי לו לאכר לבטוח בהם ולעמוד לצדם. אבי היה גאה מאד על פרי יזמתו ומובן מאליו, שאני ואחי אריה הקטן, שמחנו מאד על כי ניתן לו לאבא להפיג במקצת את צערו.

חורף 1944. הגרמנים, שבתחילה לא שמו לב די הצורך לתנועה הפרטיזנית ואשר חשבו כי עם נצחונם המוחלט על ברית־המועצות ממילא יקיץ הקץ על הפרטיזנים, — ראו עתה כי טעו בחישוביהם טעות מרה. הפרטיזנים, לא רק שהגבירו חיל ונתחזקו מבפנים, אלא היוו בהטרדותיהם התכופות והרציניות ובהתנפלויותיהם העזות על הגרמנים וגרוריהם סכנה גדולה וחמורה לערפם המלחמתי. לילה־לילה, יום־יום, שוטטו הפרטיזנים כזאבים צמאים לטרף בריש־גלי ובאין מפריע ועשו שמות באויב. והנה פקעה סבלנותם של הגרמנים ויצאו למצוד רבתי על הפרטיזנים. בהגיע השמועה אל המחנה שלנו, החלו מיד בהכנות קדתתניות לקדם את פני האויב.

הוחלט להעביר את כל מחסני הצידה, בעלי החיים וכדומה אל יערות פלשצ׳ניץ שמעבר לנהר ברזינה, הואיל ומקום זה מפורסם באגמי מימיו ובביצותיו ויש לשער כי הגרמנים לא יהינו לחדור לשם. על „חוטבי העצים ושואבי המים״ הוטל לדאוג להעברת הכבודה הרבה הזאת ולחכות שם עד יעבור זעם.

נאלצתי גם אני להצטרף למחנה הזה, מכיון שלא יכולתי להשאיר את אבא החולה בלי יד מטפלת. אבא היה תשוש ביותר ונזקק לטפול מיוחד. אריה אחי, על אף היותו רך בשנים, לא רצה בשום אופן להיחשב

על הבלתי־לוחמים, נפרד מאתנו והלך עם הפרטיזנים. המצב המתוח והפרידה מבנו האהוב פעלו את פעולתם ההרסנית על אבא. הוא נפטר בפברואר 1944.

לא זכה אבא לראות במפלתם של אוכלי־האדם. לא פעם, בהתדפק היגון על לבו, היה אומר: „וואָס איז מיר ליידן?! שלום דער ראַגאָוואָיער לעבט און דאָס איז דאָך די נקמה מיינע אין די דייטשן!" (מה לי סבל? שלום מרוגובי חי עודנו וזאת נקמתי בגרמנים הארורים).

יהי זכרו ברוך!

פסיה פרצוב־בומשטיין

קדושינו

י ז כ ו ר

יזכור אלהים את נשמות הקדושים
הטהורים הישרים והתמימים בני
עירנו ובני משפחותינו היקרים
והאהובים שהושמדו בידי הנאצים
וגרוריהם בימי השואה הגדולה

כ"ב אדר תש"ב
א' אדר ב' תש"ג

ה י " ד

קדושינו

(ע״פ א״ב של ראשי המשפחות)

א.

אבזגאוז אלקה ובנה חיים
אהרונוביץ דבורה ובנה נוח
איזקסון אברהם יצחק, אשתו ברכה
איזקסון מיכלה
בתה: גרונה
בניה: יוסף, יהושע ופייבקה
איזקסון מרדכי (מוטל), אשתו מרים (לבית גרייס)
ילדיהם: חיה ויהודה
איזקסון צבי, אשתו סוניה
בנותיהם: אלקה ורוזה; פייה ומשפחתה
בנם: יצחק, אשתו ובתו
איזקסון סטירקה
איזקסון־מגידו אסנה ושלשת ילדיה
איזקסון אריה־לייב
איזקסון חיינה
איזקסון נחום, אשתו לאה
איזקסון פנחס ובתו שולמית
אי'ראילסקי דב, אשתו רייזל (בת הרב יצחק זילבורג)
ושני בניהם
איידלמן רפאל
איידלמן יהודה (בן רפאל), אשתו, בתם ובנם
אלפרוביץ יעקב משה
אלפרוביץ זאב, אשתו יהודית
ילדיהם: יודלה ולייבלה
אלפרוביץ שרה ורישה
אלפרוביץ לייזר, אשתו זלטה וילדיהם
אלפרוביץ יצחק (מזאגורץ) ושני אחיו
אקסלרוד יוסף ואשתו
אריאן מוסיה ובתה חיה
אריאן שמעון, אשתו רבקה (לבית פוזניאק)
בנם שמואל ובתם אסתר
אריאן מנחם, אשתו חנה
אריאן לייבה, אשתו איטקה

ב.

באַמפי הלל ומשפחתו
באַמפי משה ומשפחתו
בומשטיין שלום, בנותיו: רשה וזיסה
בורוחנסקי חסיה ובנה
בורוחנסקי גרשון, אשתו חיה־שרה (לבית גרינהויז)
בורצקי אברהם, אשתו הניה (לבית אלפרוביץ)
ילדיהם: מיכליה וברל'ה
ברסטיצקי עובדיה, אשתו שושנה (לבית שפסנבול)
ילדיהם: בן־ציון וזלמן

ג.

גדלביץ יוסף, אשתו דובה
גדלביץ ישראל, אשתו ובנם
גדלביץ מרדכי, אשתו דבורה
ילדם לייבלה
גודס חיים, אשתו פייה
בנם: קלמן
בנותיהם: ציפקה, זישקה ופייגל
גודס לייזר, אשתו מלכה (לבית באַמפי)
ושלושת בניהם
גולדברג יצחק, אשתו שיינה וילדיהם
גולדין חיים בן גדליהו, אשתו מטלה
בניהם: סאַנה, סיומה וגדליהו

גולדין בן־ציון (בן קלמן) ומשפחתו
גולדשטין נוטקה ואשתו
בתם מערקה, בעלה ובתם
גורדון חנה־בתיה (חנה־באַשה)
גורדון דבורה
גורדון חייה־אטה
בניה: גוטל ומשפחתו
שמעון ובנו
גוריאן צבי ובתו רשה־חוה
גיטלין דוד, אשתו חיה־שרה ומשפחתם
גיטלין זלמן ואשתו
גיטלין פייגה, בעלה ושני ילדיהם
גיטלין ריבה (בת פרץ)
גיטלין אליהו, אשתו מערקה
ושני ילדיהם
גפן ישראל, אשתו הינדה ובנם
גרוזובסקי בנימין, אשתו שרה
(לבית תנחילביץ) ו־2 בנותיהם
גרינהויז גרונה
גרינהויז מיצ׳יק ומשפחתו
אשתו ובתו של גרינהויז זוסקה
אשתו וילדיו של גרינהויז
חיים ראובן

ד.

דבורקין יהודה, אשתו פייגל
ו־3 ילדיהם

ה.

הוברמן ישראל, אשתו רבקה
ו־3 ילדיהם
הוכשטיין חיים, אשתו מאַשה
בתם שרה
הוכשטיין אליהו, אשתו ובנם
הוכשטיין מיכל, אשתו ו־3 בניהם
הוכשטיין מיצ׳יק, אשתו אסתר ובנם
הוכשטיין אהרן (ארקה), אשתו חנה
(לבית שרה זוקובסקי)
בנותיהם: ליזבה ורבקה
הוכשטיין צרנה, בעלה ובתם
הוכשטיין נחום, אשתו גולדה
(לבית גדלביץ) ו־3 בניהם
הוכשטיין שמעון נחום,
אשתו רחל־גיטה ובנם

ו.

ואַלוי זונדל, אשתו חנה־שרה
בנותיהם: חיה, רחל ובליומה
בנם: מיכאל
ואַלוי ישראל־פסח, אשתו ושני ילדיהם
וולמן ישראל איצ׳ה ומשפחתו
ד״ר וייסבורד נחום
וייסבורד שמואל (מולקה)
וייסבורד אליקים, אשתו ושני ילדיהם
ויסבורד מרדכי, אשתו ושני ילדיהם
ויסנבלום שלמה, אשתו מלכה
(לבית אריאַן)
ילדיהם: אברשה ומאַשה

ז.

זגר יעקב ומשפחתו
ז׳וקובסקי שרה
בניה: שמעון ומשה
בנותיה: רבקה ואיטל
ז׳וקובסקי הניה ובנה ברל
ז׳וקובסקי מאַשה (אשת אליהו)
ובנה שמעון
ז׳וקובסקי יהודה ואשתו
ז׳וקובסקי זלמן, אשתו רבקה ו־3 בניהם
ז׳וקובסקי ריבה ובתה איטקה
ז׳וקובסקי נוח ואשתו
זילבורג לאה (הרבנית) ובנה אליהו
זילבורג משה, אשתו דורה ו־3 ילדיהם
זילבורג אפרים, אשתו ו־2 ילדיהם
זילין יואל, אשתו חיה
זילין נתן־לייב, אשתו חיה־שימקה
ושמונת ילדיהם

זינגר דב, אשתו רבקה
(לבית צבי איזקסון) ובתם
זלק זליג, אשתו פניה־חיה ו־2 בנותיהם

ח.

חדש זאב־יצחק, אשתו חיינה
בתם סימה
חדש מאיר, אשתו זישה
בתם הניה
חדש משה, אשתו אידה וילדיהם
חומסקי אבא, אשתו שרה
בנותיהם: פאַניה; גניה ומשפחתה
הורגין יהודה, אשתו ובתם

ט.

טורין יעקב ומשפחתו
טייצל דינקה ובתה רבקה
בנותיו של ר׳ יצחק־זלמן טלר:
ראַשקה, באַשקה ורבקה ומשפחותיהן
טפט לאה, בעלה וילדיהם
טרגר יעקב, אשתו חסיה (חשקה)
בתם: רשה־הניה
טריגובוב חיים, אשתו חוה־בילה
בניהם: דניאל, משה וישראליק
בנותיהם: טובה (פראדה), חיינה,
יוכבד, שרה והינדה

י.

יושקה („הגוץ")
יעקבסון חיים איצ׳ה, אשתו ובנם
ישראל החיט (ישראל ריפל׳ס)

כ.

כהנוביץ נחמה
בנותיה: דבורה, צ׳רנה, רחל,
רבקה, צירה־מרים

כהנוביץ יעקב ואשתו
ילדיהם: דוב ובנימין

ל.

לוין זלמן ומשפחתו
לוין זיסל, אשתו ריבה־זלדה וילדיהם
לוין ישראל צבי
בנו משה ובתו שימקה
לוין זישה רחל ומשפחתה
לוין צדוק, אשתו חיה־מינה
ו־2 ילדיהם
לוין ישראל, אשתו שרה בוניה
ו־3 ילדיהם
לוין צביה
לוין פסיה
לוין אברהם טוביה ובתו בילה
לוין דבושקה ובתה עציה
לוין ריקלה ושני ילדיה
לוין איטקה (בת זוסיה קופלוביץ)
בעלה אליעזר ושני בניהם
ליברמן ישראל ואשתו שפרינצה
ליברמן חנה ובעלה נחום
ליברמן נחמה ובעלה שמריה
(אלפרוביץ)
ליברמן מרדכי
ליברמן חיה
ליפמן יואל, אשתו פניה
בניהם: מישה ויוזיק
בתם: אַלה
ליפמן אברהם־לייב, אשתו דבורה
בתם רחל
ליפמן חיה
(בת ר׳ יוסף ליפמן)
ליפמן יעקב הירשל, אשתו רחל
בניהם: יחזקאל, דבורה ויצחק
ליפקין שמואל חיים, אשתו חיה ובתם
הרב לפידות חיים שמואל,
אשתו דברושקה
ד"ר לפידות מרים

ד״ר לפידות משה ואשתו
לפידות ישראל, אשתו רחל
ו־4 ילדיהם
לפידות שמעון, אשתו זלדה
ו־4 ילדיהם
לפידות שמואל (מוליה) ובתו
לפידות אליקום ומשפחתו
לפידות־טיפוגרף פעסל, בעלה ובתם
לפידות פיינה, בעלה ובתם
לפידות אלקה
בנותיה: רייזל, הניה, זלדה ודובה
לפידות אהרן, אשתו בוניה (לבית חדש)
בתם נחמה
לפידות חיה־רחל
לפידות אברהם־יצחק
לפידות שרה
לפידות חיינה
לפידות דובה ו־3 ילדיה
אשת לפידות יעקב ושני ילדיה
לפידות גיטל ו־3 ילדיה
לפידות ליבע
לפידות חוה, בעלה ומשפחתה
לפידות יעקב־אבא, אשתו פרידה
בנותיהם: יודשה, רייכה, חיה,
דובה וסוניה
בנם: אייזיק

מ.

מדניק רייכל ומשפחתה
מדניק חייקה ומשפחתה
מדניק מינקה, בתה ובנה
מדניק ירחמיאל, אשתו ו־2 ילדיהם
משפחת מדניק ראובן
מינקוב רשה־לאה ומשפחתה
מינקוב ביילה, בעלה ו־2 ילדיהם
מנה מאיר ובנו יוסף
מנה זיסל ומשפחתו
מנה יעקב, אשתו ו־4 ילדיהם
מנה ראובן, אשתו וילדיהם
מנה ישעיהו, אשתו ושני ילדיהם
משפחת מנה לאָזער
משפחת משה מסיצוויץ

נ.

הרוקח נמזר, אשתו רבקה
ובני משפחתם

ס.

סגלוביץ יהודה, אשתו ריבה־אלקה
בנותיהם: זלדה, מרים וגולדה
בנם: דוב
סורדלין חנן, אשתו ברכה
(לבית צרצס) וילדיהם:
שמעון, ברוך ובריינה
סונקין דוד, אשתו ינטה ו־2 בניהם
סוקולסקי אסתר־לאה
בניה: חיים־נתן, מיירים ודוד
סוקולסקי רפאל, אשתו צפורה
סוקולסקי אברהם
סוקולסקי חנה
בנותיה: אסנת, בילה (ליבוביץ)
בניה: ראובן ופישל
סיקולסקי צבי, אשתו ובנם
סטרובין פסה, אשתו דבורה
בניהם שמעון ומשה
סטרובין שמואל, אשתו זלדה
ושתי בנותיהם
סטרובין אליהו, אשתו שרה
ו־3 ילדיהם
סטרובין פסח, אשתו זלדה ו־2 בנותיהם
סטרובין פסח, אשתו מיכלה ו־2 בניהם
סלוישצר משה, אשתו ובנם
סכנסקי יצחק, אשתו לאה (בת אברהם
טוביה), בנותיהם: חיה ומרים
סרבניק אַהרע, אשתו חנה ו־3 ילדיהם
סרבניק חיה ובנה

ע.

עלטרמן אהרן־מיכל
עלטרמן ריבה לאה ומשפחתה
עלטרמן יהודה־אהרל ומשפחתה

פ.

פדרסקי־קויפמן חנה, בע.ה שלמה
ילדיהם: משה ושרה
פופקו רבקה, בעלה ובנם
פייגין יעקב, אשתו גיטל, בתם ליובה
פלדמן איטקה ושני ילדיה
פלדמן אסתר־גיטל, בעלה מקס
(מאודראַנקה), בנם נתן, בתם פלה

צ.

ציבס טוביה, אשתו פסיה
(בת אברהם טוביה)
ילדיהם: סוניה ושבתי
צוויק לייב, אשתו שיינה
בנם: אבא
בנותיהם: חנה, מריאַשה, מרים
(מרה), דבורה; פניה, בעלה חיים
בלקינד וילדיהם דוד ולאה.
צרטוק ליבה
צרטוק ליפשה (בת שאול)
צרטוק צילה (בת שאול)
צרטוק מריאַשה
בנותיה: אסתר חיה ומרים
בניה: מאיר, צבי, נפתלי ויעקב
צרצס דב, אשתו פריידה
נכדתם הינדה
צרצס ישראל־צבי, אשתו חנה
(לבית רובין) בנם פנחס,
בתם סימה־ליובה
צרצס־אלפרוביץ לאה מלכה,
בעלה זלמן ו־3 ילדיהם
צרצס פנחס
צרצס רחל
צרצס־בלוך מלכה ובנה יהודה

ק.

קופלוביץ דב־יצחק ומשפחתו
קופלוביץ איצה־יושה ומשפחתו
קופלוביץ הניה־רחל ובתה חוה
קופלוביץ אסתר ומשפחתה
קופלוביץ אהרן ומשפחתו
קופלוביץ יוסף ומשפחתו
קופלוביץ זליק ומשפחתו
קופלוביץ נוטקה ומשפחתו
קופלוביץ יהודה, אשתו ו־8 ילדיהם
קופלוביץ יעקב, אשתו רחל (מאודרנקה)
קופילוביץ לייבה, אשתו הניה
(מאודרנקה), בנותיהם: זלטה,
חיינה ומאַשה, בנם ראובן.
קופילוביץ גוניה, אשתו רבקה
בתם: אטל
בניהם: חיים שמואל וזכריה
קריינהויז שיינה־מירל ו־4 ילדיה

ר.

רבינזון נחום, אשתו רחל
ילדיהם: מאיר וצבי
רובין שמואל, אשתו חסיה
בניהם: ירחמיאל וישראל
רובין פייביש, אשתו מינדל, בנם מוניק
רובין ישראל (בן חיים משה),
אשתו פסיה וילדיהם
רובין צבי, אשתו הניה ו־2 בנותיהם
רובין דוד, אשתו ובתם
רובין יוסף ובנו יעקב
משפחת רובין מרדכי־לייב
רובין דבורה־חנה
ילדיה: צפורה, יחזקאל, שרה,
רשה ופנחס
רובין מרדכי, אשתו ובנם
רובין חיים־יצחק, אשתו חיינה
(מאודראַנקה)
בנותיהם: פסיה ופניה
בניהם: שמעון, שלמה ומשפחתו

רובין ליפה, אשתו ו־3 ילדיהם
רובין לייבה ומשפחתו
רובין רייכל ומשפחתה
רובינוק פראדה ושני בניה
רוגובין יעקב, אשתו יהודית
בתם רחל־לאה
רודניק שמואל־אייזיק, אשתו גולדה
בניהם: פייבל, לייזור, ליפה
בנותיהם: סוניה; שפרה ומשפחתה
רודניק מרדכי, אשתו דבושקה (לבית
זוקובסקי), בתם פריידל
רודקין נחמה־רייזל
בניה: יוסף, פייבל ובנימין
רודנסקי חנה־לאה ומשפחתה
רודנסקי מרדכי, אשתו מאַשה
(לבית פוזניאק)
ילדיהם: משה ופסיה
רודרמן אברהם יצחק ומשפחתו
רודרמן אליהו, אשתו לאה
רודרמן יעקב ומשפחתו
רודרמן אברהם, אשתו חנה
רודרמן פייגה ומשפחתה
רודרמן זלטה ובנותיה
רודרמן שושקה ובנותיה
רוזוב ליבה־מירקה ומשפחתה
רוזוב מרדכי, אשתו וילדיהם
רולניק יצחק ומשפחתו
רולניק רישה
ילדיה: חיה, משה, אריה ונחום
רזניק גולדה (בת ר' פסח חיים)
רזניק ישראל, אשתו רבקה
בניהם: פייבל ואידל

ש.

שולמן אלתר, אשתו פייגה
בנותיהם: חיינה (ברמן), ברכה
בניהם: חנוך (נפל בצבא
הפולני), ישראל
שולמן זלמן־הלל, אשתו פריידה
בנותיהם: גנסיה ורשקה
בנם: דב
שולמן חיים ומשפחתו
שולמן מרדכי ומשפחתו
שולמן יצחק ואשתו
בנם ירמיהו ובתם טייבל
שולמן אהרן ואמו
שוריק מרדכי ומשפחתו
שיינהויז אשר ומשפחתו
שיינהויז זאב ומשפחתו
שיינהויז אליקים ומשפחתו
שיינהויז איטקה
שניטמן ינטה ומשפחתה
שניטמן ראובן ומשפחתו
שניטמן גולדה ומשפחתה
שניטמן מלך ומשפחתו
שפירא אברהם יצחק, אשתו רייזל
שפירא, חיים, אשתו עליזה (לבית
שוחט), בנם מאיר־קה
שפסנבול סוניה ובתה ליבה
שפסנבול אניוטה (לבית סטרובין) ובתה
ד"ר שוסטר אברהם,
אשתו ושני ילדיהם

ת.

תנחילביץ אלטה ובתה פסיה

שאר הקדושים ששמותיהם לא נמסרו

— ת.נ.צ.ב.ה. —

ד״ר מרדכי רבינזון ז״ל

נעילה בנעילה פגעה. רצה הגורל ששותפותו הספרותית המשפרת וה־מעדנת של ד״ר מרדכי רבינזון — תפילת־„הנעילה" בעבודתו עתירת־השנים וההישגים כעורך־ארדיכל — תהיה קשורה בספר־הזכרון שלנו, ספר המוקדש לעיירת־יקר אשר נגזרה עליה נעילת־כליה בידי זדים בעודנה בעצם כושר חיוניותה, ואף עם נעילת הכנתו של הספר והתקנתו לדפוס ננעל פתאום גם שער־חייו של המכין והמתקין.

ר׳ מרדכי רבינזון עתיר־התרבות להפליא, רב־הכשרון וגדול־הזכויות בספרות והעתונות העברית במשך יובל שנים, קשור קשר אינטימי אמיץ בבני רדושקוביץ. לאחר מ. צ. מאנה היה הוא השני אשר לאורו, ככוכב־לכת, קבעו צעירים את דרכם, את מאווייהם לתרבות ולקריעת אשנב לעולם הרחב; השני לשושלת־היוחסין בה נאחזו בני העיירה להתגאות בה ולהוסיף תפארת לעיר מולדתם. מרדכי בן־הרב („מוטל דעם רב׳ס") היה לרבים מהם סמל להתעלות, למיזוגה המופלא של תורת ישיבת טלז עם תורת האוניברסיטה שבסורבון, סמל לתורת היהדות והאנושות כאחת.

בזכרונותינו אנו, בני רדושקוביץ, תופס מרדכי בן־הרב את מקומו המיוחד והמכובד וזכות מונוגרפיה לו בתאורי האישים הרבים והשונים אשר בספר. אפס קצר המצע מהשתרע ונמנע מאתנו לסכם ולהעריך כאן את פעולתו הברוכה והפוריה בשדה התרבות העברית במשך כל ימי חייו. כהמצי״ר מאנה כן גם ד״ר מרדכי רבינזון הקנה שם לעיירת מולדתו והוציאה מן העילום של הקהילות הנכחדות.

מרדכי צבי מאנה ומרדכי רבינזון — שני שמות יקרים ונערצים, הקשורים ודבוקים זה בזה בלבבות בני העיירה.

י. ר.